॥ श्रीजिनेन्द्राय नमः ॥

। संस्मारितातीतयुगप्रधानगीतार्थत्वादिगुणोपेतजगद्गुरुश्रीवृद्धिविजयसद्गुरुभ्यो नमः ॥

। आचार्यश्रीमद्विजयनेमिसूरिविरचितम् ॥

॥ हेमप्रभा व्याकरणम् ॥

यदीया भव्यानां सुविहितसपर्येष्टततिदा स्तुतिश्चोद्बोधार्था सकृदपि कृता मुक्तिफलदा ॥
विधत्तां मे बोधं विगततमसं स्तम्भनमणिः स सार्वः श्रीपार्श्वो मितिनयमिलत्तीर्थतरणिः ॥

यस्य त्रैविश्वविच्त्वं प्रथितमनुपमैर्ग्रन्थरोचिर्भिर्जैयो लोकान् संव्याप्य नाम्नः प्रकटयति महीपालसेव्योऽयंवत्ताम् ॥
आचार्याग्र्यं जितान्तर्गतरिपुनिचयं पूजनीयाङ्घ्रियुग्म–मीडे तं हेमचन्द्रं प्रवितितकरुणामुक्तिदेवीं च भक्त्या ॥२॥

यं निःसपत्नगृहमाप्य मुदा विलेसुः सर्वे गुणाः स्मृतिपथं सुचिरं व्यतीताः ॥
यद्दर्शनेन गमिताश्च युगप्रधानाः श्रीमान् स वृद्धिविजयो जयति प्रकामम् ॥ ३ ॥

कुर्वेऽल्पबुद्धिरपि नेमिरहं सुरद्रुगुर्वङ्घ्र्युपास्तिबलतो मितशब्दभासाम् ॥
हेमप्रभां शिशुहिताय विभक्तिनद्धां सम्भाव्यते किमिव नो महदाश्रयेण ॥ ४ ॥

अर्हम् ॥ १ । १ । १ ॥ एतदक्षरं परमेश्वरस्य परमेष्ठिनो वाचकं सिद्धचक्रस्यादिबीजं मङ्गलार्थं शास्त्रादौ प्र-

णिदध्महे॥ सिद्धिः स्याद्वादात् ॥ १ । १ । २ ॥ अधिकारोऽयम् । नित्यानित्याद्यनेकधर्मात्मकवस्तुनि स्वीकारः स्याद्वादः । तस्मात् शब्दानां निष्पत्तिर्ज्ञप्तिश्च ज्ञेया । एकस्यैव हि ह्रस्वदीर्घादिविधयो नानाकारकसंनिपातः सामानाधिकरण्यं विशेष्यविशेषणभावादयश्च स्याद्वादमन्तरेण नोपपद्यन्ते ॥ लोकात् ॥ १ । १ । ३ ॥ इहानुक्तानां संज्ञानां न्यायानां च वैयाकरणादेः सिद्धिर्भवतीति वेदितव्यम् ॥ वर्णसमाम्नायस्य च । तत्र ॥ औदन्ताः स्वराः ॥ १ । १ । ४ ॥ अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ ॥ एकद्वित्रिमात्रा ह्रस्वदीर्घप्लुताः ॥ १ । १ । ५ ॥ औदन्ताः । मात्रा कालविशेषः ॥ अ इ उ ऋ ऌ ह्रस्वाः । आ ई ऊ ॠ ॡ ए ऐ ओ औ दीर्घाः ॥ आ ३ ई ३ इत्यादयः प्लुताः ते चोदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिधा । सानुनासिकनिरनुनासिकभेदेन पुनर्द्विधा । उच्चैरुदात्तः । नीचैरनुदात्तः । समाहारः स्वरितः । मुखनासिकेनोच्चार्यः सानुनासिकः । मुखेनैव निरनुनासिकश्च । एवम् अइउऋऌवर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः । सन्ध्यक्षराणां तु द्वादश । ऌकारस्य दीर्घादर्शनात् द्वादशेति पाणिनीयाः ॥ अनवर्णा नामी ॥ १ । १ । ६ ॥ औदन्ताः ॥ ऌदन्ताः समानाः ॥ १ । १ । ७ ॥ ए ऐ ओ औ सन्ध्यक्षरम् ॥ १ । १ । ८ ॥ अं अः अनुस्वारविसर्गौ ॥ १ । १ । ९ ॥ अकारावुच्चारणार्थौ ॥ कादिर्व्यञ्जनम् ॥ १ । १ । १० ॥ हपर्यन्तः । कखगघङ चछजझञ टठडढण तथदधन पफबभम यरलव शषसह । क आदिः कादिरिति अनुस्वारविसर्गयोरपि व्यञ्जनसंज्ञा ॥ अपञ्चमान्तस्थो धुट् ॥ १ । १ । ११ ॥ कादिः ॥ पञ्चको वर्गः ॥ १ । १ । १२ ॥ कादिषु मान्तेषु । ते च पञ्च कचटतपसंज्ञकाः ॥ आद्यद्वितीयशषसा अघोषाः ॥ १ । १ । १३ ॥ अन्यो घोषवान् ॥ १ । १ । १४ ॥ अघोषेभ्यः कादिः ॥ यरलवा अन्तस्थाः ॥ १ । १ । १५ ॥ यलवाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्चेति द्विधा ॥ अं अः ᳵक ᳶप शषसाः शिट् ॥ १ । १ । १६ ॥ अकारककारपकारा उच्चारणार्थाः । ᳵक. ᳶप. पौ वज्रगजकुम्भाकृती ॥ तुल्यस्थानास्यप्रयत्नः स्वः ॥ १ । १ । १७ ॥ यत्र प्रबलस्कन्धस्य वर्णभावापत्तिस्तत्स्थानम्

। अवर्णहविसर्गकवर्गाः कण्ठ्याः । इवर्णचवर्गयशास्तालव्याः । उवर्णपवर्गोपध्मानीया ओष्ठ्याः । ऋवर्णटवर्गरषा मूर्धन्याः । लृवर्णतवर्गलसा दन्त्याः । ए ऐ तालव्यौ । ओ औ ओष्ठ्यौ । वो दन्त्योष्ठ्यः । जिह्वामूलीयो जिह्व्यः । नासिक्योऽनुस्वारः । ङञणनमाः स्वस्थाननासिकास्थानाः । सपञ्चमान्तस्थो हकार उरस्यः । आस्यप्रयत्न आन्तरः संरम्भः । स सप्तधा स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतेषद्विवृतविवृततरातिविवृततरातिविवृततमभेदात् । स्पृष्टं करणं वर्ग्याणाम्, ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम्, विवृतं स्वराणाम्, ईषद्विवृतं शषसहानाम्, एदोतोर्विवृततरम्, ऐदौतोरतिविवृततरम्, अवर्णस्यातिविवृततमम् । आस्यग्रहणं बाह्यनिवृत्त्यर्थम् । ते च विवारसंवारश्वासनादघोषाघोषाल्पप्राणमहाप्राणोदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् एकादश । तत्र महाप्राणस्य, 'आसन्नः ॥ ७ । ४ । १२० ॥' इत्यत्रोपयोगोऽन्येषां तु वेदे प्रयोजनमिति न्यासः । द्वितीयचतुर्थौ शषसहाश्च महाप्राणाः ॥ अनन्तः पञ्चम्याः प्रत्ययः ॥ १ । १ । ३८ ॥ पञ्चम्यर्थाद्विहितोऽन्तशब्दानिर्दिष्टः प्रत्ययः स्यात् ॥ स्यौजसमौशस्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुपां त्रयी त्रयी प्रथमादिः ॥ १ । १ । १८ ॥ इजशटङपाश्चेतः ॥ स्त्यादिर्विभक्तिः ॥ १ । १ । १९ ॥ सुप्स्यामहिपर्यन्तः स्यात् ॥ तदन्तं पदम् ॥ १ । १ । २० ॥ विभक्त्यन्तं पदं स्यात् ॥ सविशेषणमाख्यातं वाक्यम् ॥ १ । १ । २६ ॥ प्रयुज्यमानैरप्रयुज्यमानैर्वा विशेषणैः सहितं प्रयुज्यमानमप्रयुज्यमानं वाख्यातं वाक्यं स्यात् ॥ धर्मो वो रक्षतु ॥ क्रियार्थो धातुः ॥ ३ । ३ । ३ ॥ पूर्वापरीभूतावयवा साध्यमानलक्षणा क्रियार्थो यस्य स शब्दो धातुः ॥ न प्रादिरप्रत्ययः ॥ ३ । ३ । ४ ॥ प्रादिर्धातोरवयवो न, न चेत् ततः परः प्रत्ययः स्यात् । प्रादिश्चाद्यन्तर्गणः ॥ चादयोऽसत्त्वे ॥ १ । १ । ३० । अव्ययानि स्युः ॥ धातोः पूजार्थस्वातिगतार्थाधिपर्यतिक्रमार्थातिवर्जः प्रादिरुपसर्गः प्राक् च ॥ ३ । १ । १ ॥ सम्बन्धी तदर्थद्योती । धातोरिति पञ्चमी षष्ठी च । क्रियायोगे प्रादीनां गतिसंज्ञा च वक्ष्यते । प्र परा अप सम् अनु अव निस् दुस् "एतौ रान्तावपि". वि आङ् नि प्रति परि उप अधि अपि सु उद् अति अभि ॥ अ-

प्रयोगीत् ॥ १ । १ । ३७ ॥ इह शास्त्रे उपदिश्यमानो वर्णस्तत्समुदायो वा प्रयोगेऽदृश्यमान इत् स्यात् ॥ × प्रसक्तस्यादर्शनं लुक्लुप्लोपसंज्ञम् ॥ × वर्णग्रहणे स्वसंज्ञस्य ग्रहणम् ॥ × तपरो वर्णस्तन्मात्रस्य ग्राहकः ॥ × नवेति विभाषा ॥ × स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रीयसंज्ञां विमुच्य । खण्डशः शक्त्यनभ्युपगन्तॄणां मतेनेदमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ × विरामः शब्दावसानम् ॥ × वर्णानामर्धमात्रातिरिक्तकालाव्यवायेन कथनं संहिता ॥ × स्वराव्यवहितव्यञ्जनसमुदायः संयोगः ॥ × ह्रस्वं लघु ॥ × संयोगे गुरु, दीर्घं च ॥ गुणोऽरेदोत् ॥ ३ । ३ । २ ॥ वृद्धिरारैदौत् ॥ ३ । ३ । १ ॥ शिर्घुट् ॥ १ । १ । २८ ॥ क्लीबे जश्शसादेशः ॥ पुंस्त्रियोः स्यमौजस् ॥ १ । १ । २९ ॥ घुट् स्यात् ॥

॥ इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयदेवसूरिविजयसिंहसूरिपट्टपरम्पराप्रतिष्ठितगीतार्थत्वादिगुणोपेतवृद्धिचन्द्रापरनामवृद्धिविजयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तेवासिसंविग्नशाखीयतपोगच्छाचार्यश्रीविजयनेमिसूरिविरचितायां हेमप्रभायां संज्ञाधिकारः ॥

॥ × स्वरस्य ह्रस्वदीर्घप्लुताः ॥ यत्र ह्रस्वादिशब्दैर्ह्रस्वादयो विधीयन्ते तत्र स्वरस्येति पदमुपतिष्ठते ॥

पञ्चम्या निर्दिष्टे परस्य ॥ ७ । ४ । १०४ ॥ यत्कार्यमुक्तं तदव्यवधेः स्यात् ॥ सप्तम्या पूर्वस्य ॥ ७ । ४ । १०५ ॥ निर्दिष्टे यत्कार्यमुच्यते तदव्यवधेः स्यात् ॥ षष्ठ्यान्तस्य ॥ ७ । ४ । १०६ ॥ षष्ठ्या निर्दिष्टे यदुक्तं तत् षष्ठ्युक्तान्तस्य स्यात् ॥ अनेकवर्णः सर्वस्य ॥ ७ । ४ । १०७ ॥ षष्ठ्युक्तोऽपि ॥ प्रत्ययस्य ॥ ७ । ४ । १०८ ॥ विधिः सर्वस्य स्यात् ॥ विशेषणमन्तः ॥ ७ । ४ । ११३ ॥ अभेदेनोक्तोऽवयवो विशेषणं विशेष्यसमुदायस्यान्तः स्यात् ॥ सप्तम्या आदिः ॥ ७ । ४ । ११४ ॥ सप्तम्यन्तस्य विशेष्यस्य यद्विशेषणं तत्तस्य आदिः स्यात् ॥ प्रत्ययः

प्रकृत्यादेः ॥ ७ । ४ । ११५ ॥ समुदायस्य विशेषणं नोनाधिकस्य । यस्मात् यत्प्रत्ययविधिः सा तस्य प्रकृतिः ॥ गौणो ङ्यादिः ॥ ७ । ४ । ११६ ॥ प्रकृत्यादेर्विशेषणम् ॥ कृत्सगतिकारकस्यापि ॥ ७ । ४ । ११७ ॥ प्रकृत्यादेर्विशेषणम् ॥ परः ॥ ७ । ४ । ११८ ॥ प्रत्ययः प्रकृतेः पर एव ॥ स्पर्धे ॥ ७ । ४ । ११९ ॥ परो विधिः ॥ आसन्नः ॥ ७ । ४ । १२० ॥ आसन्नानासन्नप्रसङ्गे यथास्वं स्थानार्थप्रमाणादिभिरासन्न एव विधिः ॥ × अपेक्षातोऽधिकारः । × परान्नित्यं नित्यादन्तरङ्गमन्तरङ्गाच्चानवकाशं बलीयः ॥ × अपवादात् क्वचिदुत्सर्गोऽपि ॥ × असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । × नानिष्टार्था शास्त्रप्रवृत्तिः । न्यायानां स्थविरयष्टिप्रायत्वम् ॥

॥ इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयदेवसूरिविजयसिंहसूरिपट्टपरम्पराप्रतिष्ठितगीतार्थत्वादिगुणोपेतवृद्धिचन्द्रापरनामवृद्धिविजयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तेवासिसंविग्नशाखीयतपोगच्छाचार्यश्रीविजयनेमिसूरिविरचितायां हेमप्रभायां परिभाषाप्रकरणम् ॥

॥ अथ स्वरसन्ध्यधिकारः ॥

समानानां तेन दीर्घः ॥ १ । २ । १ ॥ परेण समानेन सह । द्वयोः स्थाने एको दीर्घ इति सहार्थः । आसन्न आकारः । लोकात् संहिता । वृषभअजितौ इति स्थिते वृषभाजितौ । दधीदम् । भानूदयः । पितॄषभः । क्लृकारः । बहुवचनं व्याप्त्यर्थम्, तेन होतॢकार इत्यपि सिद्धम् ॥ ऋलृति ह्रस्वो वा ॥ १ । २ । २ ॥ समानानाम् । बाल ऋश्यः । कुरु ऋषभः । होतृ लृकारः । पक्षे बालर्श्यं इत्यादि । ह्रस्वविधाने कार्यान्तरं न स्यादिति ह्रस्वस्यापि ह्रस्वः ॥ लृत ऋलृभ्यां वा ॥ १ । २ । ३ ॥ स्वरसमुदायरूपौ स्वरव्यञ्जनसमुदायरूपावेतौ वर्णान्तरे वा । ऋता क्लृकारः, पक्षे पूर्वेण ह्रस्व उत्तरेण ऋकारश्च । लृता क्लृकारः । पक्षे दीर्घत्वं ह्रस्वत्वं च ॥ ऋतो वा तौ च ॥ १ । २ । ४ ॥ ऋत

प्रभा.
३ ॥

ऋऌभ्यां सह यथासङ्ख्यं ऋॡ इत्येतौ वा स्याताम्, तौ च ऋकारऌकारौ ऋऌभ्यां सह वा स्याताम् । पितॄषभः, पक्षे पितृ ऋषभः, पितृषभः । ऌता, होतॣकारः । पक्षे होतृऌकारः । होतॄकारः । तौ च, पितृषभः । होत्ऌकारः । पक्षे पूर्ववत् ॥ ऋस्तयोः ॥ १ । २ । ५ ॥ तयोः पूर्वस्थानिनोर्ऌकारऋकारयोर्यथासङ्ख्यमृऌभ्यां सह ॠ इति दीर्घः स्यात् । कॄषभः । होतॄकारः ॥ अवर्णस्येवर्णादिनैदोदरल् ॥ १ । २ । ६ ॥ अवर्णस्य इउऋऌवर्णैः सह ए ओ अर् अल् एते स्युः ॥ × यथासङ्ख्यमनुदेशः समसङ्ख्याकानाम् । देवेन्द्रः । नयोदकम् । महा ऋद्धिः । महर्द्धिः । र्हादर्हेत्यादिना द्वित्वे महर्द्द्धिः ॥ धुटो धुटि स्वे वा ॥ १ । ३ । ४८ ॥ व्यञ्जनात् परस्य लुक् । इति लुकि द्वित्वाभावे वा एकदमेकधम् । एकदेऽपि लुकि केवलैकत्रम् । महर्धिः । तवल्कारः ॥ अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ॥ १ । ३ । ३२ ॥ स्वरात् रहस्वरवर्जस्य वर्णस्यानु द्वे रूपे वा स्याताम् । तवल्ल्कारः ॥ अञ्वर्गस्यान्तस्थातः ॥ १ । ३ । ३३ ॥ अनु द्वे वा स्तः ॥ तवल्कारः, 'द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयोरुभयोरपि । तवल्कारादिषु प्राज्ञैर्बोध्यं रूपचतुष्टयम् ॥ अन्वित्यधिकारात् त्वक्क् त्वम्ग् इत्यादौ कत्वे गत्वे च कृते पश्चाद्द्वित्वम् ॥ ऋणे प्रदशार्णवसनकम्बलवत्सरवत्सतरस्यार् ॥ १ । २ । ७ ॥ अवर्णस्य ऋता सह ॥ प्रार्णम् । ऋणार्णम् ॥ ऋते तृतीयासमासे ॥ १ । २ । ८ ॥ अवर्णस्य ऋता सहार् स्यात् । शीतार्त्तः । तृतीयेति किम् । परमर्त्तः । समासे इति किम् । दुःखेनर्त्तः ॥ ऋत्यारुपसर्गस्य ॥ १ । २ । ९ ॥ उपसर्गावर्णस्य ऋकारादौ धातौ परे ऋता सह आर् स्यात् । प्रार्छति ॥ नाम्नि वा ॥ १ । २ । १० ॥ उपसर्गावर्णस्य ऋकारादौ नामावयवे धातौ परे ऋता सह वा आर् स्यात् ॥ प्रार्षभीयति । प्रर्षभीयति ॥ ऌत्याल्वा ॥ १ । २ । ११ ॥ उपसर्गावर्णस्य ऌकारादौ नामावयवे धातौ परे ऌना सहाल् वा ॥ उपाल्कारीयति, उपल्कारीयति ॥ ऐदौत्सन्ध्यक्षरैः ॥ १ । २ । १२ ॥ अवर्णस्य परैः सह ॥ तवैषा । तवैन्द्रीः । तवौदनः । तवौपगवः ॥ ऊटा ॥ १ । २ । १३ ॥ अवर्णस्य परेणोटा सहौत् स्यात् ॥ धौतः । धौतवान् ॥ प्रस्यैषैष्योढोढ्यूहे स्वरेण ॥ १ । २ । १४ ॥ अवर्णस्य परेण ऐ औ

आसन्नौ स्याताम् ॥ प्रैषः । प्रैष्यः । प्रौढः । प्रौढिः । प्रौहः ॥ स्वैरस्वैर्यक्षौहिण्याम् ॥ १ । २ । १५ ॥ अवर्णस्य परेण स्वरेण सह ऐ औ स्याताम् । स्वैरः । स्वैरी । नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् । स्वैरिणी । अक्षौहिणी, सेना ॥ अनियोगे लुगेवे ॥ १ । २ । १६ ॥ अवर्णस्य लुक् । इहेव तिष्ठ । नियोगे तु इहैव तिष्ठ । अनियोगोऽनवधारणम् ॥ वौष्ठौतौ समासे ॥ १ । २ । १७ ॥ अवर्णस्य लुक् । बिम्बोष्ठी । बिम्बौष्ठी । स्थूलोतुः । स्थूलौतुः । समासे इति किम् । हे राजपुत्रौष्ठं पश्य ॥ ओमाङि ॥ १ । २ । १८ ॥ अवर्णस्य ओमि आङादेशे च परे लुक् स्यात् । अद्योम्, आ ऊढा ओढा, अद्योढा, इदमेवाङ्ग्रहणं धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति ज्ञापयति ॥ उपसर्गस्याऽनिणेधेदोति ॥ १ । २ । १९ ॥ अवर्णस्य धातौ परे लुक् । प्रेलयति । प्रोखति । अनिणेधेति किम् । उपैति । प्रैधते ॥ वा नाम्नि ॥ १ । २ । २० ॥ नामावयवे एदोदादौ धातौ परे उपसर्गावर्णस्य वा लुक् । उपेडकीयति । उपैडकीयति । प्रोपधीयति । प्रौपधीयति । दधि अत्र इति स्थिते ॥ इवर्णादेरस्वे स्वरे यवरलम् ॥ १ । २ । २१ ॥ यथासङ्ख्यम् । दध्य् अत्र इति जाते अदीर्घाद्विरामेति द्वित्वे प्राप्ते ॥ स्थानीवावर्णविधौ ॥ ७ । ४ । १०९ ॥ आदेशः स्थानिवत् स्यात् न चेत् स्थानिवर्णाश्रयं कार्यम् ॥ स्वरस्य परे प्राग्विधौ ॥ ७ । ४ । ११० ॥ वर्णविध्यर्थमिदम् । स्वरस्यादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधौ विधेये स्थानीव स्यात् । इति स्थानिवद्भावे प्राप्ते ॥ न सन्धिङीयक्विद्विदीर्घासद्विधावस्क्लुकि ॥ ७ । ४ । १११ ॥ स्वरस्यादेशः स्थानीव स्यात् इति पूर्वेणातिप्रसक्तस्थानिवद्भावनिषेधः । दध्ध्य् अत्रेति जाते ॥ तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ॥ १ । ३ । ४९ ॥ धुट आसन्नः । इति पूर्वधस्य दः ॥ पदस्य ॥ २ । १ । ८९ ॥ संयोगान्तस्य लुक् । स च परे स्यादिविधौ च पूर्वस्मिन्नसन् द्रष्टव्यः । इति यलोपे प्राप्ते, बहिरङ्गस्य यस्यासिद्धत्वान्न भवति ॥ ततोऽस्याः ॥ १ । ३ । ३४ ॥ अन्त्यवर्गादन्तस्थाया द्वे वा स्याताम् । इति यद्वित्वे चातूरूप्यम् । दध्य्यत्र । दध्यत्र । दद्ध्य्यत्र । दद्ध्यत्र । इवर्णादेरिति पञ्चमीव्याख्याने दधियत्र । मध्वत्र । पित्रर्थः । लाकृतिः ॥

पुत्रस्यादिन्पुत्रादिन्याक्रोशे ॥ १ । ३ । ३८ ॥ तस्य न द्वित्वम् । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । पुत्रपुत्रादिनी भव ।
आक्रोशे किम् । पुत्रादिनी २ शिशुमारी । पुत्रपुत्रादिनी २ नागी ॥ ह्रादर्हस्वरस्यानु नवा ॥ १ । ३ । ३१ ॥
स्वरात् पराद्धित्वम् । अर्कः २ । ब्रह्म्म २ । अन्विति किम् ? प्रोर्णुनाव । दर्शनमित्यत्र द्वित्वे प्राप्ते ॥ न रात् स्वरे
॥ १ । ३ । ३७ ॥ शिटो द्वित्वम् । दर्शनम् ॥ ह्रस्वोऽपदे वा ॥ १ । २ । २२ ॥ इवर्णादीनामस्वे स्वरे न चेत्
तौ निमित्तनिमित्तिनावेकत्र पदे स्याताम् ॥ नदि एषा । ह्रस्वविधानादसन्धिः । अत एव ह्रस्वस्यापि ह्रस्वः ।
नद्येषा । अपदे किम् । नद्यौ । नद्यर्थः ॥ एदैतोऽयाय् ॥ १ । २ । २३ ॥ स्वरे यथासङ्ख्यम् । नयनम् । नायकः
॥ ओदौतोऽवाव् ॥ १ । २ । २४ ॥ स्वरे यथासङ्ख्यम् । लवनम् । लावकः ॥ स्वरे वा ॥ १ । ३ । २४ ॥
अवर्णभोभगोऽघोभ्यः परयोः पदान्तस्थयोर्वयोः स्वरे परे लुग्वा स चासन्धिः । पट इह । पटविह । त इह । तयिह
॥ य्यक्ये ॥ १ । २ । २५ ॥ ओदौतोः क्यवर्जे यादौ प्रत्यये परे यथासङ्ख्यमवावौ स्याताम् । गव्यम् । नाव्यति
। अक्य इति किम् । औयत । प्रत्यये किम् । गोयूतिः । क्रोशद्वये गव्यूतिरिति पृषोदरादित्वात् ॥ क्षय्यजय्यौ शक्तौ
॥ ४ । ३ । ९० ॥ अत्र येऽय् निपात्यते । क्षेतुं शक्यं क्षय्यम् । जेतुं शक्यं जय्यम् । शक्तौ किम् । क्षेयम् । जेयम्
क्रय्यः क्रयार्थे ॥ ४ । ३ । ९१ ॥ क्रयाय प्रसारितोऽर्थः क्रय्यः । अन्यत्र क्रेयः ॥ ऋतो रस्ताद्धिते ॥ १ । २ ।
२६ ॥ यादौ । पितरि साधु पित्र्यम् । तद्धिते किम् । जागृयात् ॥ एदोतः पदान्तेऽस्य लुक् ॥ १ । २ । २७ ॥
तेऽत्र । पटोऽत्र । पदान्ते किम् । नयनम् ॥ इतावतो लुक् ॥ ७ । २ । १४६ ॥ अव्यक्तानुकरणस्यानेक-
स्वरस्य । पटत् इति पटिति ॥ न द्वित्वे ॥ ७ । २ । १४७ ॥ वीप्सायामनुकरणस्य द्वित्वे सत्यतो न लुक् ।
पटत्पटदिति ॥ तो वा ॥ ७ । २ । १४८ ॥ द्वित्वे केवलतो वा लुक् । पटत्पटेति ॥ धुटस्तृतीयः ॥ २ ।
१ । ७६ ॥ पदान्ते । पटत्पटदिति ॥ गोर्नाम्न्यवोऽक्षे ॥ १ । २ । २८ ॥ पदान्तस्थस्यौतः । गवाक्षः ।

नाम्नीति किम् । गोऽक्षाणि ॥ स्वरे वाऽनक्षे ॥ १ । २ । २९ ॥ गोरोतः पदान्तस्थस्यावः स्यात् । गवाग्रम् । गोऽग्रम् । अनक्षे किम् । गोऽक्षम् । ओतः किम् । चित्रग्वर्थः ॥ इन्द्रे ॥ १ । २ । ३० ॥ इन्द्रस्थे स्वरे परे गोरोतः पदान्तस्थस्यावः स्यात् । गवेन्द्रः । गवेन्द्रयज्ञः ॥ वात्यसन्धिः ॥ १ । २ । ३१ ॥ गोरोतः पदान्तस्थस्य स्यात् । गोअग्रम् । गोऽग्रम् । गवाग्रम् ॥

॥ इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयदेवसूरिविजयसिंहसूरिपट्टपरम्पराप्रतिष्ठितगीतार्थत्वादिगुणोपेतवृद्धिचन्द्रापरनामवृद्धिविजयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तेवासिसंविग्नशाखीयतपोगच्छाचार्यश्रीविजयनेमिसूरिविरचितायां हेमप्रभायां स्वरसन्धिः ॥

॥ अथाऽसन्धिप्रकरणम् ॥

न सन्धिः ॥ १ । ३ । ५२ ॥ उक्तो वक्ष्यमाणश्च सन्धिर्विरामे न स्यात् । दधि अत्र । तत् लुनाति ॥ प्लुतोऽनितौ ॥ १ । २ । ३२ ॥ स्वरेऽसन्धिः । देवदत्त ३ अत्र न्वसि । अनिताविति किम् । सुश्लोक ३ इति सुश्लोकेति ॥ सम्मत्यसूयाकोपकुत्सनेष्वाद्याऽऽमन्त्र्यमादौ स्वरेष्वन्त्यश्च प्लुतः ॥ ७ । ४ । ८९ ॥ एतद्वृत्तेर्वाक्यस्यादिभूतमामन्त्र्यं द्विः स्यात् द्वित्वे चादौ स्वराणां मध्येऽन्त्यः स्वरः प्लुतो वा स्यात् । सम्मतौ, माणवक ३ माणवक २ शोभनः खल्वसि । असूयायाम्, अभिरूपक ३ अभिरूपक २ रिक्तन्ते आभिरूप्यम् । कोपे, अविनीतक ३ अविनीतक २ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । कुत्सने, शक्तिके ३ शक्तिके २ रिक्ता ते शक्तिः ॥ भर्त्सने पर्यायेण ॥ ७ । ४ । ९० ॥ कोपेन निन्दाविष्करणं भर्त्सनं, तद्वृत्तेर्वाक्यस्य यदामन्त्र्यं तद्द्विः स्यात् द्वित्वे च क्रमेण पूर्वोत्तरपदयोः स्वरे-

ष्वन्त्यः प्लुतो वा स्यात् ॥ चौर ३ चौर चौर चौर ३ चौर चौर घातयिष्यामि त्वाम् ॥ त्यादेः साकाङ्क्षस्याङ्गेन ॥ ७ । ४ । ९१ ॥ भर्त्सनार्थे वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरस्त्याद्यन्तस्य वाक्यान्तराकाङ्क्षस्य अङ्ग इति निपातेन युक्तस्य प्लुतो वा स्यात् । अङ्ग कूज ३ (२) इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । त्यादेः किम् । अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि । साकाङ्क्षस्यं किम् । अङ्ग पच ॥ क्षियाशीः प्रैषे ॥ ७ । ४ । ९२ ॥ क्षिया आचारभ्रेषः । एतद्वृत्तेर्वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरस्त्याद्यन्तस्य पदस्य वाक्यान्तराकाङ्क्षस्य प्लुतो वा भवति । क्षियायां, स्वयं ह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदातिं गमयति । आशिषि, सिद्धान्तमध्येषीष्ठा ३ व्याकरणं च तात । असत्कारपूर्वकव्यापारणायाम्, त्वं ह पूर्वं ग्रामं गच्छ ३ चैत्रो दक्षिणम् २ ॥ चितीवार्थे ॥ ७ । ४ । ९३ ॥ सादृश्यार्थे चिति प्रयुक्ते वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरः प्लुतो वा स्यात् । अग्निश्चित् भाया ३ त् अग्निरिवेत्यर्थः ॥ प्रतिश्रवणनिगृह्याऽनुयोगे ॥ ७ । ४ । ९४ ॥ एतद्वृत्तेर्वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरः प्लुतो वा स्यात् । परोक्ताभ्युपगमे, गां मे देहि भो हन्त ते ददामि ३ (२) स्वयं प्रतिज्ञाने नित्यः शब्दो भवितुमर्हति ३ (२) श्रवणाभिमुख्ये, भो देवदत्त किं मार्प ३ (२) उपालम्भे, अद्य श्राद्धमित्यात्थ ३ (२) ॥ विचारे पूर्वस्य ॥ ७ । ४ । ९५ ॥ विचारः संशयः । तद्विषये संशय्यमानस्य यत्पूर्वं तस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरः प्लुतो वा स्यात् अहिर्नु ३ रज्जुर्नु २ ॥ ओमः प्रारम्भे ॥ ७ । ४ । ९६ ॥ स्वरः प्लुतो वा स्यात् । ओ ३ म् २ ऋषभं प्रणमत । प्रारम्भे किम् । ओम् ददामि ॥ हेः प्रश्नाख्याने ॥ ७ । ४ । ९७ ॥ स्वरः प्लुतो वा । अकार्षीः कटं मैत्र, अकार्षं हि ३ (२) उत्तरेण सिद्धे नियमार्थमिदम् ॥ प्रश्ने च प्रतिपदम् ॥ ७ । ४ । ९८ ॥ प्रश्नप्रश्नाख्यानार्थस्य वाक्यस्य यत्पदं तस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरः प्लुतो वा स्यात् । प्रश्ने, अगमः ३ पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् देवदत्त ३ । (२) प्रश्नाख्याने, अगम ३ म् पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् जिनदत्त ३ (२) दूरादामन्त्र्यस्य गुरुर्वैकोऽनन्त्योऽपि लृन्रृत् ॥ ७ । ४ । ९९ ॥ वाक्यस्य यः स्वरेष्वन्त्यः स्वरो दूरादामन्त्र्यार्थपदस्थो गुरुरनन्त्योऽपि ऋद्वर्जस्वरश्च लृकारश्चैकः प्लुतो वा

स्यात् ॥ आगच्छ भो देवदत्त ३ (२) सक्तून् पिब दे३वदत्त देवद३त्त देवद्३त्त ३ वा । आगच्छ भोः क्लृ३प्तशिख (२) । कृ३ष्णमि ३त्र (२)॥ हेहैष्वेषामेव ॥ ७ । ४ । १०० ॥ दूराद्दामन्त्र्यस्य सम्बन्धिषु स्वरेः प्लुतो वा स्यात् है३मैत्र आगच्छ (२) आगच्छ मैत्र हे ३ (२) ॥ अस्त्रीशूद्रे प्रत्यभिवादे भोगोत्रनाम्नो वा ॥ ७ । ४ । १०१ ॥ यदभिवादितो गुरुः कुशलानुयोगादिमद्वाक्यं प्रयुङ्क्ते तत्रास्त्रीशूद्रविषयकस्य वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरो भोसो गोत्रस्य नाम्नो वामन्त्र्यस्यांशः प्लुतो वा स्यात् ॥ अभिवादयेऽहं मैत्रोऽहं भोः, आयुष्मानेऽधि भोः ३ (२) अभिवादयेऽहं गार्ग्य, आयुष्मानेऽधि गार्ग्यं ३ (२) राजन्यविशोरपि गोत्रत्वम् नाम्नः, आयुष्मानेऽधि देवदत्त ३ (२) प्रश्नार्चाविचारे च सन्धेयसन्ध्यक्षरस्यादिदुत्परः ॥ ७ । ४ । १०२ ॥ एषु प्रत्यभिवादे च वर्त्तमानस्य वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यस्वरस्य सन्धेयसन्ध्यक्षरस्य प्लुतो भवन् आकार इदुत्परः प्लुतो भवति ॥ एदैतोरिकारपरः ओदौतोरुकारपरः । प्रश्ने, अगम ३ः, पूर्वा ३न्, ग्रामा ३ न्, अग्निभूता ३ इ । पटा ३ उ । अर्चायां, शोभनः खल्वसि अग्निभूता ३ इ । पटा ३ उ । विचारे, वस्तव्यं किं निर्ग्रन्थस्य सागारिका ३ इ । उतानगारिके । प्रत्यभिवादे, आयुष्मानेऽधि अग्निभूता ३ इ । पटा३उ । सन्धेयेति किम् । कच्चि ३ त्, कुशल३म्, भवत्यो ३ः कन्ये ३ ॥ तयोर्य्वौ स्वरे संहितायाम् ॥ ७ । ४ । १०३ ॥ प्लुताकारात् परयोरिदुतोः स्वरेपरे संहितायां य्वौ स्यातम् । अगमः ३, अग्निभूता ३ यत्रागच्छ । अगमः ३ । पटा ३ वत्राच्छ । संहितायां किम् । अग्ना ३ इन्द्रम् । स्वे दीर्घत्वस्यास्वे स्वरे ह्रस्वत्वस्य बाधनार्थं वचनम् ॥ इ ३ वा ॥ १ । २ । ३३ ॥ प्लुतः स्वरे परेऽसन्धिः । लुनीहि ३ इति लुनीहीति । उभयत्र विभाषेयम् ॥ ईदूदेद्द्विवचनम् ॥ १ । २ । ३४ ॥ ई ऊ ए इत्येवमन्तं द्विवचनम् स्वरे परेऽसन्धिः । मुनी इह । । साधू एतौ । माले इमे । पचेते इति ॥ अदोमुमी ॥ १ । २ । ३५ ॥ स्वरे असन्धी स्याताम् । अमुमुईचः । अमी अश्वाः ॥ चादिः स्वरोऽनाङ् ॥ १ । २ । ३६ ॥ स्वरेऽसन्धिः स्यात् । अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । आ एवं किल मन्यसे । आ एवं नु तत् । अनाङिति किम् ।

आ उष्णमौष्णम् । "ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥ १ ॥ ओदन्तः ॥ १ । २ । ३७ ॥ चादिः स्वरेऽसन्धिः । अहो अत्र । सौ नवेतौ ॥ १ । २ । ३८ ॥ सिनिमित्त ओदन्त इतौ वासन्धिः । पटो इति पटविति ॥ ऊँ चोञ् ॥ १ । २ । ३९ ॥ उञ् चादिरितो वा सन्धिरसन्धौ चोञ् ऊँ वा स्यात् । उ इति । ऊँ इति । विति ॥ अञ्वर्गात् स्वरे वोऽसन् ॥ १ । २ । ४० ॥ पर उञो वा स्यात् । क्रुङ् वास्ते । क्रुङ्ङ् उ आस्ते असत्त्वादृद्धित्वम् ॥ अइउवर्णस्यान्तेऽनुनासिकोऽनीदादेः ॥ १ । २ । ४१ ॥ पदान्ते वा स्यात् । सामँ २ । कुमारीँ २ । मधुँ २ । ईदूदेदिसादिसूत्रसम्बन्धिनो निषेधः किम् । अग्नी । अमी । किमु ॥

॥ इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयदेवसूरिविजयसिंहसूरिपट्टपरम्परामतिष्ठितगीतार्थत्वादिगुणोपेतवृद्धिचन्द्रापरनामवृद्धिविजयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तेवासिसंविग्नशाखीयतपोगच्छाचार्यश्रीविजयनेमिसूरिविरचितायां हेमप्रभायां असन्ध्यधिकारः ॥

॥ अथ व्यञ्जनसन्धिः ॥

तृतीयस्य पञ्चमे ॥ १ । ३ । १ ॥ पदान्तस्यानुनासिको वा स्यात् । ककुम्मण्डलम् । ककुब्मण्डलम् ॥ प्रत्यये च ॥ १ । ३ । २ ॥ पदान्तस्थस्य तृतीयस्य पञ्चमे नित्यमनुनासिकः । वाङ्मयम् । च उत्तरत्र वानुवृत्त्यर्थः ॥ ततो हश्चतुर्थः ॥ १ । ३ । ३ ॥ पदान्तस्थात् पूर्वसवर्गो वा ॥ वाग्घीनः । वाग्हीनः तृतीयात् किम् । प्राङ् हसति ॥ अघोषे प्रथमोऽशिटः ॥ १ । ३ । ५ ॥ धुटः स्यात् । भेत्ता । प्रथमादधुटि शश्छः ॥ १ । ३ । ४ ॥ पदान्तस्थाद्वा स्यात् । वाक्छूरः । वाक्शूरः ॥ नोऽप्रशानोऽनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्याधुट्परे ॥ १ । ३ । ८ ॥ पदान्तस्थस्य-

चटते सद्वितीये परे शपसाः स्युः । भवांश्चरः । भवाँश्चरः । भवांश्छ्यति२ । भवांष्टकः २ । भवांष्ठकारः २ । भवांस्तनुः २ । भवांस्थुडति २ । अप्रशान इति किम् ? । प्रशान् चरः । अघुट्पर इति किम् ! । भवान्त्सरुकः । पदान्त इत्येव । भवन्तः ॥ पुमोऽशिट्यघोषेऽख्यागि रः ॥ १ । ३ । ९ ॥ अघुट्परेऽनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्य । पुमिति पुंसोः सलुक्यनुकरणं पुंर्कोकिल इति जाते ॥ पुंसः ॥ २ । ३ । ३ ॥ रेफस्य कखपफेषु सः स्यात् । पुंस्कोकिलः २ । पुंस्पुत्रः २ । अशिटि किम् । पुंशिरः । अघोषे किम् । पुंदासः । अघुट्परे किम् । पुंक्षीरम् । अख्यागीति किम् । पुंख्यानम् ॥ नॄनः पेषु वा ॥ १ । ३ । १० ॥ नस्य रः स्यात् अनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्य । नॄंर् पाहि इति जाते ॥ ॥ रः कखपफयोः ≍क ≍पौ ॥ १ । ३ । ५ ॥ पदान्तस्य यथासङ्ख्यं वा स्याताम् । नॄं≍पाहि, नॄँ≍पाहि ॥ रः पदान्ते विसर्गस्तयोः ॥ १ । ३ । ५३ ॥ निरामाघोपयोः । नॄंःपाहि । नॄँःपाहि । नॄन् पाहि ॥ शषसे शषसं वा ॥ १ । ३ । ६ ॥ पदान्ते रस्य कश्शेते । कः शेते । कष्षण्ढः । कः षण्ढः । कस्साधुः । कः साधुः ॥ चटते सद्वितीये ॥ १ । ३ । ७ ॥ पदान्ते रस्य । यथासङ्ख्यं शपसा नित्यं स्युः ॥ कश्चरः । कश्छन्नः । कष्टः । कष्ठः । कस्तः । कस्थः ॥ द्विः कानः कानि सः ॥ १ । ३ । ११ ॥ अनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्य । कांस्कान् । काँस्कान् । द्विरुक्तस्येति किम् । कान् कान् पश्यति ॥ तौ मुमो व्यञ्जने स्वौ ॥ १ । ३ । १४ ॥ म्वागमस्य पदान्तस्थस्य च मस्य व्यञ्जने परे तस्यैव स्वावनुस्वारानुनासिकौ क्रमेण स्याताम् । चंक्रम्यते । चङ्क्रम्यते । त्वं करोषि । त्वङ्करोषि । कं वः । कँव्वः ॥ मनयवलपरे हे ॥ १ । ३ । १५ ॥ पदान्तस्य मस्यानुस्वारानुनासिकौ स्वौ क्रमात् स्तः । किं ह्मलयति । किम्ह्मलयति । किं ह्नुते । किन्ह्नुते । किं ह्यः । किय्ँह्यः । किं ह्वलयति । किव्ँह्वलयति । किं ह्लादते किल्ँह्लादते ॥ सम्राट् ॥ १ । ३ । १६ ॥ समो मस्य राजतौ क्विबन्ते परे अनुस्वाराभावो निपात्यते । सम्राट् । सम्राजौ ॥ स्सटि समः ॥ १ । ३ । १२ ॥ सः स्यादनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्य क्रमेण । संस्कर्त्ता । सँस्कर्त्ता ॥ लुक् ॥ १ । ३ । १३ ॥ समो मस्य स्सटि स्यात् । स-

स्कर्ता ॥ ङ्णोः कटावन्तौ शिटि न वा ॥ १ । ३ । १७ ॥ पदान्तस्थयोः । माङ्क्छेते । माङ्क्शेते । माङ्शेते । सुगण्ट्छेते । सुगण्ट्शेते सुगण्शेते ॥ शिट्याद्यस्य द्वितीयो वा ॥ १ । ३ । ५९ ॥ माङ्ख्शेते । अफ्सराः । अप्सराः ॥ ङ्नः सः त्सोऽश्चः ॥ १ । ३ । १८ ॥ पदान्तस्थात् वा ॥ षड्त्सीदन्ति । षट् सीदन्ति । भवान्त्साधुः । भवान् साधुः । श्चावयवश्चेत्सो न स्यादिति किम् । षट् श्च्योतन्ति ॥ नः शि ञ्च् ॥ १ । ३ । १९ ॥ पदान्तस्थस्य वा स्यात् । भवाञ्च्छूरः । भवाञ्च् शूरः । भवान् शूरः । धुटो धुटीति लुकि भवाञ्छूरः । अश्च इत्येव । भवाञ्श्चोतति ॥ ह्रस्वान्ङ्णनो द्वे ॥ १ । ३ । २७ ॥ पदान्तस्य स्वरे परे स्याताम् । क्रुङ्ङिह । सुगण्णिह कुर्वन्नास्ते ॥ स्वरेभ्यः ॥ १ । ३ । ३० ॥ छस्य द्वित्वम् । इच्छति । बहुवचनात् पदान्त इति निवृत्तम् ॥ अनाङ्माङो दीर्घाद्वाच्छः ॥ १ । ३ । २८ ॥ पदान्तस्थात् द्वे स्याताम् । कन्याच्छत्रम् । कन्याछत्रम् । अनाङ्माङ इति किम् । आच्छाया । माच्छिदत् ॥ प्लुताद्वा ॥ १ । ३ । २९ ॥ पदान्तस्थाद्दीर्घस्थानाच्छस्य द्वे रूपे स्याताम् ॥ आगच्छ भो इन्द्रभूते ३ च्छत्रमानय, छत्रमानय ॥ शिटः प्रथमद्वितीयस्य ॥ १ । ३ । ३५ ॥ द्वित्वं वा स्यात् । त्वं करोषि । त्वं करोषि । त्वं क्खनसि । त्वं खनसि ॥ ततः शिटः ॥ १ । ३ । ३६ ॥ वा द्वित्वम् । तच्श्शेते । तच् शेते । प्रथमद्वितीयाभ्यां किम् । भवान् साधुः ॥ म्नां धुड्वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ॥ १ । ३ । ३९ ॥ निमित्तस्यैवानु स्यात् । गन्ता । कम्पिता । बहुवचनं वर्णान्तरबाधनार्थम् । तेन कुर्वन्तीति सिद्धम् । अन्वित्यधिकाराद् व्यङ्क्ता ॥ शिड्हेऽनुस्वारः ॥ १ । ३ । ४० ॥ अपदान्तस्थानां म्नामनु स्यात् । पुंसि । दंशः । बृंहणम् ॥ उदः स्थास्तम्भः सः ॥ १ । ३ । ४४ ॥ लुक् स्यात् ॥ उत्थाता । उत्तम्भिता ॥ तवर्गस्य श्चवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे चटवर्गौ ॥ १ । ३ । ६० ॥ यथासङ्ख्यम् ॥ तच्श्शेते । तच्चारु । पेष्टा । तट्टीका । ईट्टे ॥ सस्य शषौ ॥ १ । ३ । ६१ ॥ श्चवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे यथासङ्ख्यं स्याताम् ॥ श्चोतति । दोग्धु । वम्भणिष ॥ न शात् ॥ १ । ३ । ६२ ॥ तवर्गस्य चवर्गः ॥ अश्नाति । प्रश्नः ॥ पदान्ताट्टवर्गादनाम्नगरी-

नृवतेः ॥ १ । ३ । ६३ ॥ तवर्गस्य सस्य टवर्गषौ न स्याताम् ॥ पण्नयाः । षट्सु । अनाम्नगरीनवतेरिति किम् । षण्णाम् । षण्णगरी । षण्णवतिः ॥ षि तवर्गस्य ॥ १ । ३ । ६४ ॥ पदान्तस्थस्य टवर्गो न स्यात् । तीर्थकृत् षोडशः शान्तिः ॥ लि लौ ॥ १ । ३ । ६५ ॥ पदान्तस्थस्य तवर्गस्य स्याताम् । तल्लूनम् । भवाल्ँलुनाति । "आसन्नः" इत्येव सिद्धे द्विवचनमन्यत्र अनुनासिकस्थानेऽप्यननुनासिकार्थम् । अष्टाभिः ॥ व्यञ्जनात् पञ्चमान्तस्थायाः सरूपे वा ॥ १ । ३ । ४७ ॥ लुक् ॥ क्रुञ्ञ्ञौ । क्रुञौ । क्रुङ्ङौ । आदित्यो देवतास्य । आदित्यः । आदित्त्यः ॥

॥ इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयदेवसूरिविजयसिंहसूरिपट्टपरम्परामतिष्ठितगीतार्थत्वादिगुणोपेतवृद्धिचन्द्रापरनामवृद्धिविजयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तेवासिसंविग्नशाखीयतपोगच्छाचार्यश्रीविजयनेमिसूरिविरचितायां हेमप्रभायां व्यञ्जनसन्धिः ॥

॥ अथ रेफसन्धिः ॥

॥ रुध्यागे ॥ १ । ३ । ५४ ॥ पदान्तस्थस्य रस्य विसर्ग एव । कः ख्यातः ॥ शिट्यघोषात् ॥ १ । ३ । ५५ ॥ पदान्तस्थस्य रस्य विसर्ग एव स्यात् । वासः क्षौमम् । अद्भिः प्सातम् ॥ व्यत्यये लुग्वा ॥ १ । ३ । ५६ ॥ शिटः परोऽघोष इति व्यत्ययः, तत्र सति पदान्तस्थस्य रस्य लुग्वा स्यात् । चक्षुश्चोतति । चक्षुश्श्चोतति । चक्षुः श्चोतति ॥ नमस्पुरसो गतेः कखपफि रः सः ॥ २ । ३ । १ ॥ नमस्कृत्य । पुरस्कृत्य । गतेः किम् । नमः कृत्वा । साक्षादादित्वान्नमसो वा गतिसंज्ञा । तिस्रः पुरः करोति । अनव्ययत्वात् पुरोऽस्तमव्ययमिति न गतिसंज्ञा ॥ निरसो वा ॥ २ । ३ । २ ॥ गतेरस्य कखपफि सः स्यात् । तिरस्कृत्य । तिरःकृत्य । गतेः किम् । तिरःकृत्वा काष्ठं गतः ॥ शिरोधसः पदे समासैक्ये ॥ २ । ३ । ४ ॥ रः सः स्यात् । शिरस्पदम् । अधस्पदम् ।

समासे किम् । शिरः पदम् । ऐक्य इति किम् । परमशिरः पदम् ॥ अतः कृकमिकंसकुम्भकुशाकर्णीपात्रेऽनव्य-
यस्य ॥ २ । ३ । ५ ॥ रः सः स्यात् तौ चेन्निमित्तनिमित्तिनावेकत्र समासे स्याताम् । अयस्कृत् । यशस्कामः । अ-
यस्कंसः । पयस्कुम्भः । अयस्कुशा । अयस्कर्णी । अयस्पात्रम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया, पयस्कुम्भी । शुनस्कर्णः । भा-
स्कर इति तु कस्कादिः । कमिग्रहणेनैव कंसे लब्धे कंसग्रहणं ज्ञापयति उणादयोऽव्युत्पन्नानि नामानीति ॥ प्रत्यये ॥ २
। ३ । ६ ॥ अनव्ययस्य रस्य पाशकल्पके सः स्यात् । पयस्पाशम् । पयस्कल्पम् । यशस्कम् ॥ रोः काम्ये ॥२।३।७
॥ अनव्ययस्य रोरेव काम्यप्रत्यये सः स्यात् । पयस्काम्यति । नियमः किम् । अहः काम्यति ॥ नामिनस्तयोः षः
॥२।३।८॥ पूर्वसूत्रद्वयविषये नामिनः परस्य रस्य षः स्यात् । सर्पिष्पाशम् । सर्पिष्काम्यति । तयोरिति किम् । मुनिः
करोति । गीः काम्यति ॥ निर्दुर्बहिराविष्प्रादुश्चतुराम् ॥२।३।९॥ रस्य कखपफि षः स्यात् । निष्कृतम् । इत्यादि।
बहुवचनान्निस्दुसोरपि । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वान्नैष्कुल्यमित्यादि ॥ सुचो वा ॥ २ । ३ । १० ॥ सुजन्तस्य रस्य
कखपफि षो वा स्यात् । द्विष्करोति । द्विः करोति २ । चतुष्फलति ३ ॥ वेसुसोऽपेक्षायाम् ॥ २ । ३ । ११ ॥
स्थानिनिमित्तयो. रस्य कखपफि षः स्यात् । सर्पिष्करोति ३ । धनुष्खादति ३ । अपेक्षायां किम् । परमसर्पिःकुण्डम्।
इसुसोः प्रत्यययोर्ग्रहणादिह न भवति । मुहुः पठति ॥ नैकार्थेऽक्रिये ॥ २ । ३ ।१२॥ न विद्यते क्रिया प्रवृत्तिनिमित्तं
यस्य तस्मिन् समानाधिकरणे पदे यत्कखपफं तत्र परे इसुस्प्रत्ययान्तस्य रस्य षो न स्यात् । सर्पिः कालकम् । यजुः
पीतकम् । एकार्थ इति किम् । सर्पिष्कुम्भे ३ । अक्रिय इति किम् । सर्पिष्क्रियते ३ ॥ समासेऽसमस्तस्य ॥२।३।१३
॥पूर्वेण इसुस्प्रत्ययान्तस्य रः कखपफि षः स्यात् । सर्पिष्कुम्भः । धनुष्खण्डम् । समासे इति किम् । तिष्ठतु सर्पिः पिब
त्वमुदकम् । असमस्तस्येति किम् । परमसर्पिःकुण्डम् ॥ भ्रातुष्पुत्रकस्कादयः ॥ २ । ३ । १४ ॥ यथासङ्ख्यम् ।
कृतषत्वसत्त्वाः साधवः । भ्रातुष्पुत्रः । परमयजुष्पात्रम् । कस्कः । कौतस्कुतः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ वाहर्प-

त्यादयः ॥ १ । ३ । ५८ ॥ यथायोगमकृतविसर्गाः कृतोत्वाभावाश्च स्युः । अहर्पति । अहः पतिः २ । प्रचेता राजन् । प्रचेतो राजन् ॥

॥ इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयदेवसूरिविजयसिंहसूरिपट्टपरम्पराप्रतिष्ठितगीतार्थत्वादिगुणोपेतवृद्धिचन्द्रापरनामवृद्धिविजयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तेवासिसंविग्नशाखीयतपोगच्छाचार्यश्रीविजयनेमिसूरिविरचितायां हेमप्रभायां रेफसन्धिः ॥

॥ अथ स्यादिसन्धिः ॥

॥ देवस् अर्च्य इति स्थिते ॥

॥ सो रुः ॥ २ । १ । ७२ ॥ पदान्ते । उकार इत् । देवर् अर्च्य इति जाते ॥ अतोऽति रोरुः ॥ १ । ३ । २० ॥ अवर्णस्येत्योत्वे, एदोत इत्यकारलुकि देवोऽर्च्यः ॥ घोषवति ॥ १ । ३ । २१ ॥ आत् परस्य पदान्तस्थस्य रो रुः स्यात् ॥ धर्मो जेता । रोरित्यनुबन्धान्नेह । मातरत्र । धातर्गच्छ ॥ अवर्णभोभगोऽघोर्लुगसन्धिः ॥ १ । ३ । २२ ॥ पदान्तस्थस्य रोर्घोषवति । देवा यान्ति । भो यासि । भगो हस । अघोवद । भोस् भगोस् अघोस् इति आमन्त्रणार्थाः सकारान्ता अव्ययाः ॥ व्योः ॥ १ । ३ । २३ ॥ अवर्णात् परयोः पदान्तस्थयोर्व्योर्घोषवति लुक् स्यात् । वृक्ष याति । अव्य याति । वृक्षवृश्चमव्ययं चाचक्षाणो वृक्षव् अव्यय् ॥ रोर्यः ॥ १ । ३ । २६ ॥ अवर्णभोभगोऽघोभ्यः परस्य स्वरे परे ॥ कयाँस्ते । भोयँत्र । भगोयँत्र । अघोयँत्र । स्वरे वेति पक्षे यलोपे क आस्ते । भो अत्रेत्यादि ॥ अस्पष्टाववर्णात्त्वनुञि वा ॥ १ । ३ । २५ ॥ अवर्णभोभगोऽघोभ्यः परयोः पदान्तस्थयोर्वययोरीषत्स्पृष्टतरौ वयावेव

स्वरे परे स्याताम् । अवर्णात्तु परयोर्य्वोरुवर्जे स्वरे परेऽस्पष्टौ वा स्याताम् ॥ पटवुँ २ । असावुँ २ । कयुँ २ । भोयँत्र २ । इत्यादि । पटविह ३ । तयिह । ३ ॥ अह्नः ॥ २ । १ । ७४ ॥ पदान्ते रुः स्यात् ॥ स चासन् परे स्यादिविधौ च पूर्वस्मिन् । दीर्घाहा निदाघः । अहोभ्याम् ॥ रो लुप्यरि ॥ २ । १ । ७५ ॥ पदान्तेऽह्नोऽरेफे परे स्यादेर्लुप्यपि सत्यां रः स्यात् ॥ रुत्वापवादः । अहरधीते अहर्दत्ते । लुपीति किम् । हे दीर्घाहोऽत्र । अरीति किम् । अहोरूपम् ॥ ॥ रो रे लुग्दीर्घश्चादिदुतः ॥ १ । ३ । ४१ ॥ अनु । पुना रमते । अग्नी रथेन । पटू राजा । अन्विति किम् । मनोरथः ॥ ढस्तड्ढे ॥ १ । ३ । ४२ ॥ तन्निमित्ते ढे ढस्यानु लुक् दीर्घश्चादिदुतः । माढिः । लीढम् । गूढम् । तड्ढे किम् । मधुलिड् ढौकते ॥ तदः सेः स्वरे पादार्था ॥ १ । ३ । ४५ ॥ लुक् स्यात् । नियतपरिमाणमात्राक्षरपिण्डः पादः । सैष दाशरथी रामः । सा चेत् पादपूरणीति किम् । स एष भरतो राजा ॥ एतदश्च व्यञ्जनेऽनग्नञ्समासे ॥ १ । ३ । ४६ ॥ तदः सेर्लुक् स्यात् । एष दत्ते । स लाति । अनग्नञ्समासे किम् । एषकः कृती । सको याति । अनेषो याति । असो वाति ॥ " संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥ १ ॥

॥ इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयदेवसूरिविजयसिंहसूरिपट्टपरम्पराप्रतिष्ठितगीतार्थत्वादिगुणोपेतवृद्धिचन्द्रापरनामवृद्धिविजयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तेवासिसंविग्नशाखीयतपोगच्छाचार्यश्रीविजयनेमिसूरिविरचितायां हेमप्रभायां स्यादिसन्धिः ॥

॥ अथ स्वरान्ताः पुल्लिङ्गाः ॥

॥ अधातुविभक्तिवाक्यमर्थवन्नाम ॥ १ । १ । २७ ॥ शब्दरूपम् । इति नामत्वे ततः सौ रुत्वे विसर्गे च

देवः ॥ समाग्रामर्थेनैकः शेषः ॥ ३ । १ । ११८ ॥ सहोक्तौ गम्यायामन्ये निवर्त्तन्ते ॥ स्यादावसङ्ख्येयः ॥ ३ । १ । ११९॥ सर्वस्मिन् स्यादौ विभक्तौ तुल्यरूपाणां सहोक्तावेकः शिष्यते न तु सङ्ख्येयवाची । इति वैकशेषे द्विवचने देवौ । वहुवचने देव जस् इति स्थिते ॥ अत आः स्यादौ जस्भाम्ये ॥१।४।१॥ लुगस्याऽदेत्यपदे ।.इत्यस्यापवादः । देवाः ॥ समानादमोऽतः ॥ १ । ४ । ४६ ॥ स्यादेर्लुक् स्यात् । देवम् । देवौ ॥ शसोऽता सश्च नः पुंसि ॥ १ । ४ । ४९ ॥ शसोऽता सह पूर्वसमानस्य दीर्घस्तत्सन्नियोगे च पुंसि सो नः ॥ देवान् ॥ टाङसोरिनस्यौ ॥ १ । ४ । ५ ॥ आत्परयोः । देवेन । देवाभ्याम् । ३ ॥ भिस ऐस् ॥ १ । ४ । २ ॥ आत्परस्य स्यादेः ॥ देवैः । ऐस्करणं सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषाया अनित्यत्वे गमकम् । तेनातिजरसैः ॥ ङेङस्योर्यातौ ॥ १ । ४ । ६ ॥ आत्परयोः ॥ देवाय ॥ एद्बहुस्भोसि ॥ १ । ४ । ४ ॥ अतः स्यादौ । देवेभ्यः । २ । देवात् । देवस्य । देवयोः ॥ २ ॥ ह्रस्वापश्च ॥ १ । ४ । ३२ ॥ ह्रस्वान्तादावन्तात् स्त्रीदूदन्ताच्च परस्यामो नाम् स्यात् ॥ दीर्घो नाम्यतिसृचतसृषः ॥ १ । ४ । ४७ ॥ पूर्वसमानस्य । देवानाम् । अपू इति प्रतिषेधान्नकारव्यवधानेऽपि दीर्घः । पञ्चानाम् । देवे । देव सु इसत्रैत्वे कृते ॥ नाम्यन्तस्थाकवर्गात्पदान्तः कृतस्य सः शिड्नान्तरेऽपि ॥ २ । ३ । १५ ॥ कृतसथस्य वा षः स्यात् । देवेषु । शिटा नकारेण चेति प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तेर्नेह । निस्से । शिड्ग्रहणेनैव सिद्धे नकारोपादानं प्रस्थानानुस्वारव्यवाये निषेधार्थम् । पुंसु । सुहिन्सु । पदमध्ये किम् । दधिसेक् ॥ वृत्त्यन्तोऽसषे ॥ १ । १ । २५ ॥ परार्थाभिधायी समासादिर्वृत्तिस्तस्या अन्तः पदं न स्यात् । सस्य षत्वे तु पदमेव । इति सेक् शब्दे सस्य पदादित्वम् ॥ अदेतः स्यमोर्लुक् ॥ १ । ४ । ४४ ॥ आमन्त्र्यवृत्तेः । हे देव । स्यादेशत्वेनैवामोऽपि लुक्सिद्धौ पृथग्वचनं अम एवादेशस्य लुगिति नियमार्थम् । तेन कतरत् इत्यादि सिद्धम् । एवं जिनादयः । सर्व, विश्व, उभ, उभयट्, अन्य, अन्यतर, इतर, डतर, डतम, त्व, त्वत्, नेम, समसिमौ सर्वार्थौ, पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यव-

स्थायाम्, स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्, अन्तरं बहिर्योगोपसङ्ख्यानयोरपुरि, त्यद्, तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि, युष्मद्, भवतु, अस्मद्, किम्, इत्यसंज्ञायां सर्वादिः। सर्वः। सर्वौ २॥ जस इः ॥ १। ४। ९॥ सर्वादेरदन्तस्य। सर्वे। तृतीयैकवचने सर्वेन इति जाते॥ रषृवर्णान्नोण एकपदेऽनन्त्यस्यालचटतवर्गशसान्तरे ॥ २। ३। ६३॥ सर्वेण। निमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्पदाघटितत्वमेकपदत्वमित्यतो नेह। रामनाम। लादिवर्जनं किम्। विरलेन। मूर्च्छनं। दृढेन। तीर्थेन। रशना। रसना। अनन्त्यस्येति सर्वान्॥ सर्वादेः स्मैस्मातौ ॥ १। ४। ७॥ अदन्तस्य ङेङस्योः। सर्वस्मै। सर्वस्मात्॥ अवर्णस्यामः साम् ॥ १। ४। १५॥ सर्वादेः। एत्वे षत्वे च। सर्वेषाम्॥ ङेः स्मिन्॥ १। ४। ८॥ सर्वादेरदन्तस्य। सर्वस्मिन्। शेषं देववत्। तत्संबन्धिविज्ञानात् सर्वादिकार्यं गौणे न भवति अतिसर्वाः। अतिसर्वायेत्यादि। एवं विश्वादयोप्यदन्ताः। सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणमिति न्यायाद्विश्वशब्दः सर्वार्थो गृह्यते न जगद्वाची॥ उभशब्दस्य द्विवचनस्वार्थिकप्रत्ययविषयत्वात् स्मायादयो न सम्भवन्ति गणपाठस्तु हेत्वर्थप्रयोगे सर्वविभक्त्यर्थः। उभौ २ हेतू। उभाभ्याम् ३ हेतुभ्याम्। उभयोः २ हेत्वोः। उभयट्टकारोऽन्यर्थः। उभयो मणिः। उभये देवमनुष्याः। नास्य द्विवचनम्। अन्यस्मै। अन्यतरस्मै। डतरेणैव सिद्धेऽस्योपादानं डतमप्रत्ययान्तान्यतमशब्दस्य सर्वादित्वनिवृत्त्यर्थम्। अन्यतमाय। इतरस्मै। डतरडतमौ प्रत्ययौ। तयोः स्वार्थिकत्वात् प्रकृतिद्वारेणैव सिद्धे पृथगुपादानमत्र प्रकरणेऽन्यस्वार्थिकप्रत्ययान्तानामग्रहणार्थमन्यादिलक्षणदार्थं च। कतरस्मै। कतमस्मै। नेह। सर्वतमाय। त्वशब्दोऽन्यार्थः। त्वस्मै। त्वच्छब्दः समुच्चयपर्यायः। गणपाठे तस्य हेत्वर्थप्रयोगे सर्वविभक्त्यादयः प्रयोजनम्। त्वतं हेतुमित्यादि अज्ञातात्त्वतः त्वकतः नेमशब्दोऽर्धार्थः॥ समसिमौ सर्वार्थौ। ततो नेह। समाय देशाय धावति। स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था। तत्र पूर्वादयः सप्त सर्वादयः। नेह। दक्षिणाय गाथकाय देहि। दक्षिणायै द्विजाः स्पृहयन्ति। स्वशब्द आत्मात्मीययोर्यतस्वस्मै रोचते तत्स्वस्मै ददाति। ज्ञातौ धने च नं। स्वाय दातुं स्वाय

स्पृहयति । वहिर्भवेन बाह्येन वा योगे उपसंव्याने उपसंवीयमाने चार्थेऽन्तरशब्दो न चेद्बहिर्योगेऽपि पुरि वर्त्तते । अन्तरस्मै पटाय । अन्तरस्मै गृहाय । नेह । अन्तरायै पुरे क्रुद्ध्यति । अयमनयोः पर्वतयोरन्तरात् तापस आयातो मध्यादित्यर्थः । एकस्मै । द्वियुष्मद्भवत्वस्मदां स्मायादयो न सम्भवन्तीति सर्वविभक्त्यादयः प्रयोजनं गणपाठस्य । सर्वेऽप्यमी संज्ञायां न सर्वादयः । तेन सर्वो नाम कश्चित् तस्मै सर्वाय ॥ नवभ्यः पूर्वेभ्य इ स्मात् स्मिन् वा ॥ १ । ४ । १६ ॥ अदन्तेभ्यो जसङसिङीनाम् ॥ पूर्वे । पूर्वाः । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वे । शेषं सर्ववत् । एवं परादयः ॥ न सर्वादिः ॥ १ । ४ । १२ ॥ द्वन्द्वे सर्वादिः । पूर्वापरात् । पूर्वापरे । कतरकतमानाम् । कतरकतमकाः । अत्र सर्वादित्वनिषेधात् कप्रत्यये स्वार्थिकप्रत्ययान्ताग्रहणात् द्वन्द्वे वेति जस इर्न स्यात् ॥ द्वन्द्वे वा ॥ १ । ४ । ११ ॥ द्वन्द्वसमासस्थस्यादन्तस्य सर्वादेः जस इर्वा स्यात् । पूर्वापरे । पूर्वापराः । शेषं देववत् ॥ तृतीयान्तात्पूर्वावरं योगे ॥ ॥ १ । ४ । १३ ॥ परं सर्वादि न स्यात् । मासेन पूर्वाय । मासपूर्वाय । दिनेनावराय । दिनावराय । सम्बन्धे किम् । यास्यति चैत्रो मासेन पूर्वस्मै दीयतां कम्बलः ॥ तीयं ङित्कार्ये वा ॥ १ । ४ । १४ ॥ सर्वादिः । द्वितीयस्मै द्वितीयायेत्यादि । शेषं देववत् । अर्थवतः प्रतिपदोक्तस्य च ग्रहणान्नेह पटुजातीयाय । मुखतीयाय ॥ नेमार्धप्रथमचरमतयायाल्पकतिपयस्य वा ॥ १ । ४ । १० ॥ अदन्तस्य जस इः । नेमे नेमाः । शेषं सर्ववत् । अर्धे अर्धाः । प्रथमे प्रथमाः । चरमे चरमाः । तयायौ प्रत्ययौ । द्वितये द्वितयाः । द्वये द्वयाः । अल्पे अल्पाः । कतिपये कतिपयाः । शेषं देववत् । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् संज्ञायां न स्यात् । अर्धो नाम केचित् । निर्जरः ॥ जराया जरस्वा ॥ २ । १ । ३ ॥ स्वरादौ स्यादौ परे । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । जरशब्दस्यापि जरस् । निर्जरसौ । निर्जरसः । २ । निर्जरसम् । इनादीन् वाधित्वा परत्वाज्जरस् । निर्जरसा । निर्जरसैः । निर्जरसः । २ । निर्जरसोः २ । निर्जरसाम् । निर्जरसि । शेषं पक्षे च देववत् ॥ मासनिशासनस्य शसादौ लुग्वा ॥ २ । १ । १०० ॥ स्यादौ । मासः । मासा । मास्भ्याम्

इति स्थिते ॥ नामसिदय्व्यञ्जने ॥ १ । १ । २१ ॥ पदं स्यात् । सो रुः । अवर्णभो–इति लुकि । मांभ्याम् । ३ ।
माभिः । माभ्यः । २ । मासः २ । मासोः । २ । मासाम् । मासि । माःसु २ । पक्षे धुटि च देववत् । अयिति किम् ।
वाच्यति । अन्तर्वर्त्तिन्या विभक्त्या पदत्वे सिद्धे सिद्ग्रहणं नियमार्थम् । तेन प्रत्ययान्तरे न भवति । भागवतम् । दन्तः
॥ दन्तपादनासिकाहृदयासृग्यूषोदकदोर्यकृच्छकृतो दत्पन्नस्हृदसन्यूषन्नुदन्दोषन् यकन् शकन् वा ॥ २
। १ । १०१ ॥ शसादौ स्यादौ । दतः । दन्तान् । पादः । पदः । पादान् । इत्यादि । यूषः ॥ अनोऽस्य ॥ २ । १ ।
१०८ ॥ ङीस्याद्यघुट्स्वरे लुक् । यूष्णः । यूष्णा ॥ नाम्नो नोऽह्नः ॥ २ । १ । ९१ ॥ पदान्ते लुक् स चासन् स्यादि·
विधौ । यूषभ्याम् । यूषभिः । यूषसु । असत्त्वाद् दीर्घत्वादि न भवति । अनह्नः किम् । अहरेति । अहोरूपम् । अत्र
परविधौ रेफरुत्वयोरसत्त्वान्न लोपः स्यात् । सावकाशं च तदुभयं सम्बोधने ॥ ईङौ वा ॥ २ । १ । १०९ ॥ अनो
ऽस्य लुक् । यूष्णि यूषणि ॥ पक्षे देववत् ॥ व्यह्नः ॥ सङ्ख्यासायवेरह्नस्याहन्ङौ वा ॥ १ । ४ । ५० ॥ व्यह्नि
। व्यहनि । व्यह्ने । शेषं देववत् ॥ एवं सायमह्नः सायाह्नः । विगतमहो व्यह्नः । इत्यदन्ताः । विश्वपाः । शसि ॥ लु-
गातोऽनापः ॥ २ । १ । १०७ ॥ ङीस्याद्यघुट्स्वरे ॥ विश्वपः । विश्वपा । विश्वपे । इत्यादि एवं हाहाः । अनाप
इति किम् । शालाः । इत्यादन्ताः । मुनिः ॥ इदुतोऽस्त्रेरीदूत् ॥ १ । ४ । २१ ॥ औता । मुनी । अस्त्रेरिति किम् ।
अतिस्त्रियौ । कथमतिशस्त्री । अनर्थकत्वात् ॥ जस्येदोत् ॥ १ । ४ । २२ ॥ इदुतः । मुनयः ॥ टः पुंसि ना ॥ १ ।
४ । २४ ॥ इदुतः मुनिना ॥ ङित्यदिति ॥ १ । ४ । २३ ॥ स्यादाविदुतोरेदोतौ स्याताम् ॥ मुनये । अदितीति किम्
। बुद्ध्यै । स्यादौ किम् । शुची ॥ एदोद्भ्यां ङसिङसो रः ॥ १ । ४ । ३५ ॥ वचनभेदो यथासङ्ख्यनिवृत्त्यर्थः ।
मुनेः २ । ङिर्डौ ॥ १ । ४ । २५ ॥ इदुतः । डकार इत् ॥ डित्यन्त्यस्वरादेः ॥ २ । १ । ११४ ॥ लुक् । व्यपदे-
शिवदेकस्मिन् । मुनौ । अदिदित्येव । बुद्ध्याम् ॥ ह्रस्वस्य गुणः ॥ १ । ४ । ४१ ॥ आमन्त्र्यार्थवृत्तेः ॥ सिना सह ।

हे मुने । श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो बलीयान् इति श्रुतत्वाद् ह्रस्वस्यैव गुणः । स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिः ॥ स्त्रियाः ॥ २ । १ । ५४ ॥ इवर्णस्य स्वरादौ प्रत्यये इय् स्यात् । अतिस्त्रियौ । अस्त्रेरिति ज्ञापकात्परेणापि इयादेशेनेत्कार्यं न वाध्यते । अतिस्त्रयः ॥ वाम्शसि ॥ २ । १ । ५५ ॥ स्त्रिया इवर्णस्य इय् स्यात् । अतिस्त्रियम् । अतिस्त्रिम् । अतिस्त्रियः । अतिस्त्रीन् । अतिस्त्रियोः । अतिस्त्रीणाम् ॥ ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसश्च सेर्डाः ॥ १ । ४ । ८४ ॥ सख्युरितश्च परस्य शेषस्य स्यात् । सखा प्रियसखा ॥ सख्युरितोऽशावैत् ॥ १ । ४ । ८३ ॥ शेषे घुटि । सखायौ । सखायः । सखायम् । प्रियसखायौ । अशाविति किम् । अतिसखीनि कुलानि । इतः किम् । सख्यौ । इदमेवेद्ग्रहणं ज्ञापयति । नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्, एकदेशविकृतमनन्यवदिति च ॥ न नाङिदेत् ॥ १ । ४ । २७ ॥ केवलसखिपतेष्टाया ना ङिति परे एच्चोक्तः स न स्यात् । सख्या । सख्ये । केवलेति किम् । प्रियसखिना । प्रियसखये ॥ खितिखीतीय उर् ॥ १ । ४ । ३६ ॥ परयोर्ङसिङसोः । सख्युः २ । य इति किम् । प्रियसखेः । खियः । खितीत्यादि किम् । मुख्यः । अपत्यः ॥ केवलसखिपतेरौ ॥१।४।२६ ॥ इदन्तात् ङेः ॥ सख्यौ । केवलेति किम् । प्रियसखौ । सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः । मुनिवत् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात् नाद् समासान्तः । ऐत्वं तु न सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् । पतिः । पत्या । पत्ये । पत्युः । पत्यौ । शेषं मुनिवत् । कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ॥ डत्यतु सङ्ख्यावत् ॥ १ । १ । ३९ ॥ डतिष्णः सङ्ख्याया लुप् ॥ १।४।५४॥ जस्शसोः ॥ कति २ । तत्सम्बन्धिनोरित्येव । प्रियकतयः । प्रियकतीन् ॥ लुप्यय्वृल्लेनत् ॥ ७ । ४ । ११२ ॥ परप्रत्ययस्य लुपि सत्यां लुब्भूतपरनिमित्तकं पूर्वकार्यं न स्यात् य्वृत्लत्वमेनच्च मुक्त्वा । इति निषेधान्नैकारः । लुपीति किम् । गोमान् "नन्ता सङ्ख्या डतिर्युष्मदस्मच्च स्युरलिङ्गकाः" । इति वचनात् डत्यन्तस्यालिङ्गत्वम् । एवं यतिततिशब्दौ । त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ॥ त्रेस्त्रय्

घः ॥१।४।३४॥ आमः । त्रयाणाम् । परमत्रयाणाम् । आम्सम्बन्धिविज्ञानात् । प्रियत्रीणाम् । द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः ॥ आद्वेरः ॥ २ ।१।४१॥ त्यदादेः स्यादौ तसादौ च ॥ द्वौ २ ॥ द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । अतिद्विर्मुनिवत् सम्बन्धिविज्ञानात् । उडुलोम्नोऽपत्यं पुमान् औडुलोमिः । औडुलोमी । एकत्वे द्वित्वे च मुनिवत् । बहुत्वे लोम्नोऽपत्येष्विति अप्रत्यये उडुलोमशब्दो देववत् । उडुलोमाः । एवं रविकविप्रमुखा मुनिवत् । वातं प्रमिमीते वातप्रमीः । वातप्रम्यौ । वातप्रम्यः । वातप्रमीम् । वातप्रमीन् । वातप्रमी । एवं ययीपपीप्रमुखाः । क्विबन्ते तु अमि शसि ङौ च विशेषः । क्विब्वृत्तेरिति यत्वम् । वातप्रम्यम् । वातप्रम्यः । वातप्रम्यि । बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी । दीर्घङ्याब्व्यञ्जनात् सेः ॥१।४।४५॥ लुक् । इति सिलुक् ॥ दीर्घेति किम् । निष्कौशाम्बिः । अतिखट्वः ॥ स्त्रीदूतः ॥ १।४।२९ ॥ नित्यस्त्रीलिङ्गादीदूदन्तात्परेषां स्यादेर्ङितां यथासङ्ख्यं दैदास्दास्दामः स्युः । बहुश्रेयस्यै । बहुश्रेयस्याः २ । बहुश्रेयस्याम् ॥ नित्यदिद्द्विस्वराम्बार्थस्य ह्रस्वः ॥ १ । ४।४३ ॥ आमन्त्र्यवृत्तेराबन्तस्य सिना सह । हे बहुश्रेयसि । नित्यदिदिति किम् । हे ग्रामणीः । हे सुश्रीः । कुमारीमिच्छति कुमारीवाचरति वा ब्राह्मणः कुमारी ॥ योऽनेकस्वरस्य ॥२।१।५६ ॥ धातोरिवर्णस्य स्वरादौ प्रत्यये ॥ कुमार्यौ । कुमार्यः । कुमार्यम् । कुमार्यै ब्राह्मणाय । कुमारीणाम् । अस्त्रिया इति निर्देशात्परेणापि इयुवृयत्वादिना स्त्रीदूदाश्रितं कार्यं न बाध्यते ॥ खरकुटीव खरकुटी । तस्मै खरकुट्यै ब्राह्मणाय । अतिलक्ष्मीः । अङ्यन्तत्वान्न लुक् । शेषं बहुश्रेयसीवत् । नयतीति नीः ॥ धातोरिवर्णोवर्णस्येयुव् स्वरे प्रत्यये ॥ ३।१।५०॥ नियौ । नियः ॥ निय आम् ॥१। ४ । ५१ ॥ ङेः सप्तम्येकवचनस्य । नियाम् ॥ संयोगात् ॥ २ । १ । ५२॥ धातोरिवर्णोवर्णयोः स्वरादौ प्रत्यये इयुवौ स्याताम् । य्वोरपवादः । सुश्रियौ । सुश्रियः । धातुसम्बन्धिनः संयोगादिति किम् । उन्न्यौ ॥ वेयुवोऽस्त्रियाः ॥ १ । ४ । ३० ॥ इयुवोः स्थानिनौ यौ स्त्रीदूतौ तदन्तात् स्त्रीवर्जात् परेषां स्यादेर्ङितां यथासङ्ख्यं दैदास्दास्दामो वा स्युः ॥ सुश्रियै । सुश्रिये । सुश्रियाः । सुश्रियः ॥ आमो नाम्वा ॥ १

। ४ । ३१ ॥ इयुवस्थानिनौ यौ स्त्रीदूतौ-तदन्ताच्छब्दात् परस्य तदतत्संबन्धिनः । सुश्रियाम् । सुश्रीणाम् । सुश्रियाम् । सुश्रियि । प्रकर्षेण ध्यायतीति प्रधीः ॥ क्विब्वृत्तेरसुधियस्तौ ॥ २ । १ । ५८ ॥ क्विबन्तेनैव या वृत्तिस्समासस्तस्याः सुधीवर्जितायाः सम्बन्धिनो धातोरिवर्णोवर्णयोः स्थाने स्वरादौ स्यादौ य्वौ स्याताम् । इयुवोरपवादः । प्रध्यौ । प्रध्यः । प्रध्यम् । प्रध्यः । प्रध्याम् । असुधियः किम् । सुष्ठु ध्यायति सुधीः । सुधियौ । सुधियः । क्विब्वृत्तेरिति किम् । शुद्धा धीर्ययोस्तौ शुद्धधियौ । गतिकारकङस्युक्तानां प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेः कृदन्तेन समासः । एवं परमधियौ । दुःस्थिता धीर्ययोस्तौ दुर्धियौ । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा इति दुरित्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वमेव नास्ति । यवक्रीः । स्वरादौ संयोगादितीयादेशे सुधीवद्रूपाणि । सह खेन वर्त्तते सखः तमिच्छति सखायमिच्छति वा सखीयति ततः क्विप् अल्लोपयल्लोपौ । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् योऽनेकस्वरस्येति यत्वे प्राप्ते क्वौ लुप्तं न स्थानिवत् । सखीः । सख्यौ । सुतमिच्छति सुतीः । खितिखीतीय उरित्यत्र दीर्घस्यापि ग्रहणात् । सख्युः २ । सुत्युः । २ । लूनमिच्छति लूनीः । क्षाममिच्छति क्षामीः, प्रस्तीममिति प्रस्तीमीः । एषां ङसिङसोर्यत्वे कृते ॥ स्वादेशोऽषि ॥ २ । १ । ६१ ॥ परे कार्ये स्यादिविधौ च कर्त्तव्ये असन् ज्ञेयः । इति नत्वमत्वयोरसत्त्वादुर् । लून्युः २ । क्षाम्युः २ । प्रस्तीम्युः २ । शुष्कीपक्वीशब्दयोस्तु कत्ववत्त्वयोरसत्त्वात् तीत्वेऽपि यत्वाभावान्न उर् । शुष्कियः २ । पक्वियः २ । उन्नीः । उन्न्यौ । उन्न्यः । उन्न्याम् । ग्रामण्याम् । सेनान्याम् । परमं नयति परमनीः । परमन्यौ । परमश्चासौ नीश्चेति विग्रहे परमनीः । परमनियौ । परमनियः । इतीदन्ताः । साधुमुनिवत् । इत्युदन्ताः । हूहूः । हूह्वौ । हूह्वः । हूहूम् । हूहून् । अतिचमूः । अतिचम्वौ । शेषं वहुश्रेयसीवत् । सुलूः सुल्वौ । खलपूः । खलप्वौ । अत्र स्याद्युत्पत्तेः प्रागेव क्विबन्तेन समासः । उल्लूरुन्नीवत् । भूः सुधीवत् । दृन्भवतीति दृन्भूः ॥ दृन्पुनर्वर्षाकारैर्भुवः ॥ २ । १ । ५९ ॥ दृन्नादिभिः सह क्विब्वृत्तिसम्बन्धिनो भुवो धातोरुवर्णस्य स्वरादौ स्यादौ वः स्यात् ॥ दृन्भ्वौ । पुनर्भ्वौ । वर्षाभ्वौ । कारभ्वौ । कुरभ्वौ । का-

राभ्वौ इत्यादि केचित् । नियमसूत्रमिदं, तेन स्वयम्भुवौ । दृग्भुवौ । औणादिको दृग्भूर्हूहूवत् । कटप्रूः । संयोगादित्युवा-
देशः । कटप्रुवौ ॥ स्यादौ वः ॥ २ । १ । ५७ ॥ अनेकस्वरस्य धातोरुवर्णस्य स्वरादौ स्यादौ वः स्यात् । उवापवा-
दः । वसुमिच्छति वसूः । वस्वौ । वस्वः । वस्वि । स्यादौ किम् । लुलुवतुः । इत्यूदन्ताः । पितृशब्दे सेडौः । पिता ॥
॥ अर्डौ च ॥ १ । ४ । ३९ ॥ घुटि ऋतः । पितरौ ॥ ऋतो डुर् ॥ १ । ४ । ३७ ॥ ङसिङसोः । पितुः । पितरि ॥
॥ ह्रस्वस्य गुणः ॥ १ । ४ । ४१ ॥ हे पितः । कर्त्ता ॥ तृस्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्त्रो घुट्यार् ॥
१ । ४ । ३८ ॥ ऋतः शेषे । तृ इति तृन्तृचोर्ग्रहणम् । कर्तारौ । नप्तारौ । नेष्टारौ । त्वष्टारौ । क्षत्तारौ । होतारौ
। पोतारौ । प्रशास्तारौ । अतिकर्त्तारौ । तृशब्देन नप्त्रादीनामृकारस्यारि सिद्धे पृथग्ग्रहणमर्थवद्ग्रहणपरिभाषां गमयति ।
व्युत्पत्तिपक्षे नप्त्रादिग्रहणं नियमार्थम् । तेन पित्रादीनां न । केचित्तु प्रस्तोतृ-उन्नेतृ-उद्गातृ-प्रतिहर्तृ-प्रतिस्थातृ-शब्दाना-
मौणादिकानामारं मन्यन्ते । ना । नरौ । नरः । नरम् । नॄन् । नुः २ । न्रोः २ ॥ नुर्वा ॥ १ । ४ । ४८ ॥ नामि
दीर्घः । नॄणाम् । नृणाम् ॥ क्रुशस्तुनस्तृच् पुंसि ॥ १ । ४ । ९१ ॥ शेषे घुटि परे । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । २ । क्रो-
ष्टारः । क्रोष्टारम् । प्रियक्रोष्टा । बहिरङ्गपरिभाषाया जागरूकत्वात् ऋदित्यदित इति न फच् । घुटि किम् । क्रो-
ष्टून् । शेषे किम् । क्रोष्टो ॥ टादौ स्वरे वा ॥ १ । ४ । ९२ ॥ क्रुशस्तुनस्तृच्पुंसि । क्रोष्ट्रा । क्रोष्टुना । आमि नि-
त्यत्वात् पूर्वं नामादेशे क्रोष्टूनामित्येव । कृताकृतप्रसङ्गि नित्यम् । इति ऋदन्ताः । कॄ तॄ गॄ एषां धातूनामनुकरणे प्रकृति-
वदनुकरणमिति विकल्पेनातिदेशात् ऋतां क्ङितीर् इतीरादेशे पदान्ते इति दीर्घे च । कीः किरौ किरः । तीः तिरौ तिरः
। गीः गिरौ गिरः । इत्यादि । इरभावे । कॄः क्रौ क्रः । कॄम् कॄन्, इत्यादि । इति । ॠदन्ताः । ऋत्कार्यं लृकारेऽपि । विदा ऋ-
फिडादित्वात् लत्वे । विदलौ । ङसिङसोर्विदुल् । इति लृदन्ताः । क्लृकारैकदेशस्याऽनुकरणे । क्लृः । क्लौ । क्लः । इत्यादि ।
इति ऌदन्ताः । अतिहेः । हे अतिहे । इत्येदन्ताः ॥ आ रायो व्यञ्जने ॥ २ । १ । ५ ॥ तदंतसम्बन्धिनि स्यादौ ।

राः । रायौ । राभ्याम् । रासु । हे राः । एवं सुराः । अतिराः । इत्यैदन्ताः ॥ ओत औः ॥ १ । ४ । ७४ ॥ घुटि । गौः । गावौ । गावः । विहितविशेषणाद् ओकारविधानसामर्थ्याच्च चित्रगवः । द्यौः । द्यावौ । द्यावः । प्रियद्यौः । लुनातेर्विचि गुणे, लौः । ओतः किम् । चित्रगुः, इत्यत्र नौत्वम् ॥ आ अम् शसोऽता ॥ १ । ४ । ७५ ॥ ओतः । गाम् । सुगाम् । गाः । द्याम् । स्यादावित्येव । अचिनवम् । इत्योदन्ताः । सुनौः । सुनावौ । सुनावः । इत्यादि । इत्यौदन्ताः ॥

॥ इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयदेवसूरिविजयसिंहसूरिपट्टपरम्पराप्रतिष्ठितगीतार्थत्वादिगुणोपेतवृद्धिचन्द्रापरनामवृद्धिविजयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तेवासिसंविग्नशाखीयतपोगच्छाचार्यश्रीविजयनेमिसूरिविरचितायां हेमप्रभायां स्वरान्ताः पुल्लिङ्गाः ॥

॥ अथ स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

॥ दीर्घङ्याबिति सेर्लुकि पद्मा ॥

॥ औता ॥ १ । ४ । २० ॥ आबन्तस्य स्वसम्बन्धिना सह एकारः । पद्मे । स्वसम्बन्धिना किम् । बहुखट्वौ ॥ टौस्येत् ॥ १ । ४ । १९ ॥ आबन्तस्य स्वसम्बन्धिनि । पद्मया ॥ आपो ङितां यै यास् यास् याम् ॥ १ । ४ । १७ ॥ यथासङ्ख्यम् । पद्मायै । पद्मायाः २ । पद्मयोः २ । पद्मायाम् । एदापः ॥ १ । ४ । ४२ ॥ आमन्त्यार्थे सिना सह । हे पद्मे । एवं मालाशालाबहुखट्वाप्रभृतयः । नित्यदिदित्यादिना ह्रस्वे । हे अम्ब । हे प्रियाम्ब । द्विस्वरग्रहणादिह न । हे अम्बाडे ॥ सर्वादेर्डस्पूर्वाः ॥ १ । ४ । १८ ॥ आबन्तस्य ङितां यै यास् यास् यामः स्युः । सर्वस्यै । सर्वस्याः २ । सर्वस्याम् । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । तत्सम्बन्धिविज्ञानान्नेह । प्रियसर्वायै । कर्मधारये, दक्षिण-

पूर्वस्यै । बहुव्रीहौ तु । दक्षिणपूर्वायै । इत्यादि । जरा जरसौ जरे, इत्यादि । अतिजरे इत्यादौ विभक्तेरापा व्यवधानान्न जरस् । शसादौ पृतनायाः पृदिति केचित् । पृतः पृतनाः, इत्यादि । नासिका । शसादौ । नसः । नसा । इत्यादि । पक्षे घुटि च पद्भावत् । निशा । शसि । मासनिशा इत्यन्तस्य लुकि । निशः । धुटस्तृतीयः । निज्भ्याम् । सुपि जस्य प्रथमे सस्य शत्वे तस्य छत्वे निच्छु । धुटस्तृतीय इत्यस्याप्यसिद्धत्वाच्चजः कगमिति न गत्वम् । कश्चित्तु निड्भ्याम् । निड्भिः । निट्सु । निट्त्सु । इत्याह । तीर्थपा विश्वपावत् । मतिः ॥ स्त्रियां ङितां वा दै दास् दास् दाम् ॥ १ । ४ । २८ ॥ इदुदन्तात् । मत्यै । मतये । मत्याः । मतेः २ । मत्याम् । मतौ । अन्यसम्बन्धिनोऽपि भवति । कन्यापत्यै कन्यापतये पुरुषाय स्त्रियै वा । अत्र समासार्थस्य पुरुषत्वेऽपि पतिशब्दस्य स्त्रीत्वमस्त्येव । केचित्तु कन्यापतये पुरुषायेत्येवाहुः । कश्चित्तु पुरुषविशेषणमेवेच्छति । एवं बुद्धिश्रुतिस्मृत्यादयः । द्वेरत्वे सत्याप् । द्वे २ । द्वाभ्याम् ३ ॥ त्रिचतुरस्तिसृचतसृ स्यादौ ॥ २ । १ । १ ॥ स्त्रियाम् । इति तिस्रादेशे ॥ ऋतो रः स्वरेऽनि ॥ २ । १ । २ ॥ तिसृचतसृस्थस्य स्यादौ । सर्वापवादः । तिस्रः २ । तिसृभिः । तिसृभ्यः । तिसृणाम् । तिसृषु । अन्यसम्बन्धिन्यपि । प्रियास्तिस्रोऽस्य प्रियतिसा । प्रियतिस्रौ । प्रियास्त्रयः प्रियाणि त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिर्मतिवत् । अत्र त्रिशब्दस्य स्त्रियामवर्त्तनात् । आमि प्रियत्रीणाम् । प्रियत्रयाणामित्यन्ये अनीति किम् । तिसृणाम् । प्रियतिसृणी कुले । अत्र रादेशस्य परत्वान्नोऽन्तः । पूर्वं न स्यात् । देवी देव्यौ इत्यादि । एवं नद्यादयः । लक्ष्मीः । अङ्यन्तत्वान्न सेर्लुक् । एवमवीतन्त्र्यादयः । "अवीतन्त्रीतरीलक्ष्मीधीश्रीह्रीणामुदाहृतः । स्त्रीलिङ्गानाममीषां तु सिलोपो न कदाचन ॥ १ ॥ ग्रामण्ये स्त्रियै । अत्र नित्यस्त्रीत्वाभावान्न दायादेशः । अतिकुमार्ये इत्यादौ स्त्रीदूत इति वर्णविधित्वेन स्थानिवद्भावान्न दिदादेशः । धीः । धियौ । इत्यादि । एवं श्रीह्रीप्रभृतयः । स्त्री । स्त्रियौ । इत्यादि । अतिस्त्रिम् । अतिस्त्रियम् । स्त्रियमिच्छति स्त्रीवाचरतीति वा स्त्री । स्त्रियम् । स्त्रियः । अत्र धातुत्वान्नित्यमियादेशः । स्त्रीणामित्यत्र अस्त्रिया इति निर्देशेन स्त्रीदूदाश्रितेन कार्येणेयुव्यत्वादिबाधकल्प-

नाम्नाम् । स्त्रीषु । श्रीः । श्रियौ । श्रियै । श्रिये । अतिश्रियै । अतिश्रिये । स्त्रियै नराय वा । प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये सति लिङ्गान्तरविशिष्टार्थानभिधायकत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति मते प्रकृष्टा धीर्यस्य यस्या वा प्रधीः । प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे वा लक्ष्मीवत् । अमि शसि च प्रध्यम् । प्रध्यः । पदान्तरं विना स्त्रियां वर्त्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति मते तु प्रकृष्टं ध्यायतीति विग्रहेऽपि लक्ष्मीवत् सुष्ठुधीर्यस्या यस्य वा, शोभना धीः सुधीरिति वा विग्रहे सुधीरुभयमतेऽपि श्रीवत् । सुष्ठु ध्यायतीति विग्रहे परमते श्रीवत् । पूर्वमते तु नीवत् । ग्रामणीः पुंवत् । ग्रामनयनं पुंधर्म उत्सर्गतः ॥ स्त्रियाम् ॥ २ । २ । ६९ ॥ क्रुशस्तुनस्तृच् । निर्निमित्तत्वात् पञ्चक्रोष्टृ इत्यत्र न तृच्निवृत्तिः ॥ स्त्रियां नृतोऽस्वस्रादेर्ङीः ॥ २ । ४ । १ ॥ क्रोष्ट्री देवीवत् । इतीदन्ताः । रज्जुतनुधेन्वादयो मतिवत् । इत्युदन्ताः ॥ भ्रूः श्रीवत् ॥ भ्रूश्नोः ॥ २ । १ । ५३ ॥ उवर्णस्य संयोगात् परस्य स्वरादौ प्रत्यये उव् स्यात् । भ्रुवौ । भ्रुवः । हे भ्रूः । हे सुभ्रु इत्यादौ स्त्रीपर्यायत्वादूङि कृते ह्रस्वो भविष्यति । भ्रुवाः । भ्रुवः । भ्रूणाम् । भ्रुवाम् । खलपूः पुंवत् । पुनर्भूः । हे पुनर्भु । पुनर्भ्वम् ॥ कवर्गैकस्वरवति ॥ २ । ३ । ७६ ॥ उत्तरपदे पूर्वपदस्थाद्रषृवर्णात् परस्य उत्तरपदान्तस्य नागमस्य स्यादेश्च नकारस्य णः स्यात् । न चेत् पकसम्बन्धी । पुनर्भूणाम् । वर्षाभूः । भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री । हे वर्षाभु । वर्षाभूर्दर्दुरे पुमान् । भेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाभावात् । हे वर्षाभूः । वर्षाभ्वौ । स्वयम्भूः पुंवत् । वधूजम्ब्वाद्यो देवीवत् । स्वसा । “ स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा । याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः ॥ १ ॥ स्वसारौ । स्वसारः । मातापितृवत् । शसि मातॄः । राः पुंवत् । द्यौर्गोवत् । नौर्ग्लौवत् ॥

॥ इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयदेवसूरिविजयसिंहसूरिपट्टपरम्पराप्रतिष्ठितगीतार्थत्वादिगुणोपेतवृद्धिचन्द्रापरनामवृद्धिविजयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तेवासिसंविग्नशाखीयतपोगच्छाचार्यश्रीविजयनेमिसूरिविरचितायां हेमप्रभायां स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

॥ अथ स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

॥ अतः स्यमोऽम् ॥ १ । ४ । ५७ ॥ नपुंसकस्य । कुलम् २ । हे कुल । अत्रामादेशे सति अेदतः स्यमोरिति लुक् । तत्सम्वन्धिविज्ञानान्नेह । प्रियकुलः पुमान् । अमोऽकारोऽतिजरसमित्याद्यर्थः । अतः किम् । पयः अम्ग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ औरीः ॥ १ । ४ । ५६ ॥ नपुंसकस्य । कुले २ ॥ नपुंसकस्य शिः ॥ १ । ४ । ५५ ॥ जस्शसोः । शकार इत् ॥ स्वराच्छौ ॥ १ । ४ । ६५ ॥ नपुंसकात् नोऽन्तः स्यात् ॥ नि दीर्घः ॥ १ । ४ । ८५ ॥ शेषघुट्परे ने परे स्वरस्य दीर्घः । कुलानि २ । शेषं देववत् । एवं धनवनादयः ॥ पञ्चतोऽन्यादेरनेकतरस्य दः ॥ १ । ४ । ५८ ॥ नपुंसकस्य स्यमोः । अन्यत् । अन्यद् । अन्यतरत् । इतरत् । कतरत् । कतमत् । अनेकतरस्येति किम् । एकतरम् । सम्वन्धिविज्ञानात् प्रियान्यम् । सर्वादेरित्येव । अन्यं नाम किञ्चित् । अतिजरम् । अतिजरसम् । सन्निपातन्यायस्यानित्यत्वाज्जरस् ॥ जरसो वा ॥ १ । ४ । ६० ॥ नपुंसकस्य स्यमोर्लुप् । अतिजरः २ । अतिजरसी । अतिजरे २ । शौ परत्वाज्जरस् ॥ धुटां प्राक् ॥ १ । ४ । ६६ ॥ स्वरात् परा या धुड्जातिस्तदन्तस्य नपुंसकस्य शौ धुड्भ्य एव प्राग् नोऽन्तः स्यात् । बहुवचनं जातिपरिग्रहार्थम् । तेन काष्ठतक्ष्णि ॥ न्सुमहतोः ॥ १ । ४ । ८६ ॥ न्सन्तस्य महतश्च स्वरस्य शेषे घुटि दीर्घः स्यात् । अतिजरांसि अतिजराणि २ शेषं पुंवत् । हृदयम् । हृदये २ । हृदयानि । हृन्दि । हृदयानि । उदानि । उदकानि । उदूनेत्यादि । आसनस्यान्तलुकि । आसानि । आसनानि । आस्ना । आस्यशब्दस्यासन्नादेश इति केचित् ॥ क्लीबे ॥ २ । ४ । ९७ ॥ स्वरान्तस्य ह्रस्वः । विश्वपम् ॥ अनतो लुप् ॥ १ । ४ । ५९ ॥ नपुंसकस्य स्यमोः । लुप्करणं स्थानिवद्भावनिषेधार्थम् । तेन यत् तदित्यादि । प्रियत्रि ॥ नामिनो लुग् वा ॥ १ । ४ । ६१ ॥ नपुंसकस्य स्यमोः । प्रियतिसृ ॥ अनाम् स्वरे नोऽन्तः ॥ १ । ४ । ६४ ॥ नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य स्यादौ । प्रिय-

तिसृपी । प्रियतिसृणि ॥ वान्यतः पुमांष्टादौ स्वरे ॥ १ । ४ । ६२ ॥ नाम्यन्तो नपुंसकः । प्रियतिस्रा । प्रियतिसृणा । प्रियतिसृणाम् । शब्दा द्विविधाः । दध्यादिवत् केचित्स्वतो लिङ्गभाजः । परे गुणक्रियादिप्रवृत्तिनिमित्ताः । पटुचिकीर्ष्वादयस्तु विशेष्यानुरूपलिङ्गभाजः । वारि । हे वारे । हे वारि । ग्रामणि । ग्रामण्या । ग्रामणिना । ग्रामण्याम् । ग्रामणीनाम् । एवं सुधिप्रध्यादयः । प्ररि । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादात्वे । प्रराभ्याम् । प्ररीणाम् । प्रराणाम् इति केचित् ॥ दध्यस्थिसक्थ्यक्ष्णोऽन्तस्यान् ॥ १ । ४ । ६३ ॥ नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य टादौ स्वरे । दध्ना । विशेषविधानात्परोऽपि नागमोऽनादेशेन बाध्यते । प्रियदध्ना नरेण । नात्र कच् । समासान्तविधेरनित्यत्वात् । अस्थि । सक्थि । अक्षि । मधु । त्रपु । पटु । पटवे । पटुने । शसादौ सानुशब्दस्य स्नूनि सानूनि इति केचित् । प्रियक्रोष्टु । प्रियक्रोष्ट्रा । प्रियक्रोष्टुना । अतिगु । अतिगवा । अतिगुना । एवं मन्तुसुतुप्रभृतयः । कर्तृ । हे कर्त्तः । हे कर्तृ । कर्त्रा । कर्तृणा ॥

॥ इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयदेवसूरिविजयसिंहसूरिपट्टपरम्पराप्रतिष्ठितगीतार्थत्वादिगुणोपेतवृद्धिचन्द्रापरनामवृद्धिविजयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तेवासिसंविग्नशाखीयतपोगच्छाचार्यश्रीविजयनेमिसूरिविरचितायां हेमप्रभायां स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

॥ अथ व्यञ्जनान्ताः पुंल्लिङ्गाः ॥

॥ चजः कगम् ॥ २ । १ । ८६ ॥ धुटि प्रत्यये पदान्ते च तच्चासत्परे स्यादिविधौ च पूर्वस्मिन् । धुटस्तृतीय इति गत्वे विरामे वा इति कत्वे सुवाक् । सुवाग् । सुवाचौ । सुवाक्षु । कषयोः क्षः ॥ अञ्चोऽनर्चायाम् ॥ ४ । २ । ४६ ॥ एवोपान्त्यनकारस्य लुक् किति ङिति च । अनर्चायामिति किम् । अञ्चितोऽतिथिः ॥ अचः ॥ १ । ४ । ६९ ॥

धुडन्तस्याञ्चतेर्धातोस्तदतत्सम्बन्धिघुटि परे धुटः प्रागन्नोऽन्तः स्यात् ॥ युजश्च क्रुञ्चो नो ङः ॥ २ । १ । ७१ ॥ पदान्ते प्रकर्षेणाञ्चतीति विग्रहे क्विपि प्राङ् । प्राञ्चमिति जत्वे प्राञ्चौ ॥ अच्च् प्राग्दीर्घश्च ॥ २ । १ । १०४ ॥ णिक्यघुड्वर्जे यकारादौ स्वरादौ च प्रत्यये । प्राचः । प्राचा । प्राग्भ्याम् । प्राक्षु । हे प्राङ् । एवं प्रत्यङ् । पूर्वोत्तरपदयोः पूर्वं कार्यं कृते पश्चात् सन्धिकार्यम् । प्रतीचः । अन्वाचयशिष्टत्वाद् दीर्घत्वस्य तदभावेऽपि चादेशो भवति । दृपञ्चः । अच्-इति लुप्तनकारस्याञ्चतेर्ग्रहणात् पूजायां चादेशो न ॥ उदच्च उदीच् ॥ २ । १ । १०३ ॥ णिक्यघुड्वर्जे यकारादौ स्वरादौ च । उदीचः । उदग्भ्याम् ॥ सहसमः सध्रिसमि ॥ ३ । २ । १२३॥ क्विबन्तेऽञ्चतौ परे । सहाञ्चतीति सध्र्यङ् । समञ्चतीति सम्यङ् । समीचः ॥ तिरसस्तिर्यति ॥ ३ । २ । १२४ ॥ क्विबन्तेऽञ्चतौ परे । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । अकारादाविति किम् । तिरश्चः । तिरश्चा । तिर्यग्भ्याम् । अमुमञ्चतीति विग्रहे अदस् अञ्च् इति स्थिते ॥ सर्वादिविष्वग्देवाड्डद्रिः क्व्यञ्चौ ॥ ३ । २ । १२२ ॥ अन्तः । अदद्र्यङ् ॥ वाद्रौ ॥ २ । १ । ४६ ॥ अन्तेऽदसो दस्य मः ॥ मादुवर्णोऽनु ॥ २ । १ । ४७ ॥ अदसो वर्णमात्रस्य आसन्नः । द्वावत्र दकारौ तत्र मविकल्पे चातूरूप्यम् । अदमुयङ् । अमुमुयङ् । अमुद्र्यङ् । अदमुयञ्चौ । शसि अदमुईचः । अदमुयग्भ्याम् । विश्वग्यङ् । देवद्र्यङ् । अर्चायां तु नलुगभावे अच इति नोऽन्तो न । शसादौ प्राञ्चः । प्राञ्चा । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्षु । प्राङ्क्षु । इत्यादि । एवं प्रत्यञ्चादयः । क्रुञ्चेः क्विपि क्रुञ्च इति सौत्रनिर्देशान्नलुगभावो निपात्यते । क्रुङ् । क्रुञ्चौ । क्रुञ्चः ॥ संयोगस्यादौ स्कोर्लुक् ॥ २ । १ । ८८ ॥ धुटि प्रत्यये पदान्ते च ॥ यजसृजमृजराजभ्राजभ्रस्जव्रश्चपरिव्राजः शः षः ॥ २ । १ । ८७ ॥ एषां चजोर्धातोः शस्य च धुटि प्रत्यये पदान्ते च षः स्यात् । मूलं वृश्चति मूलवृट् २ । मूलवृश्चौ । मूलवृड्त्सु । मूलवृट्सु । देवेट् २ । उपयट् २ । विजन्तत्वान्न य्वृत् । तीर्थसृट् २ । मृट् २ । सम्राट् २ । भ्राट् २ । भृट् २ । भृज्जौ । परिव्राट् २ ॥ युज्रोऽसमासे ॥ १ । ४ । ७१॥ धुडन्तस्य घुटि परे धुटः प्राग् नोन्तः । युनक्तीति युङ् । युञ्जौ । युजः । असमासे किम् । अश्वयुक् । ऋदि-

निर्देशः किम् । युजिंच् समाधावित्यस्य माभूत् । युज्यते इति युक् । युजौ । युजः । विभ्राक् । विभ्राग्भ्याम् । नात्र पः राजृसहिचरितस्यैव तत्र ग्रहणात् ॥ ऋत्विजूदिशृदृशस्पृशस्त्रजूदधृषुष्णिहो गः ॥ २ । १ । ६९ ॥ पदान्ते । ऋतौ यजतीति ऋत्विग् । ऋत्विजौ ॥ वसुराटोः ॥ ३ । २ । ८१ ॥ उत्तरपदयोर्विश्वस्य दीर्घः । विश्वाराट् । विश्वराजौ ॥ रात्सः ॥ २ । १ । ९० ॥ पदस्य संयोगान्तस्य रात्सस्यैव लुक् । इति नियमात् ऊर्क् । ऊर्ग् । ऊर्जौ । मरुत् । मरुतौ ॥ ऋदुदितः ॥ १ । ४ । ७० ॥ धुडन्तस्य घुटि परे धुटः प्राक् स्वरात्परो नोऽन्तः स्यात् । इति नागमे न्स्महतोरिति दीर्घे महान् । अत्र पदस्येत्यस्यासिद्धत्वान्नलुग् न । महान्तौ । हे महन् । महतः ॥ अभ्वादेरत्वसः सौ ॥ १ । ४ । ९० ॥ शेषे दीर्घः । भवान् । भवन्तौ । हे भवन् । एवं गोमान् । अभ्वादेः किम् । पिण्डग्रः । गोमन्तमिच्छति क्यनि क्विप् गोमान् । अर्थवत्परिभाषया सिद्धेऽभ्वादेरित्युक्तिरनिनस्मिनग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति, इति ज्ञापनार्था । खरणाः । शतृप्रत्ययान्तानां दीर्घाभावो विशेषः । पचन् । भवन् । महन् ॥ अन्तो नो लुक् ॥ ४ । २ । ९४ ॥ दृन्युक्तजक्षपञ्चतः परस्य शितोऽवितः । इति नलुकि, ददत् । दधत् । जक्षत् । जाग्रत् । दरिद्रत् । शासत् । चकासत् । 'दीध्यत् । वेव्यत्' इत्यपि केचित् । दधिमत् । दधिमद् । दधिमथौ । इत्यादि । त्यदादीनामाद्वेर इत्यत्वे ॥ लुगस्यादेत्यपदे ॥ २ । १ । ११३ ॥ अपदादावकारे एकारे च परेऽस्य लुक् स्यात् । अपदे इति किम् । दण्डाग्रम् । इत्यकारलुकि ॥ तः सौ सः ॥ २ । १ । ४२ ॥ त्यदादीनां स्वसम्बन्धिनि । स्यः । त्यौ । त्ये । शेषं सर्ववत् । सम्बन्धिविज्ञानान्नेह । प्रियत्यद् पुमान् । सः । तौ । ते । यः । यौ । ये । एषः । एतौ । एते ॥ त्यदामेनदेतदो द्वितीयाटौस्यवृत्त्यन्ते ॥ २ । १ । ३३ ॥ अन्वादेशे । कस्यचिद्वस्तुनः किञ्चित्क्रियादिकं विधातुं कथितस्य तेनान्येन वा शब्देन पुनरन्यद्विधातुं कथनमन्वादेशः । एतकं साधुमावश्यकमध्यापयाथो एनमेव सूत्राणि । अत्र साकोऽप्यादेशः । उद्दिष्टमेतदध्ययनमथो एनदनुजानीत । एतेन रात्रिरधीताथो एनेनाहरप्यधीतम् । एतयोः शीलं शोभनमथो एनयोर्महती

कीर्त्तिः । सर्वाणि शास्त्राणि ज्ञातवन्तावेतौ अथो एनयोरस्तितोर्नान्यः पूजार्हः । अत्यन्त इति किम्, अथो परमेत पश्य । अन्तग्रहणं किम् । एनत्कृतकः । अत्रार्थात् प्रकरणाद्वापेक्ष्ये निर्ज्ञाते समासाऽन्वादेशश्च । द्वितीयाटौसीति किम् । एते मेधाविनो विनीता अथो एते शास्त्रस्य पात्रम् । एतस्मै सूत्रं देहि अथो एतस्मै अनुयोगमपि देहि । अभ्युदयनिःश्रेयसपद-मेतच्छासनमथो एतस्मै नमो भगवते । अन्वादेश इत्येव । जिनदत्तमध्यापय एतं च गुरुदत्तम् । " ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्यात् " ॥ गडदबादेश्चतुर्थान्तस्यैकस्वरस्यादेश्चतुर्थः स्ध्वोश्च प्रत्यये ॥ २ । १ । ७७ ॥ धात्ववयवस्य पदान्ते । बोधतीति भुद्, भुत् । बुधौ । बुधः । भुद्भ्याम् । राजा । राजानौ ॥ नाम्नो नोऽनह्नः ॥ २ । १ । ९१ ॥ नाम्नो नस्य लुक् पदान्ते । हे राजन् । अस्मादेव ज्ञापकात् स्यादिलुकि स्थानिवद्भावेन विभक्त्यन्तत्वादधातुविभक्तीत्यादिना नामसंज्ञाया न निषेधः । तेन राजपुरुष इति सिद्धम् । राज्ञः । राज्ञा । राजभ्याम् । राज्ञि । राजनि । यज्वा ॥ न वमन्तसंयोगात् ॥ २ । १ । १११ ॥ परस्यानोऽकारस्य लुक् । यज्वनः । आत्मा । आत्मनः । प्रतिदिवा ॥ भ्वादेर्नामिनो दीर्घोर्वोर्व्यञ्जने ॥ २ । १ । ६३ ॥ असद्विधौ स्वरादेशस्य लोपस्य स्थानिवद्भावप्रतिषेधात् । प्रतिदीव्नः । भ्वादेरिति किम् । चतुर्भिः । र्वोर्भ्वादिसम्बन्धिविशेषणं किम्, दिव्नः । दिव्ना । नामिनो भ्वादिसम्बन्धिविशेषणं किम् । दधित्र्यज्या । प्रत्यासत्त्या तस्यैवेति विशेषणाद् ग्रामणित्र्यज्या ॥ इन्-हन्पूषार्यम्णः शिस्योः ॥ १ । ४ । ८७ ॥ इन्नन्तस्य हनादीनां च स्वरस्य शौ शेषे सावेव च परे दीर्घः । दण्डी । दण्डिनौ । तपस्वी । वाग्मी । वृत्रहा । वृत्रहणौ । हे वृत्रहन् ॥ हनो ह्नो घ्नः ॥ २ । १ । ११२ ॥ हनो घि ॥ २ । ३ । ९४ ॥ हन्तेर्नो घि निमित्तकार्यिणोरन्तरे सति णो न स्यात् । वृत्रघ्नः । वृत्रहभ्याम् । बहिरङ्गपरिभाषया ह्रस्वस्य तः पित्कृति इति न स्यात् । वृत्रघ्नि । वृत्रहणि । पूषा । पूषणौ । अर्यमा । अर्यमणौ ॥ श्वन्युवन्मघोनो ङीस्याद्यघुट्स्वरे व उः ॥ २ । १ । १०६ ॥ सस्वरः । श्वा । श्वानौ । शुनः । युवा ।

यूनः । मघवा । मघोनः। नकारान्तनिर्देशाद् गोष्ठश्वेन । युवतीः । मघवतः । पश्य । अर्थवद्ग्रहणादिह न भवति । तत्त्वदृश्वना । अर्वा । अर्वाणौ । केचित्तु अर्वा अर्वन्तावित्यादि ॥ **पथिन्मथिन्नृभुक्षः सौ** ॥ १ । ४ । ७६ ॥ एषां नान्तानामन्तस्य सौ परे आः स्यात् ॥ **एः** ॥ १ । ४ । ७७ ॥ पथ्यादीनां नान्तानामिकारस्य घुटि परे आः स्यात् ॥ **थो न्थ्** ॥ १ । ४ । ७८ ॥ पथिमथोर्नान्तयोस्थस्य घुटि परे न्थ् स्यात् । पन्थाः । हे पन्थाः । नात्र सिलुक् वर्णविधौ स्थानिवद्भावनिषेधात् । पन्थानौ । नकारान्तनिर्देशान्नेह । पन्थानमिच्छति पथीः । पथ्यौ ॥ **इन् ङीस्वरे लुक्** ॥ १ । ४ । ७९ ॥ पथ्यादीनां ङ्यामघुट्स्वरादौ च स्यादौ परे इन् लुक् । पथः । पथा । अभेदनिर्देशः सर्वादेशार्थः । मन्थाः । मन्थानौ । मथः । मथा । ऋभुक्षाः । ऋभुक्षाणौ । ऋभुक्षः । डतिष्णेति जसशसोर्लुपि पञ्च २ । पञ्चभिः ॥ **सङ्ख्यानां ष्र्णाम्** ॥ १ । ४ । ३३ ॥ आमो नाम् । पञ्चानाम् । पञ्चसु । एवं सप्तादयः । प्रियपञ्चादयो राजवत् । प्रियपञ्चः ॥ **वाष्टन आः स्यादौ** ॥ १ । ४ । ५२ ॥ तदतत्सम्बन्धिनि ॥ **अष्ट और्जस्शसोः** ॥ १ । ४ । ५३ ॥ स्वसम्बन्धिनोः अष्ट इति कृतात्वस्याष्टनो निर्देशः ॥ अष्टौ २ । अष्ट २ । अष्टाभिः । अष्टभिः । अष्टभ्यः । अष्टाभ्यः २ । अष्टानाम् । अष्टसु । अष्टासु । । परमाष्टौ । परमाष्ट । प्रियाष्टाः । प्रियाष्टा । प्रियाष्टौ । प्रियाष्टानौ । इत्यादि । केचित्तु जसशसोर्व्यञ्जनादौ चात्वमिच्छन्ति ॥ **अपः** ॥ १ । ४ । ८८ ॥ स्वरस्य शेषे घुटि दीर्घः स्यात् । स्वाप् । स्वापौ । हे स्वप् ॥ **अपोऽद्भे** ॥ २ । १ । ४ ॥ स्यादौ । स्वद्भ्याम् । तुण्डिभमाचष्टे तुण्ढिप् । तुण्डिभौ । एवं । गर्धप् । गर्दभौ । गर्धभ्याम् ॥ **अयमियं पुंस्त्रियोः सौ** ॥ २ । १ । ३८ ॥ त्यदामिदमः स्वसम्बन्धिनि । अयम् । परमायम् । साकोऽप्येवम् । त्यदामिति किम् । अतीदम् ना स्त्री वा ॥ **दो मः स्यादौ** ॥ २ । १ । ३९ ॥ त्यदामिदमः । इमौ २ । इमे । इमम् । इमकम् । त्यदामित्येव । प्रियेदमौ ॥ **इदमः** ॥ २ । १ । ३४ ॥ त्यदादेरिदमो द्वितीयाटौसि परे अन्वादेशे एनत् स्यादवृत्त्यन्ते । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः २ ॥ **अदृव्यञ्जने** ॥ २ । १ । ३५ ॥ त्यदादे-

रिदमः स्यादावन्वादेशेऽनुत्यन्ते । आभ्याम् । एषु । अनक् इति वचनात् साकोऽपि विधिः ॥ टौस्यनः ॥ २ । १ । ३७ ॥ त्यदामनक इदमः । अनेन । अनक इति किम् । इमकेन ॥ अनक् ॥ २ । १ । ३६ ॥ त्यदादेर्व्यञ्जनादौ स्यादौ परे अक्वर्जं इदमत् स्यात् । आभ्याम् ॥ इदमदसोऽक्येव ॥ १ । ४ । ३ ॥ आत्परस्य भिस ऐस् । इमकैः । नियमः किम् । एभिः । परमैभिः । अस्मै । एभ्यः । अस्मात् । अस्य । अनयोः । एषाम् । अस्मिन् । एषु ॥ किमः कस्तसादौ च ॥ २ । १ । ४० ॥ त्यदाम् स्यादौ । साकोऽपि । कः । कौ । के । शेषं सर्ववत् । त्यदामित्येव । प्रियकिम् । मो नो म्वोश्च ॥ २ । १ । ६७ ॥ म्वादेः पदान्ते स चासन् परे । प्रशाम्यतीति प्रशान् । प्रशामौ । प्रशान्भ्याम् । एवं । प्रदान् । प्रतान् । परिक्लान् । नस्यासत्वादत्र नलोपो न ॥ वाः शेषे ॥ १ । ४ । ८२ ॥ घुटि परेऽनडुच्चतुरोवतः । चत्वारः । प्रियचत्वाः । चतुरः । चतुर्णाम् ॥ अरोः सुपि रः ॥ १ । ३ । ५७ ॥ एव रस्य । चतुर्षु ॥ उतोऽनडुच्चतुरो वः ॥ १ । ४ । ८१ ॥ सम्बोधने सौ । हे प्रियचत्वः ॥ दिव औः सौ ॥ २ । १ । ११७ ॥ सुद्यौः । सुदिवौ । हे सुद्यौः ॥ उः पदान्तेऽनूत् ॥ २ । १ । ११८ ॥ दिवः । सुद्युभ्याम् । अनूत् किम् । द्युभवति । द्योकामिः । अनुनासिके च च्छ्वः शूट् इति वक्ष्यमाणेन च्छस्य शत्वे तस्य षत्वे डत्वे टत्वे च शब्दप्राट् । शब्दप्राड् । शब्दप्राशौ । एवं विश् । तादृग् । तादृशौ । एवं सुदिश्सदृश्घृतस्पृशादयः ॥ नशो वा ॥ २ । १ । ७० ॥ पदान्ते गः । जीवनक् २ । जीवनट् २ । जीवनशौ ॥ सजुषः ॥ २ । १ । ७३ ॥ रुः स्यात् पदान्ते ॥ पदान्ते ॥ २ । १ । ६४ ॥ म्वादेर्वोर्म्वादेर्नामिनो दीर्घः । सह जुषते इति सजूः । सजुषौ ॥ णषमसत्परे स्यादिविधौ च ॥ २ । १ । ६० ॥ इतः सूत्रादारभ्य यत्परं कार्यं विधास्यते तस्मिन् स्याद्यधिकारविहिते च पूर्वस्मिन्नपि कर्त्तव्ये णत्वं षत्वं वा असिद्धं द्रष्टव्यम् । एतत्सूत्रनिर्दिष्टयोश्च णषयोः परे षे णोऽसन् । णषमसत्त्वं वा ॥ इति षत्वस्यासिद्धत्वात् पिपठीः । पिपठिषौ । पिपठीःषु । पिपठीष्षु । दधृग् २ । दधृषौ । रत्नमुट् २ । रत्नमुषौ । एवं, प्रियषट् । षट् । षड्भिः । षण्णाम् । चिकीर्षतीति चिकीः । चिकीर्षौ

। चिकीर्षु । विवक्षतीति विवक् । कत्वस्यासत्त्वात् संयोगान्तलोपः । तट् २ । तक्षौ । ण्यन्तात् किपि तु । तक् २ । एवं, गोरट् गोरक् । दिधक् । पिपक् । सुपीः । सुपिसौ । सुतूः । सुतुसौ । विद्वान् । विद्वांसौ । हे विद्वन् ॥ क्वसुष्मतौ च ॥ २ । १ । १०५ ॥ अणिक्यघुटि यस्वरे प्रत्यये । विदुषः ॥ स्त्रंसुध्वंसूक्वस्सनडुहो दः ॥ २ । १ । ६८ ॥ पदान्ते स चासन् परे स्यादिविधौ च । विद्वद्भ्याम् । कस्सिति द्विःसकारपाठः किम् । विद्वान् । इदं च दत्वं येन नाप्राप्तिन्यायेन रुत्वढत्वयोरेव बाधकं संयोगान्तलोपे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते चारभ्यते इति न तस्य बाधकम् । एवं सेदिवान् । सेदिवांसौ । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याभाव इति इण्निवृत्तिः । सेदुषः । सेदिवद्भ्याम् । सुहिनस्तीति सुहिन् । नात्र दीर्घः न्सूमहतो-रिसत्र साहचर्येण शुद्धकिबन्तधातोरग्रहणात् । सुहिंसौ । ध्वद् २ । ध्वसौ । स्रत् २ ॥ पुंसोः पुमन्स् ॥ १ । ४ । ७३ ॥ तदतत्सम्बन्धिनि घुटि । पुमान् । पुमांसौ । हे पुमन् । पुंसः । पुंभ्याम् ३ । पुंसु । नात्र षत्वं । प्रस्थानिकानु-स्वारात् । श्रेयान् । श्रेयांसम् । हे श्रेयन् । उशना । उशनसा ॥ वोशनसो नश्चामन्त्र्ये सौ ॥ १ । ४ । ८० ॥ लुक् । हे उशनन् । हे उशन । हे उशनः । एवमनेहा । हे अनेहः । पुरुदंशा । हे पुरुदंशः । वेधाः । वेधसौ २ । हे वेधः । सुवः । सुवसौ २ । पिण्डग्रः । पिण्डग्रसौ २ ॥ अदसो दः सेस्तु डौः ॥ २ । १ ४३ ॥ त्यदां सौ· सः । असौ । असकौ । हे असौ । असकौ । हे असौ । हे असकौ । त्यदामिति किम् । अत्यदाः ॥ असुको वाकि ॥ २ । १ । ४४ ॥ त्यदां सावदसः । असुकः । हे असुक ॥ मोऽवर्णस्य ॥ २ । १ । ४५ ॥ त्यदादेरदसो दः । मादुव-र्णोऽनु । अमू २ ॥ बहुष्वेरीः ॥ २ । १ । ४९ ॥ अदसो मः परस्य । अमी । अमुम् । अमून् ॥ प्रागिनात् ॥ २ । १ । ४८ ॥ अदसो मः परस्य वर्णस्योवर्णः । अमुना । अमूभ्याम् ३ । अमीभिः । अमुष्मै । अमीभ्यः २ । अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयोः २ । अमीषाम् । अमुष्मिन् । अमीषु । असकौ २ । अमुकौ । अमुके । अमुकैः । इत्यादि ॥ अन-डुहः सौ ॥ १ । ४ । ७२ ॥ तदतत्सम्बन्धिनि घुडन्तस्य घुटः प्राग् नोऽन्तः । अनड्वान् । नागमविधानसमर्थ्याच्च दः

। अनड्वाहौ २ । हे अनड्वन् । अनडुद्भ्याम् ३ । अनडुत्सु ॥ हो धुट्पदान्ते ॥ २ । १ । ८२ ॥ ढः । लिट् । लिड् । लिड्भ्याम् । एवं पर्णघुट्प्रमुखाः ॥ भ्वादेर्दादेर्घः ॥ २ । १ । ८३ ॥ हो धुटि प्रत्यये पदान्ते च । गोधुक् २ । गोदुहौ । गोधुक्षु । भ्वादेः किम् । दामलिट् २ ॥ मुहद्रुहष्णुहष्णिहो वा ॥ २ । १ । ८४ ॥ हो घो धुटि प्रत्यये पदान्ते च । मुक् २ । मुट् २ । मुहौ । ध्रुक् २ । ध्रुट् २ । स्नुक् २ । स्नुट् २ । स्नुहौ । स्निक् २ । स्निट् २ । उष्णिग् २ । उष्णिहौ । उष्णिग्भ्याम् ३ ॥

॥ इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयदेवसूरिविजयसिंहसूरिपट्टपरम्पराप्रतिष्ठितगीतार्थत्वादिगुणोपेतवृद्धिचन्द्रापरनामवृद्धिविजयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तेवासिसंविग्नशाखीयतपोगच्छाचार्यश्रीविजयनेमिसूरिविरचितायां हेमप्रभायां व्यञ्जनान्ताः पुल्लिङ्गाः ॥

॥ अथ व्यञ्जनान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

वाच्रुच्त्वषादयः प्राग्वत् । स्रक् । स्रग् । स्रजौ । स्रजः । आद्वेर इत्यत्वे आदित्यापि, स्या । स्ये । स्याः । सर्वा शब्दवत् । सा । या । एषा । एताम् । अन्वादेशे, एनाम् । समित् २ । समिधौ । सुपत्त्री सुपर्वाणौ । ' मघा अप् कृत्तिका वहौ ' । आपः । अपः । अद्भिः । ककुप् । ककुभौ । इयम् । इमे । इमाः । इमाम् । एनाम् । अनया । आभ्याम् । आभिः । अस्यै । अत्र परत्वात्पूर्वमदादेशो पश्चात् ङस् । अस्याः । अनयोः । आसाम् । अस्याम् । आसु । का । के । काः । चतस्रः २ । चतसृभिः । चतसृभ्यः २ । चतसृणाम् । चतसृषु । हे चतस्रः । पदान्ते इति दीर्घे, गीः । गिरौ । गीर्भ्याम् । गीर्षु । एवं पुर्धुरादयः । द्यौः । पुंवत् । दिक् २ । दिशौ । दृक् २ । दृशौ । प्राङ् । प्राङ् । गावौ ।

आशीः । षत्वस्यासत्त्वादुत्वम् । आशिषौ । असौ । अमू । अमूः । अमूम् । अमुया । अमूभ्याम् । अमूभिः । अमुष्यै । अमुष्याः । अमुयोः । अमूषाम् । अमुष्याम् । अमूषु ॥ नहाहोर्धतौ ॥ २ । १ । ८६ ॥ हो धुटि प्रत्यये पदान्ते च । उपानत् । उपानहौ । उपानद्भ्याम् ॥

॥ इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयदेवसूरिविजयसिंहसूरिपट्टपरम्परागतिष्ठितगीतार्थत्वादिगुणोपेतवृद्धिचन्द्रापरनामवृद्धिविजयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तेवासिसंविग्नशाखीयतपोगच्छाचार्यश्रीविजयनेमिसूरिविरचितायां हेमप्रभायां व्यञ्जनान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

॥ अथ व्यञ्जनान्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

प्राक् । प्राची । प्राञ्चि । प्रत्यक् । प्रतीची । प्रत्यञ्चि । एवं सम्यगादयः । गवाक् । गोअक् । गोक् । पूजायां गवाङ् । गोअङ् । गोङ् । गवाञ्ची । गोअञ्ची । गोञ्ची । गोची । सुवल् । सुवल्गी ॥ लौं वा ॥ १ । ४ । ६७ ॥ रलाभ्यां परा या धुड्जातिस्तदन्तस्य नपुंसकस्य शौ परे धुड्भ्य एव प्राग् नोऽन्तो वा स्यात् । सुवल्ङ्गि । सुवल्गि । असृक् । असृजी । असृञ्जि । असानि । अस्ना । असृजा । ऊर्क् २ । ऊर्जी । ऊर्ञ्जि । ऊर्जि । बहूर्ञ्जि । बहूर्जि । अन्ये तु ऊर्जादौ नरजानां नित्यं संयोगं बहूर्जशब्दे तु रनजानां वा संयोगमिच्छन्ति । जगत् । जगती । जगन्ति ॥ अवर्णादश्नोऽन्तो वातुरीङ्योः ॥ २ । १ । ११५ ॥ अकार उच्चारणार्थः । तुदत् । तुदन्ती । तुदती । तुदन्ति । भात् । भान्ती । भाती । भान्ति । अश्न इति किम् । क्रीणत् । क्रीणती ॥ श्यशवः ॥ २ । १ । ११६ ॥ ईङ्योरतुरन्तो नित्यम् । दीव्यन्ती । पचन्ती । भवत् । भवन्ती । महत् । महती । महान्ति । यकृन्ति । यकानि । शकृन्ति । शकानि । ददद् २ ।

ददती ॥ शौ वा ॥ ४ । २ । ९५ ॥ दुन्युक्तजक्षपञ्चतः परस्यान्तो नो लुक् । ददन्ति । ददति । जक्षन्ति । जक्षति ।
एवं जाग्रदादि । त्यद् । अनतो लुविति लुब्विधानान्नालम् । तद् । यद् । एतद् । अन्वादेशे एनत् इत्यादि । वेभिद् ।
वेभिदी । शावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनाधुडन्तत्वान्न नोऽन्तः । स्वराच्छावित्यपि न स्वविधौ स्थानिवत्त्वाप्राप्तेः । वेभिदि ।
एवं चेच्छित् । अहः । अह्नी । अहनी । अहानि । अह्ना । अहोभ्याम् । अह्नि । अहनि । अहःसु । हे अहः । ब्रह्म ।
ब्रह्मणी । ब्रह्माणि ॥ क्लीबे वा ॥ २ । १ । ९३ ॥ आमन्त्र्ये नाम्नो नो लुक् । हे ब्रह्मन् । हे ब्रह्म । दण्डि । दण्डिनी
। दण्डीनि । बहुवृत्रहाणि । बहुपूषाणि । बह्वर्यमाणि । स्वप् । स्वपी ॥ नि वा ॥ १ । ४ । ८९ ॥ अपः नागमे पूर्व-
स्वरस्य घुटि वा दीर्घः । स्वाम्पि । स्वम्पि । एवमत्यप् । वक्रप् । इदम् । इमे इमानि । इदम् । एनद् । इत्यादि । किम् ।
के । कानि । वाः । वारी । वारि । वारा । वार्भ्याम् । चत्वारि । विमलद्यु । विमलदिवी । तृत्यन्तोऽसपे इति पदत्वनि-
षेधादुत्वं न । धनुः । धनुषी । धनूंषि । धनुर्भ्याम् । चक्षुः । चक्षुषी । चक्षूंषि । हविः । हविषी । हवींषि । पिपठीः ।
पिपठिषी । पिपठिषि । पयः । पयसी । पयांसि । एवं वचःप्रमुखाः । सुपुम् । सुपुंसी । सुपुमांसि । अदः । अमू । अमूनि
। शेषं पुंवत् । स्वनडुत् २ । स्वनडुही । स्वनड्वांहि । काष्ठतट् २ । काष्ठतक्षी २ । काष्ठतङ्क्षि २ । काष्ठतड्भ्याम् ३ ॥

॥ इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयदेवसूरिविजयसिंहसूरिपट्टपरम्पराप्रतिष्ठितगीतार्थत्वादिगुणोपेतवृ-
द्धिचन्द्रापरनामवृद्धिविजयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तेवासिसंविग्नशाखीयतपो-
गच्छाचार्यश्रीविजयनेमिसूरिविरचितायां हेमप्रभायां व्यञ्जनान्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

॥ अथ युष्मदस्मत्प्राक्रिया ॥

॥ तयोरलिङ्गत्वम् ॥

॥ त्वमहं सिना प्राक् चाकः ॥ २ । १ । १२ ॥ युष्मदस्मदोर्यथासङ्ख्यं तदतत्सम्बन्धिना । त्वम् । अहम् । अतित्वम् । अत्यहम् । प्राक् चाक इति किम् । त्वकम् । अहकम् । अन्तरङ्गत्वादकि सति तन्मध्यपतितन्यायेन साकोप्यादेशः स्यात् ॥ मन्तस्य युवावौ द्वयोः ॥ २ । १ । १० ॥ युष्मदस्मदोः स्यादौ ॥ अमौ मः ॥ २ । १ । १६ ॥ युष्मदस्मद्भ्याम् । अकार उच्चारणार्थः ॥ युष्मदस्मदोः ॥ २ । १ । ६ ॥ व्यञ्जनादौ तदतत्सम्बन्धिनि स्यादौ आः स्यात् । युवाम् २ । आवाम् २ ॥ यूयं वयं जसा ॥ २ । १ । १३ ॥ युष्मदस्मदोः प्राक् चाकः । यूयम् । वयम् । प्राक् चाक इत्येव । यूयकम् । वयकम् ॥ त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे चैकस्मिन् ॥ २ । १ । ११ ॥ स्यादौ युष्मदस्मदोर्मन्तस्य । त्वाम् । माम् । अन्तरङ्गत्वात् स्यादिद्वारेणैव सिद्धे, प्रत्ययोत्तरपदग्रहणमन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गापि लुब्बाधते इति ज्ञापनार्थम् । तेन तत् इत्यादि सिद्धम् ॥ शसो नः ॥ २ । १ । १७ ॥ युष्मदस्मद्भ्यां परस्य । युष्मान् । अस्मान् ॥ टाङ्योसि यः ॥ २ । १ । ७ ॥ युष्मदस्मदोः । त्वया । मया । युवाभ्याम् ३ । आवाभ्याम् ३ । युष्माभिः । अस्माभिः ॥ तुभ्यं मह्यं ङ्या ॥ २ । १ । १४ ॥ युष्मदस्मदोः । तुभ्यम् । मह्यम् । प्राक् चाक इत्येव । तुभ्यकम् । मह्यकम् ॥ अभ्यं भ्यसः ॥ २ । १ । १८ ॥ युष्मदस्मद्भ्यां परस्य चतुर्थीबहुवचनस्य ॥ शेषे लुक् ॥ २ । १ । ८ ॥ आत्वयत्वनिमित्तेतरस्यादौ युष्मदस्मदोरन्तस्य लुक् स्यात् । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । शेषे किम् । त्वयि । मयि ॥ ङसेश्चाद् ॥ २ । १ । १९ ॥ युष्मदस्मद्भ्यां परस्य पञ्चमीभ्यसः । त्वद् । मद् । युष्मद् । अस्मद् ॥ तव मम ङसा ॥ २ । १ । १५ ॥ युष्मदस्मदोः । तव । मम । प्राक् चाक इत्येव । तवक । ममक । युवयोः २ । आ-

वयोः २ ॥ आम आकम् ॥ २ । १ । २० ॥ युष्मदस्मद्भ्यां परस्य । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि । मयि । युव
ष्मासु । अस्मासु । युष्मानस्मान् वाचष्टे युष्मयतेरस्मयतेश्च क्विपि युष्म् अस्म् इति मान्तत्वे एकदेशविकृतन्यायेन सौ
त्वम् । अहम् । युवाम् २ । असाम् २ । यूयम् । वयम् । युवाम् । असाम् । युपान् । असान् । युष्या । अस्या । युवा-
भ्याम् ३ । असाभ्याम् ३ । युपाभिः । असाभिः । तुभ्यम् । मह्यम् ॥ मोर्वा ॥ २ । १ । ४ ॥ शेषे स्यादौ युष्मद-
स्मदोर्लुक् । युपभ्यम् । असभ्यम् । युपत् । युष्मत् । तव । मम । युष्योः । अस्योः । युपाकम् । युष्माकम् । असाकम्
। अस्माकम् । युष्यि । अस्यि । युपासु । असासु । त्वां मां वातिक्रान्तः अतित्वम् । अत्यहम् । अतित्वाम् २ । अतिमाम्
३ । अतियूयम् । अतिवयम् । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया । अतिमया । अतित्वाभ्याम् ३ । अतिमाभ्याम् ३ ।
अतित्वाभिः । अतिमाभिः । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । अतित्वभ्यम् । अतिमभ्यम् । अतित्वत् २ । अतिमत् २ । अति-
तव । अतिमम । अतित्वयोः २ । अतिमयोः २ । अतित्वाकम् । अतिमाकम् । अतित्वयि । अतिमयि । अतित्वासु ।
अतिमासु । युवामावां वातिक्रान्तः अतित्वम् । अत्यहम् । अतियुवाम् ३ । अत्यावाम् ३ । अतियूयम् । अतिवयम् । अ-
तियुवान् । अत्यावान् । अतियूयम् । अतिवयम् । अतियुवान् । अत्यावान् । अतियुवया । अत्यावया । अतियुवाभ्याम् ३
। अत्यावाभ्याम् ३ । अतियुवाभिः । अत्यावाभिः । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । अतियुवभ्यम् । अत्यावभ्यम् । अतियुवत्
२ । अत्यावत् २ । अतितव । अतिमम । अतियुवयोः २ । अत्यावयोः २ । अतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतियुवयि ।
अत्यावयि । अतियुवासु । अत्यावासु । युष्मानस्मान्वातिक्रान्तः । अतित्वम् । अत्यहम् । अतियुष्मान् ३ । अत्यस्मान् ३
। अतियूयम् । अतिवयम् । अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । अतियुष्मया । अत्यस्मया । अतियुष्माभ्याम् ३ । अत्यस्माभ्याम्
। अतियुष्माभिः । अत्यस्माभिः ॥ अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् । अतियुष्मत् २ । अत्यस्मत्
२ । अतितव । अतिमम । अतियुष्मयोः २ । अत्यस्मयोः २ । अतियुष्माकम् । अत्यस्माकम् । अतियुष्मयि । अत्यस्मयि ।

अतियुष्मासु । अंत्यस्मासु ॥ पदाद्युग्विभक्त्यैकवाक्ये वस्नसौ बहुत्वे ॥ २ । १ । २१ ॥ युष्मदस्मदोः । अन्वादेशे नित्यं विधानादिह विकल्पः । धर्मो वो रक्षतु । धर्मो नो रक्षतु । युष्मानस्मान् वा । तपो वो दीयते । तपो नो दीयते । युष्मभ्यमस्मभ्यं वा । शीलं वः स्वम् । शीलं नः स्वम् । युष्माकमस्माकं वा । पदादिति किम् । युष्मान् धर्मो रक्षतु । द्वितीया चतुर्थीषष्ठ्येति किम् । ज्ञाने यूयं तिष्ठत । एकवाक्ये इति किम् । एकस्मिन् पदे निमित्तानिमित्तिनोर्भात्रे वाक्यान्तरे च माभूत् । अतियुष्मान् पश्यति । ओदनं पचत युष्माकं भविष्यति । एकवाक्यग्रहणात्सामर्थ्याभावेऽपि । इति स्म नः पिता कथयति । बहुत्वे इति वचनम् अपवादविषयेऽपि क्वचिदुत्सर्गः प्रवर्त्तते इति न्यायानुसारेण यथा क्यब्विषये घ्यण् । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः, प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते इति न्यायेन वांनावादिविषयेऽस्याप्रवृत्तौ सिद्धायां बहुत्वे इति वचनं न्यायानुवादकम् । विभक्तिग्रहणं युष्मत्स्यादिवचननिवृत्त्यर्थम् । तेन ज्ञाने युवां तिष्ठथ इत्यत्र वाम् न । युग्बहुत्वे इति सिद्धे विभक्तिग्रहणमुत्तरार्थं इति वा ॥ द्वित्वे वान्नौ ॥ २ । १ । २२ ॥ पदात् परयोर्युष्मदस्मदोर्युग्विभक्त्यैकवाक्ये । धर्मो वां धर्मो नौ आवां वा रक्षतु । एवं चतुर्थीषष्ठीभ्यामपि । युवां वा रक्षतु ॥ ङे ङसा ते मे ॥ २ । १ । २३ ॥ पदात्परयोर्युष्मदष्मदस्मदोरेकवाक्ये । धर्मस्ते दीयते । तुभ्यं मह्यं वा । धर्मस्ते स्वम् । धर्मो मे स्वम् । तव मम वा ॥ अमा त्वा मा ॥ २ । १ । २४ ॥ वा पदात् परयोर्युष्मदस्मदोरेकवाक्ये । धर्मस्त्वा त्वां वा पातु । धर्मो मा मां वा पातु ॥ असदिवामन्त्र्यं पूर्वम् ॥ २ । १ । २५ ॥ युष्मदस्मद्भ्यां पदम् । जनः, जनौ, जनाः, वा, त्वाम्, युवाम्, युष्मान्, वा पातु धर्मः । पूर्वमिति किम् । मयैतत् सर्वमाख्यातं युष्माकं मुनिपुंगवाः । व्यवहितेऽप्यत्र पूर्वशब्दः । तेन चैत्र धर्मो वोऽथो रक्षतु इत्यत्र सपूर्वादिति विकल्पो न ॥ जस्विशेष्यं वामन्त्र्ये ॥ २ । १ । २६ ॥ युष्मदस्मद्भ्यां पूर्वमामन्त्र्यमसत् विशेषणे । जिनाः शरण्या युष्मान्वो वा शरणं प्रपद्ये । अन्वादेशेऽपि । सिद्धाः क्षीणाष्टकर्माणोऽथो सिद्धाः शरण्या युष्मान् वो वा शरणं प्रपद्ये । जसिति किम् । साधो सुविहित वोऽथो शर-

र्षं प्रपद्ये । विशेष्यमिति किम् । शरण्याः साधवो युष्मान् शरणं प्रपद्ये । आमन्त्र्ये इति किम् । आचार्या युष्मान् शरण्याः
शरणं प्रपद्ये । सामर्थ्यात् तद्विशेषणभूते इत्येव । आचार्या उपाध्याया युष्मान् शरणं प्रपद्ये । एकाधिकरणयोर्विशेष्यवि-
शेषणभावः ॥ नान्यत् ॥ २ । १ । २७ ॥ युष्मदस्मद्भ्यां पूर्वं जसन्तादन्यदामन्त्र्यं विशेष्यमामन्त्र्ये विशेषणे परेऽस-
दिव न स्यात् । साधो सुविहित त्वा शरणं प्रपद्ये । साधू सुविहितौ वां शरणं प्रपद्ये ॥ पादाद्योः ॥ २ । १ । २८ ॥
पदात् परयो र्युष्मदस्मदोर्वस्नसादिर्न ॥ "वीरो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता । स एव नाथो भगवानस्माकं पापनाश-
नः ॥ १ ॥" द्विवचनं युष्मदस्मदोरभिसम्बन्धार्थम् । पादाद्योः किम् । "पान्तु वो देशनाकाले जैनेन्द्रा दशनांशवः भव-
कूपपतज्जन्तुजातोद्धरणरज्जवः ॥१॥" चाहहवैवयोगे ॥ २ । १ । २९ ॥ पदात् परयोर्युष्मदस्मदोर्न वस्नसादिः । ज्ञानं
युष्मांश्च रक्षतु । एवम्, अह–ह–वा-एवैरप्युदाहार्यम् । योगग्रहणं साक्षाद्योगप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन ज्ञानं च शीलं च मे स्व-
मित्यादि सिद्धम् ॥ दृश्यर्थैश्चिन्तायाम् ॥ २ । १ । ३० ॥ धातुभिर्योगे युष्मदस्मदोर्वस्नसादिर्न । जनो युष्मान् संद-
श्यागतः । जतो युवां समीक्ष्यागतः । जनो मामपेक्षते । भक्तस्तव रूपं निध्यायति । दृश्यर्थैरिति किम् । जनो वो मन्यते
। चिन्तायामिति किम् । जनो वः पश्यति ॥ नित्यमन्वादेशे ॥ २ । १ । ३१ ॥ पदात् परयोर्युष्मदस्मदोर्युग्विभक्त्या
वस्नसादिः । यूयं विनीतास्तद्वो गुरवो मानयन्ति । इत्यादि ॥ सपूर्वात् प्रथमान्ताद्वा ॥ २ । १ । ३२ ॥ पदात् पर-
योर्युष्मदस्मदोरन्वादेशे वस्नसादयः । यूयं विनीतास्तद्गुरवो वो युष्मान् वा मानयन्ति । इत्यादि । गंम्येऽप्यन्वादेशे भव-
ति । ग्रामे कम्बलो वो युष्माकं वा स्वमथो । विद्यमानपूर्वादिति किम् । पटो युष्माकं स्वम् अथो वः कम्बलः स्वम् ॥

॥ इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयदेवसूरिविजयसिंहसूरिपट्टपरम्पराप्रतिष्ठितगीतार्थत्वादिगुणोपे-
तवृद्धिचन्द्रापरनामवृद्धिविजयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तेवासिसंविग्नशाखीय-
पोगच्छाचार्यश्रीविजयनेमिसूरिविरचितायां हेमप्रभायां युष्मदस्मत्प्रकरणम् ॥

॥ अथाऽव्ययानि ॥

॥ स्वरादयोऽव्ययम् ॥ १ । १ । ३० ॥ स्वर् । अन्तर् । सनुतर् । पुनर् । प्रातर् । सायम् । नक्तम् । अस्तम् । दिवा । दोषा । ह्यस् । श्वस् । कम् । शम् । योस् । १५ । मयस् । विहायसा । रोदसी । ओम् । भूस् । २० । भुवस् । स्वस्ति । समया । निकषा । अन्तरा । २५ । पुरा । बहिस् । अवस् । अधस् । असाम्प्रतम् । ३० ॥ अद्धा । ऋतम् । सत्यम् । इद्धा । मुधा । ३५ । मृषा । वृथा । मिथ्या । मिथो । मिथु । ४० । मिथस् । मिथुस् । मिथुनम् । अनिशम् । मुहुस् । ४५ । अभीक्ष्णम् । मङ्क्षु । झटिति । उच्चैस् । नीचैस् । ५० । शनैस् । अवश्यम् । सामि । साचि । विष्वक् । ५५ । अन्वक् । ताजक् । द्राक् । स्राक् । ऋधक् । ६० । पृथक् । धिक् । हिरुक् । ज्योक् । मनाक् । ६५ । ईषत् । ज्योषम् । जोषम् । तूष्णीम् । कामम् । ७० । निकामम् । प्रकामम् । अरम् । वरम् । परम् । ७५ । आरात् । तिरस् । मनस् । नमस् । भूयस् । ८० । प्रायस् । प्रबाहु । प्रबाहुक् । प्रबाहुकम् । आर्य । ८५ । हलम् । आर्यहलम् । स्वयम् । अलम् । कु । ९० । बलवत् । अतीव । सुष्ठु । दुष्ठु । ऋते । ९५ । सपदि । साक्षात् । सन् । प्रशान् । सनात् । १०० । सनत् । सना । नाना । विना । क्षमा । १०५ । आशु । सहसा । युगपत् । उपांशु । पुरतस् । ११० । पुरस् । पुरस्तात् । शश्वत् । कुवित् । आविस् । प्रादुस् । ११६ । इति स्वरादयः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । स्वरादयः स्वार्थस्य वाचका न तु चादिवद् द्योतकाः । अन्वर्थसंज्ञेयम् ॥ " सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् " ॥ अन्वर्थाश्रयणेन च तदन्तविज्ञानात् परमोच्चैरित्यादावप्यव्ययसंज्ञा ॥ चादयोऽसत्त्वे ॥ १ । ४ । ५७ ॥ अव्ययानि स्युः । निपाता इत्यपि पूर्वेषाम् । सत्त्वं लिङ्गसङ्ख्यावत् द्रव्यम् । इदं तदित्यादिसर्वनामव्यपदेश्यं विशेष्यमिति यावत् । असत्त्वे इति किम् । चः समुच्चये । च । अह । ह । वा । एव । एवम् । नूनम् । शश्वत् । सू-

पत् । कूपत् । कुवित् । नेत् । चेत् । नचेत् । चण । कच्चित् । यत्र । नह । नहि । हन्त । माकिस् । नकिस् । मा । माङ् । न । नञ् । वाव । त्वाव । न्वाव । वावत् । त्वावत् । न्वावत् । त्वै । तुवै । न्वै । नुवै । रै । वै । श्रौषट् । वौषट् । वषट् । वट् । वाट् । वेट् । पाट् । प्याट् । फट् । हुंफट् । छंवट् । अध१ । आत् । स्वधा । स्वाहा । अलम् । चन । हि । अथ । ओम् । अथो । नो । नोहि । भोस् । भगोस् । अघोस् । अघो । हंहो । हो । अहो । आहो । उताहो । हा । ही । हे । है । हये । अयि । अये । अहहे । अंग । रे । अरे । अवे । मनु । शुकम् । सुकम् । नुकम् । हिकम् । नहिकम् । ऊंम् । हुम् । कुम् । उञ् । सुञ् । कम् । हम् । किम् । हिम् । अद् । कद् । यद् । तद् । इद् । चिद् । किद् । खिद् । उत । बत । इव । तु । नु । यच्च । कच्चन । किमुत । किल । किकिल । किंस्वित् । उदस्वित् । आहोस्वित् । अहह । नह-वै । नवै । नवा । अन्यत् । अन्यत्र । शप् । शव् । अथ । किम् । विपु । पट् । पशु । खलु । यदि नाम । यदुत । प्रत्युत । यदा । जातु । यदि । यथा कथा च । यथा । तथा । पुद् । घ्र । पुरा । यावत् । तावत् । दिष्ट्या । मर्या । आम । नाम । स्म । इतिह । सह । अमा । समम् । सत्रा । साकम् । सार्धम् । ईम् । सीम् । कीम् । आम् । आस् । इति । अव । अड । अट । वाश्चा । अनुपक् । खोस् । अ । आ । इ । ई । उ । ऊ । ऋ । ॠ । ऌ । ॡ । ए । ऐ । ओ । औ । मादयः । इति चादयः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ अधणूतस्वाद्याशसः ॥ १ । १ । ३२ ॥ एतदन्तं नामाव्ययम् । देवा अर्जुनतोऽभवन् । ततः । तत्र । इह । क्व । कदा । एतर्हि । अधुना । इदानीम् । सद्यः । अद्य । परेद्यवि । पूर्वेद्युः । उभयेद्युः । परुत् । परारि । ऐषमः । कर्हि । यथा । कथम् । पञ्चधा । एकधा । ऐकध्यम् । द्वैधम् । द्वेधा । पञ्चकृत्वः । द्विः । सकृत् । बहुधा । प्राक् । दक्षिणतः । पश्चात् । पुरः । पुरस्तात् । उपरि । उपरिष्टात् । दक्षिणा । दक्षिणाहि । दक्षिणेन

१ अधोऽर्थे

द्वितीया करोति क्षेत्रम् । शुक्लीकरोति । अग्निसात् सम्पद्यते । देवत्रा करोति । बहुशः । अधणिति किम् । पथि द्वैधानि । आशस इति किम् । पचतिरूपम् ॥ विभक्तिथमन्ततसाद्याभाः ॥ १ । १ । ३३ ॥ अव्ययम् । अहंयुः । शुभंयुः । अस्तिक्षीरा ब्राह्मणी । कुतः । यथा । तथा । कथम् । अहम् । शुभम् । कृतम् । पर्याप्तम् । २ । येन । तेन । चिरेण । अन्तरेण । ३ । ते । मे । चिराय । अह्नाय । ४ । चिरात् । अकस्मात् । ५ । चिरस्य । अन्योन्यस्य । मम । ६ । एकपदे । अग्रे । प्रगे । प्राह्णे । हेतौ । रात्रौ । वेलायाम् । मात्रायाम् । ७ । अस्ति । नास्ति । असि । अस्मि । विद्यते । भवति । एहि । ब्रूहि । मन्ये । शङ्के । अस्तु । भवतु । पूर्यते । स्यात् । आस । आह । वर्त्तते । न वर्त्तते । याति । न याति । पश्य । पश्यत । आदह । आदङ्क । आतङ्क ॥ वत्तस्याम् ॥ १ । १ । ३४ ॥ एतदन्तमव्ययम् । वत्तसिसाहचर्यात्तद्धितस्यामो ग्रहणम् । मुनिवद्वृत्तम् । पीलुमूलतो विद्योतते विद्युत् । उच्चैस्तराम् ॥ क्त्वा तुमम् ॥ १ । १ । ३५ ॥ एतदन्तमव्ययम् । कृत्वा । प्रकृत्य । कर्त्तुम् । क्त्वातुम्साहचर्यादमित्युत्सृष्टानुबन्धयोर्णम्ख्णमोर्ग्रहणम् । यावज्जीवमदात् । स्वादुंकारं भुङ्क्ते ॥ गतिः ॥ १ । १ । ३६ ॥ अव्ययम् । अदःकृत्य । अत्राव्ययत्वात्सो न ॥ अव्ययस्य ॥ ३ । २ । ७ ॥ स्यादेर्लुप् । स्वसम्बन्धिविज्ञानान्नेह । अत्युच्चैसौ ॥

॥ इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयदेवसूरिविजयसिंहसूरिपट्टपरम्पराप्रतिष्ठितगीतार्थत्वादिगुणोपेतवृद्धिचन्द्रापरनामवृद्धिविजयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तेवासिसंविग्नशाखीयतपोगच्छाचार्यश्रीविजयनेमिसूरिविरचितायां हेमप्रभायामव्ययप्रकरणम् ॥

॥ अथ स्त्रीप्रत्ययाः ॥

॥ स्त्रियां नृतोऽस्वस्रादेर्ङीः ॥ २ । ४ । १ ॥ राज्ञी । कर्त्री । स्वस्रादिषु तिसृचतस्रोः पाठः सन्निपातन्या-
यानित्यत्वज्ञापनार्थः । तेनातिदध्न्या या सा इत्यादि सिद्ध्यति ॥ अधातूदृदितः ॥ २ । ४ । २ ॥ नाम्नः स्त्रियां
ङीः । भवती । पचन्ती । अतिभवती । अधात्विति किम् । सुकन् ॥ अञ्चः ॥ २ । ४ । ३ ॥ अञ्चन्तान्नाम्नः स्त्रियां
ङीः । प्राची । प्रतीची ॥ णस्वराघोषाद्वनो रश्च ॥ २ । ४ । ४ ॥ नाम्नः स्त्रियां ङीः । वन इति वन् क्वनिप् ड्वनि-
पामविशेषेण ग्रहणम् । ण, अवावरी । अवावेति केचित् । धीवरी । मेरुदृश्वरी । विहितविशेषणात् शर्वरी । नान्तत्वादेव
ङीः सिद्धो नियमार्थं रविधानार्थं च वचनम् । णस्वराघोषादिति किम् । सहयुध्वा ॥ वा बहुव्रीहेः ॥ २ । ४ ।
५ ॥ णस्वराघोषाद् विहितो यो वन् तदन्तात् स्त्रियां ङी रश्चान्तादेशः । प्रियावावरी । प्रियावावा स्त्री ॥ वा पादः ॥
२ । ४ । ६ ॥ बहुव्रीहेस्तन्निमित्तकपाच्छब्दात् स्त्रियां ङीर्वा । द्विपदी । द्विपाद् । पादमाचष्टे पाद् त्रयः पादोऽस्यास्त्रिपा-
दित्यत्र तन्निमित्तकत्वाभावान्न ॥ ऊध्नः ॥ २ । ४ । ७ ॥ बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीः । कुण्डोध्नी । अनो वेति विकल्पे प्राप्ते
वचनम् । समासान्तविधौ ऊध्न् इत्यादेशे ङीः सिद्ध्यति किन्तु पञ्चभिः कुण्डोध्नीभिः क्रीत इत्यत्रेकणि तल्लुपि च पञ्च-
कुण्डोध्न् इति प्रकृतेः सौ पञ्चकुण्डोदिति स्यात् पञ्चकुण्डोधेति चेष्यते ॥ अशिशोः ॥ २ । ४ । ८ ॥ बहुव्रीहेः स्त्रियां
ङीः । अशिश्वी ॥ संख्यादेर्हायनाद् वयसि ॥ २ । ४ । ९ ॥ बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीः ॥ अस्य ङ्यां लुक् ॥ २ । ४
। ८६ ॥ द्विहायनी ॥ चतुस्त्रेर्हायनस्य वयसि ॥ २ । ३ । ७४ ॥ नो णः स्यात् । त्रिहायणी । चतुर्हायणी । वय-
सोऽन्यत्र, त्रिहायना, चतुर्हायना, शाला । कालकृता प्राणिनां शरीरावस्था वयः ॥ दाम्नः ॥ २ । ४ । १० ॥ सङ्-
ख्यादेर्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीः ॥ द्विदाम्नी । अनो वा इति विकल्पापवादः ॥ अनो वा ॥ २ । ४ । ११ ॥ बहुव्रीहेः स्त्रियां

ङीः । उत्तरत्रोपान्त्यवतः प्रतिषेधादुपान्त्यलोपिन एवायं विधिः । बहुराज्ञ्यौ । बहुराजानौ । बहुराजे ॥ नाम्नि ॥ २ । ४ । १२ ॥ अन्नन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां नित्यं ङीः । अधिराज्ञी नाम ग्रामः । अयमपि उपान्त्यलोपिन एव विधिः ॥ नोपान्त्यवतः ॥ २ । ४ । १३ ॥ अन्नन्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीः । सर्वापवादः । सुपर्वा । बहुव्रीहेरित्येव । अतिपर्वणी । नात्र रः । अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणात् ॥ मनः ॥ २ । ४ । १४ ॥ नाम्नः स्त्रियां ङीर्न । सीमा । सीमानौ । अनिनस्मन्निति न्यायेनातिमहिमेत्यादावपि ङीप्रतिषेधः । बहुव्रीहेरिति निवृत्तं योगविभागात् ॥ ताभ्यां वाप् डित् ॥ २ । ४ । १५ ॥ मन्नन्तादन्नन्ताच्च बहुव्रीहेः स्त्रियां वाप् स च डित् । सीमे । सीमानौ । सुपर्वे । सुपर्वाणौ ॥ अजादेः ॥ २ । ४ । १६ ॥ तस्यैव स्त्रियामाप् । बाधकबाधनार्थमनकारार्थं च वचनम् । अजा । बाला । ज्येष्ठा । पूर्वापहाणा । अपरापहाणा । त्रिफला । क्रुञ्चा । तस्यैवेति किम् । पञ्चाजी । अत एव ज्ञापकात् स्त्रीप्रकरणे तदन्तादपि भवति । तेन परमाजा । अतिभवतीत्यादि भवति ॥ ऋचि पादः पात्पदे ॥ २ । ४ । १७ ॥ आबन्तस्य कृतपाद्भावपादस्य ऋच्यर्थे स्त्रियां पात्पदेति निपात्यते । त्रिपात् । त्रिपदा । ऋचि किम् । द्विपदी । द्विपाद् ॥ आत् ॥ २ । ४ । १८ ॥ नाम्नः स्त्रियामाप् । खट्वा । या । सा ॥ इच्चापुंसोऽनित्क्याप्परे ॥ २ । ४ । १०७ ॥ विहितस्यापो ह्रस्वो वा । खट्विका । खट्वका । खट्वाका । अपुंस इति किम् । सर्विका । निद्वर्जनं किम् । दुर्गका । आबेव परो यस्मादिति किम् । अतिप्रियखट्वाका । विहितस्येति किम् । अखट्विका । अत्र नित्यमित्वम् । कचि तु रूपत्रयम् ॥ स्वज्ञाजभस्त्राधातुत्ययकात् ॥ २ । ४ । १०८ ॥ आपोऽनित्क्याप्परे इर्वा । स्विका स्वका ज्ञातिः । ज्ञातिधनाख्यायामसर्वादित्वादकोऽभावे कः । आत्मीयायां तु नित्यमित्वम् । निःस्विका । निःस्वका । ज्ञिका । ज्ञका । अजिका २ । भस्त्राग्रहणं स्त्रीपुंससाधारणार्थम् । अभस्त्रिका २ । आर्यिका २ । चटकिका २ । धातुसवर्जनात् सुनयिका । सुपाकिका । इहत्यिका । बहुपत्यिका । इत्यत्र न त्यप्रत्ययः । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम् । शुष्किकेत्यत्र कस्यासत्त्वान्न विकल्पः ॥ द्वेषसूतपुत्रवृन्दारकस्य ॥ २ । ४ ।

१०९ ॥ अनित्याप्परे वा इः । द्विके २ । एषका । एषिका । कृतपत्वनिर्देशान्नेह । एतिके । एतिकाः । साहचर्यात् स-
र्वादेरेव ग्रहणान्नेह । इच्छतीति एषिका । सूतिका । सूतका । पुत्रिका । पुत्रका । अत एव निर्देशात् ङ्यभावः । वृन्दारिका
। वृन्दारका । आप्परे इति किम् । अनेषका । अद्वके ॥ वौ वार्तिका ॥ २ । ४ । ११० ॥ वेत्वं निपात्यते । वार्तिका २
। वेरन्यत्र वर्तिका ॥ अस्यायत्तत्क्षिपकादीनाम् ॥ २ । ४ । १११ ॥ अनित्याप्परे इः । वेति निवृत्तम् पृथग्योगात् ।
कारिका । अनिदिति पर्युदासात् शका । यदादिवर्जनं किम् । यका । सका । क्षिपका । वहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ नरिका
मामिका ॥ २ । ४ । ११२ ॥ इत्वं निपात्यते । कस्याप्रत्ययसम्बन्धित्वात् पूर्वेणाप्राप्ते वचनम् ॥ तारकावर्णकाष्ट-
काज्योतिस्तान्तवपितृदेवत्ये ॥ २ । ४ । ११३ ॥ निपात्यन्ते । अन्यत्र तारिका, वर्णिका, अष्टिका खारी ॥ गौ-
रादिभ्यो मुख्यान्ङीः ॥ २ । ४ । १९ ॥ स्त्रियाम् । मुख्यादित्यधिकारोऽयम् । गौरी । शवली । अनड्वाही । अन-
ड्डुही । वहुवचनमाकृतिगणार्थम् । मुख्यादिति किम् । वहुनदा भूमिः ॥ मत्स्यस्यस्य यः ॥ २ । ४ । ८७ ॥ ङ्यां लुक्
। मत्सी । कथं मात्सी । ङिनिमित्तादेशस्यापि ङीग्रहणेन ग्रहणात् ॥ व्यञ्जनात्तद्धितस्य ॥ २ । ४ । ८८ ॥ यो ङ्यां
लुक् । मनुषी । तद्धितस्येति किम् । वैश्यी ॥ अणञेयेकण्नञ्स्नञ्टिताम् ॥ २ । ४ । २० ॥ अणादीनां योऽत् तद-
न्तात्तेषामेव स्त्रियां ङीः । औपगवी । औत्सी । शिलेयी । सौपर्णेयी । आक्षिकी । स्त्रैणी । पौंस्नी । जानुदघ्नी । साहचर्येण
प्रत्ययग्रहणादागमटितो न भवति । पठिता विद्या । स्तनंधयीत्यादौ तु धातोष्टित्वस्यानन्यार्थत्वाद् भवति । मुख्यादिति
किम् । वहुकुरुचरा नगरी ॥ वयस्यनन्त्ये ॥ २ । ४ । २१ ॥ अदन्तान्नाम्नः स्त्रियां ङीः । कुमारी । तरुणी । अन-
न्त्य इति किम् । वृद्धा । द्विवर्षेत्यादौ त्वर्थाद् वयो गम्यते ॥ द्विगोः समाहारात् ॥ २ । ४ । २२ ॥ अदन्तान्नाम्नः
स्त्रियां ङीः । पञ्चपूली । दशराजी । त्रिफलेत्यजादौ ॥ " पात्रादिवर्जितादन्तोत्तरपदः समाहारे । द्विगुरन्नावन्तान्तो
वान्यस्तु सर्वो नपुंसकः " ॥ १ ॥ परिमाणात्तद्धितलुक्यबिस्ताचितकम्बल्यात् ॥ २ । ४ । २३ ॥ द्विगोरद-

न्तात् स्त्रियां ङीः । द्विकुडवी । द्विपली । "ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात् सङ्ख्या बाह्या तु सर्वतः" ॥ १ ॥ परिमाणादिति किम् । पञ्चाश्वा । तद्धितलुकीति किम् । द्विपण्या । बिस्तादिवर्जनात् द्विबिस्ता । द्व्याचिता । द्विकम्बल्या ॥ काण्डात्प्रमाणादक्षेत्रे ॥ २ । ४ । २४ ॥ द्विगोस्तद्धितलुकि स्त्रियां ङीः । द्विकाण्डी रज्जुः । प्रमाणादिति किम् । द्विकाण्डा शाटी । द्विकाण्डीत्यपि केचित् । अक्षेत्रे इति किम् । द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । अक्षेत्र इति द्विगुविशेषणं किम् । द्विकाण्डी वडवा ॥ पुरुषाद्वा ॥ २ । ४ । २५ ॥ प्रमाणवाचिनो द्विगोः स्त्रियां ङीः । द्विपुरुषी द्विपुरुषा परिखा । तद्धितलुकीत्येव । पञ्चपुरुषी ॥ रेवतरोहिणाद्भे ॥ २ । ४ । २६ ॥ स्त्रियां ङीः ॥ रेवती । रोहिणी । रेवतीरमण इत्यत्र रेवच्छब्दोऽस्ति । रोहिणी, कट्टरोहिणीत्यत्र प्रकृत्यन्तरम् ॥ नीलात्प्राण्योषध्योः ॥ २ । ४ । २७ ॥ स्त्रियां ङीः । नीली गौः । नीली ओषधिः । अन्यत्र नीला शाटी ॥ क्ताच्च नाम्नि वा ॥ २ । ४ । २८ ॥ नीलात् स्त्रियां ङीः । नीली । नीला । प्रवृद्धविलूनी । प्रवृद्धविलूना ॥ केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजात् ॥ २ । ४ । २९ ॥ स्त्रियां ङीर्नाम्नि । केवली नाम ज्योतिः । मामकीत्यादि । मामकग्रहणस्य नियमार्थत्वात् । मामिका वृद्धिरित्यत्र अञ्लक्षणोऽपि ङीर्न । नाम्नीति किम् । केवला ॥ भाजगोणनागस्थलकुण्डकालकुशकामुककटकबरात्पक्वावपनस्थूलाकृत्रिमामत्रकृष्णायसीरिरंसुश्रोणिकेशपाशे ॥ २ । ४ । ३० ॥ स्त्रियां नाम्नि ङीः स्यात् । भाजी पक्वा चेत् भाजान्या । गोणी आवपनम् । गोणान्या । नागी स्थूला । नागान्या । स्थली अकृत्रिमा । स्थलान्या । कुण्डी अमत्रम् । कुण्डान्या । काली कृष्णा । कालान्या । कुशी आयसी । कुशान्या । कामुकी रिरंसुः । कामुकान्या । कटी श्रोणिः । कटान्या । कबरी केशपाशः । कबरान्या । जातौ तु नाम्न्येव तस्याः स्थौल्याभावात् । अमृते जारजः कुण्ड इति जातिवचनात् कुण्डशब्दात् जातिलक्षणो ङीर्भवत्येव । जानपदशब्दादपि वृत्ताविच्छत्यन्यः । जानपदी वृत्तिः । अन्यत्र जानपदा मदिरा ॥ नवा शोणादेः ॥ २ । ४ । ३१ ॥ स्त्रियां

ङीः । शोणी । शोणा । वह्वी । वह्नुः । गुणवचनात्तूत्तरेणैव भविष्यति । छत्रघ्नी । छत्रहा । चन्द्रभागान्नद्याम् । चन्द्रभागी चन्द्रभागा । अन्यत्र चन्द्रभागा ॥ इतोऽक्त्यर्थात् ॥ २ । ४ । ३२ ॥ नाम्नः स्त्रियां ङीर्वा । भूमी । भूमिः । अक्त्यर्थादिति किम् । कृतिः । अजननिः ॥ पद्धतेः ॥ २ । ४ । ३३ ॥ स्त्रियां ङीर्वा । पद्धती । पद्धतिः । क्त्यर्थं आरम्भः ॥ शक्तेः शस्त्रे ॥ २ । ४ । ३४ ॥ स्त्रियां ङीर्वा । शक्ती । शक्तिः । शस्त्रे किम् । शक्तिः सामर्थ्यम् ॥ स्वरादुतो गुणादखरोः ॥ २ । ४ । ३५ ॥ नाम्नः स्त्रियां ङीर्वा । पट्वी । पटुः । गुणाद् द्रव्यवृत्तेः प्रत्ययः । स्वरात् किम् । पाण्डुर्भूमिः । उत इति किम् । श्वेता । गुणादिति किम् । आखुः । अखरोरिति किम् । खरुः । "सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥ १ ॥ पूर्वार्धेन जातिर्गुणो न । आधेयश्चाक्रियाजश्चेत्यनेनोत्पाद्यस्यैकस्वभावस्य कर्मणो व्यवच्छेदः । अन्त्येन तु द्रव्यव्यवच्छेदः । केचित्तु द्रव्यावृत्तिनित्यानित्यजातिमान् गुण इत्याहुः ॥ श्येतैतहरित-भरतरोहिताद्वर्णात्तो नश्च ॥ २ । ४ । ३६ ॥ स्त्रियां ङीर्वा ॥ श्येनी । श्येता । एवमेन्यादयः । लत्वे लोहिनी । लोहिता । वर्णादिति किम् । श्येता । चो नस्य ङीसन्नियोगशिष्टतार्थः ॥ क्नः पलितासितात् ॥ २ । ४ । ३७ ॥ स्त्रियां ङीर्वा तत्सन्नियोगे तस्य क्नश्च । पलिक्नी । पलिता । असिक्नी । असिता ॥ असहनञ्विद्यमानपूर्वपदात् स्वाङ्गाद-क्रोडादिभ्यः ॥ २ । ४ । ३८ ॥ अदन्तान्नाम्नः स्त्रियां ङीर्वा । अतिकेशी । अतिकेशा । सहादिवर्जनात् सकेशा । अ केशा । विद्यमानकेशा । स्वाङ्गात् किम् । बहुयवा । अक्रोडादिभ्य इति किम् । कल्याणक्रोडा । आदित्येव । परमशिखा ॥ " अविकारोऽद्रवं मूर्त्तं प्राणिस्थं स्वाङ्गमुच्यते । च्युतं च प्राणिनस्तत्तन्निभं च प्रतिमादिषु ॥ १ ॥ बहुशोफा । बहुकफा । सुज्ञाता । दीर्घमुखा शाला इत्यत्र स्वाङ्गत्वाभावान्न ङीः । च्युतं चेत्यादि किम् । बहुकेशी रथ्या । पृथुमुखी पृथुमुखा प्रतिमा । कल्याणपाणिपादेत्यत्र स्वाङ्गसमुदायत्वात् वक्ष्यमाणनियमबलाद्वा न ङीः । द्विपदीत्यत्र तु द्विगुत्वान्नित्यं ङीः । अस्वाङ्गपूर्वपदादेवेच्छन्त्यन्ये । पाणिपादा ॥ नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाङ्गमात्रकण्ठात् ॥ २ । ४ । ३९

॥ सहादिवर्जपूर्वपदात् स्वाङ्गात् स्त्रियां ङीर्वा ॥ तुङ्गनासिकी । तुङ्गनासिका । कृशोदरी । कृशोदरा । बिम्बोष्ठी । बिम्बोष्ठा । दीर्घजङ्घी । दीर्घजङ्घा । समदन्ती । समदन्ता । चारुकर्णी । चारुकर्णा । तीक्ष्णशृङ्गी । तीक्ष्णशृङ्गा । मृदङ्गी । मृदङ्गा । सुगात्री । सुगात्रा । सुकण्ठी । सुकण्ठा । नियमार्थमिदम् तेन बहुस्वरसंयोगोपान्त्येभ्योऽन्येभ्यो न । सुललाटा । सुपार्श्वा । अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो ङीं नेच्छन्त्यन्ये ॥ नखमुखादनाम्नि ॥ २ । ४ । ४० ॥ सहादिवर्जपूर्वपदात् स्वाङ्गात् स्त्रियां ङीर्वा । शूर्पनखी । शूर्पनखा । चन्द्रमुखी । चन्द्रमुखा । अनाम्नीति किम् । शूर्पणखा । पूर्वपदस्थादिति णत्वम् ॥ पुच्छात् ॥ २ । ४ । ४१ ॥ सहादिवर्जपूर्वपदात् स्वाङ्गात् स्त्रियां ङीर्वा । सुपुच्छी । सुपुच्छा ॥ कबरमणिविषशरादेः ॥ २ । ४ । ४२ ॥ पुच्छात् स्त्रियां नित्यं ङीः । कबरपुच्छी । मणिपुच्छी । विषपुच्छी । शरपुच्छी ॥ पक्षाच्चोपमादेः ॥ २ । ४ । ४३ ॥ पुच्छाच्च स्त्रियां ङीः । उलूकपक्षी । उलूकपुच्छी ॥ क्रीतात् करणादेः ॥ २ । ४ । ४४ ॥ अदन्तात् स्त्रियां ङीः । अश्वक्रीती । करणग्रहणं किम् । सुक्रीता । आदेरिति किम् । अश्वेन क्रीता । केचित्तु धनेन क्रीतेति आबन्तेनापि समासमिच्छन्ति । धनक्रीता ॥ क्तादल्पे ॥ २ । ४ । ४५ ॥ नाम्नः करणादेः स्त्रियां ङीः ॥ अभ्रविलिप्ती द्यौः । अल्पे किम् । चन्दनानुलिप्ता ॥ स्वाङ्गादेरकृतमितजातप्रतिपन्नाद्बहुव्रीहेः ॥ २ । ४ । ४६ ॥ क्तान्तात् स्त्रियां ङीः । शङ्खभिन्नी । कृतादिवर्जनात् दन्तकृतेत्यादि । बहुव्रीहेः किम् । हस्तपतिता ॥ अनाच्छादजात्यादेर्नवा ॥ २ । ४ । ४७ ॥ कृतादिवर्जितक्तान्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीः । शाङ्गरजग्धी । शाङ्गरजग्धा । आच्छादवर्जनात् वस्त्रच्छन्ना । जात्यादेः किम् । मासयाता । अकृताद्यन्तादित्येव । कुण्डकृता । क्तादित्येव । शाङ्गरप्रिया ॥ पत्युर्नः ॥ २ । ४ । ४८ ॥ बहुव्रीहेः पत्यन्तात् स्त्रियां ङीर्वा तद्योगेऽन्तस्य नश्च । दृढपत्नी । दृढपतिः । मुख्यादित्येव । बहुस्थूलपतिः पुरी ॥ सादेः ॥ २ । ४ । ४९ ॥ पत्युः स्त्रियां ङीर्वा तद्योगेऽन्तस्य नश्च । ग्रामपत्नी । ग्रामपतिः । सादेः किम् । पतिरियम् । मुख्यादित्येव । अतिपतिः । गौणादपीच्छन्त्यन्ये ॥ सपत्न्यादौ ॥ २ । ४ । ५० ॥ पत्युः स्त्रियां ङीर्नश्चान्तस्य । सपत्नी । समुदायनिपातनं स-

मानस्य सभावार्थं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च । सपत्नीभार्यः । सापत्नः ॥ ऊढायाम् ॥ २ । ४ । ५१ ॥ फ्युङीः स्त्रियां
नश्नान्तस्य । पत्नी ॥ पाणिगृहीतीति ॥ २ । ४ । ५२ ॥ ऊढायां निपात्यन्ते । इति शब्दः प्रकारार्थः । पाणिगृहीती
। करगृहीती । ऊढायां किम् । पाणिगृहीता । बहुव्रीहेरेवेच्छन्त्यन्ये ॥ पतिवत्न्यन्तर्वत्न्यौ भार्यागर्भिण्योः ॥ २ ।
४ । ५३ ॥ निपात्येते । पतिवत्नी । अन्तर्वत्नी । भार्येति किम् । पतिमती पृथ्वी । गर्भिणीति किम् । अन्तरस्यां शा-
लायामस्ति ॥ जातेरयान्तानित्यस्त्रीशूद्रात् ॥ २ । ४ । ५४ ॥ अदन्तात् स्त्रियां ङीः । जातिः काचित् संस्थानव्य-
ङ्ग्या । तटी । सकृदुपदेशव्यङ्ग्यत्वे सति अत्रिलिङ्गान्या । ब्राह्मणी । सत्यन्तं किम् । देवदत्ता । विशेष्यं किम् । शुक्ला ।
गोत्रचरणलक्षणा च तृतीया । नाडायणी । बह्वृची । यदाहुः " आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदा-
ख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह " ॥ १ ॥ जातेः किम् । मुण्डा । यान्तादिवर्जनात् क्षत्रिया, खट्वा, शूद्रा । ध-
वयोगे तु शूद्री । आदित्येव । आखुः । गवयी, द्रोणी, इत्यादि तु गौरादित्वात् । अन्तग्रहणं साक्षात्प्रतिपत्त्यर्थम् । तेन
वतण्डी । महाशूद्री । आभीरजातिः । मुख्यादित्येव । बहुसूकरा भूमिः ॥ पाककर्णपर्णवालान्तात् ॥ २ । ४ । ५५
॥ जातेः स्त्रियां ङीः । ओदनपाकी । आखुकर्णी । मुद्गपर्णी । गोवाली । जातेः किम् । बहुपाका यवागूः । नित्यस्त्रीत्वा-
द्वचनम् । एवमुत्तरसूत्रत्रयेऽपि ॥ असत्काण्डप्रान्तशतैकाञ्चः पुष्पात् ॥ २ । ४ । ५६ ॥ जातेः स्त्रियां ङीः । श-
ङ्खपुष्पी । सदादिवर्जनात् सत्पुष्पेत्यादि ॥ असंभस्त्राजिनैकशणापिण्डात्फलात् ॥ २ । ४ । ५७ ॥ जातेः स्त्रियां
ङीः ॥ दासीफली । समादिवर्जनात् सम्फलेत्यादि । एकान्नेच्छन्त्यन्ये । ओषध्य एताः ॥ अनञो मूलात् ॥ २ । ४ ।
५८ ॥ जातेः स्त्रियां ङीः । दर्भमूली । अनञः किम् । अमूला ॥ धवाद्योगादपालकान्तात् ॥ २ । ४ । ५९ ॥ स्त्रि-
यामदन्तान्ङीः । प्रष्ठी । धवादियोगादिति किम् । प्रसूता । योगादिति किम् । देवदत्ता । व्यतिरेकविवक्षायां प्राष्ठी । पा-
लकान्तवर्जनात् गोपालिका । आदित्येव । सहिष्णुः ॥ पूतक्रतुवृषाकप्यग्निकुसितकुसिदादै च ॥ २ । ४ । ६०

॥ योगात् स्त्रियामेभ्यो धववाचिभ्यो ङीस्तद्योगे चैषामैरन्तस्य । पूतक्रतायी । एवं वृषाकपायी इत्यादयः । योगात् किम् । पूतक्रतुः ॥ मनोरौ च वा ॥ २ । ४ । ६१ ॥ धवाद्योगात् स्त्रियां मनोर्ङीर्वा तद्योगे औरैश्चान्तस्य । मनावी । मनायी । मनुः ॥ वरुणेन्द्ररुद्रभवशर्वमृडादान् चान्तः ॥ २ । ४ । ६२ ॥ धवाद्योगात् स्त्रीवृत्तेर्ङीः । वरुणानी । एवमिन्द्राणीत्यादयः । दीर्घोच्चारणं मतान्तरसंग्रहार्थम् । इन्द्रमाचष्टे इन्द्र् तद्भार्या इन्द्राणी ॥ मातुलाचार्योपाध्यायाद्वा ॥ २ । ४ । ६३ ॥ योगात् स्त्रीवृत्तेर्ङीस्तद्योगे चानन्तः । मातुलानी । मातुली । आचार्यानी । आचार्यी । क्षुभ्नादित्वाण्णत्वाभावः । आचार्यीति नेच्छन्त्यन्ये ॥ उपाध्यायानी । उपाध्यायी । अन्ये तु मातुला आचार्या उपाध्यायेत्यपीच्छन्ति तदर्थं ङीरिति विकल्पनीयः ॥ सूर्याद्देवतायां वा ॥ २ । ४ । ६४ ॥ धवाद्योगात् स्त्रियां ङीस्तद्योगे चानन्तः । सूर्याणी । सूर्या । देवतायां किम् । मानुषी सूरी । सूर्याणीति नेच्छन्त्यन्ये ॥ सूर्यागस्त्ययोरीये च ॥ २ । ४ । ९ ॥ यो ङ्यां लुक् । सूरी । आगस्ती । ईये चेति किम् । सौर्यः । आगस्त्यः ॥ यवयवनारण्यहिमाद्दोषलिप्युरुमहत्त्वे ॥ २ । ४ । ६५ ॥ स्त्रियां ङीस्तद्योगे चानन्तः । यवानी यवनानी लिपिः । अरण्यानी । हिमानी । लिपीति किम् । यावनी वृत्तिः । भार्या यवनी ॥ आर्यक्षत्रियाद्वा ॥ २ । ४ । ६६ ॥ आर्याणी । आर्या । क्षत्रियाणी । क्षत्रिया । धवयोगे तु आर्यी । क्षत्रियी ॥ यञो डायन् च वा ॥ २ । ४ । ६७ ॥ यञन्तात् स्त्रियां ङीस्तद्योगे च डायनन्तो वा । गार्ग्यायणी । गार्गी ॥ लोहितादिशकलान्तात् ॥ २ । ४ । ६८ ॥ यञन्तात् स्त्रियां ङीस्तद्योगे डायन् चान्तः । लौहित्यायनी । शाकल्यायनी ॥ षावटाद्वा ॥ २ । ४ । ६९ ॥ यञन्तात् स्त्रियां ङीस्तद्योगे डायनन्तः । पौतिमाष्यायणी । पौतिमाष्या । आवट्यायनी । आवट्या ॥ कौरव्यमाण्डूकासुरेः ॥ २ । ४ । ७० ॥ स्त्रियां ङीस्तद्योगे डायन् चान्तः । कौरव्यायणी । माण्डूकायनी । आसुरायणी ॥ इञ इतः ॥ २ । ४ । ७१ ॥ स्त्रियां ङीः । सौतंगमी । इतः किम् कारीषगन्ध्या ॥ नुर्जातेः ॥ २ । ४ । ७२ ॥ इदन्तात् स्त्रियां ङीः । कुन्ती । दाक्षी । इत इत्येव । विट् । दरद् । नुः

किम् । तित्तिरिः । जातेः किम् । निष्कौशाम्बिः ॥ उतोऽप्राणिनश्चायुरज्ज्वादिभ्य ऊङ् ॥ २ । ४ । ७३ ॥ नृजाति-
तिवाचिनः स्त्रियाम् । कुरूः । कर्कन्धूः । ब्रह्म बन्धुरस्या ब्रह्मबन्धूरित्यत्र परोऽपि कच् न तत्र बहुलाधिकारात् ।
उतः किम् । वधूः । ऊङि हि सति अतिवधूरित्यत्र ह्रस्वः स्यात् । अप्राणिनः किम् । आखुः । जातेरित्येव पटुः । यत्रा-
दिवर्जनात् अध्वर्युः । रज्जुः । हनुः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । कथं भीरु गतं निवर्त्तते । ताच्छीलिकानां संज्ञाप्रकारत्वेन
मनुष्यजातिवचनत्वात् भविष्यति । अन्ये तु किमभीरुरराजसे इति प्रयोगाज्जातिवचनत्वमनिच्छन्त ऊङं न मन्यन्ते ॥
बाऽन्तकद्रुकमण्डलोर्नाम्नि ॥ २ । ४ । ७४ ॥ स्त्रियामूङ् । मद्रबाहूः । कद्रूः । कमण्डलूः । नाम्नि किम् । वृत्तबाहुः
। उपमानसहितसंहितसहशफवामलक्ष्मणाद्यूरोः ॥ २ । ४ । ७५ ॥ स्त्रियामूङ् । करभोरूः । एवं सहितोरूरि-
त्यादयः । उपमानादेरिति किम् । पीनोरुः । कथं हस्तिस्ताम्यूरुः । नात्रोरुशब्द उपमानादिपूर्वः किन्तु स्ताम्यूरुः ॥ नारी-
सखीपङ्गुश्वश्रू ॥ २ । ४ । ७६ ॥ एते निपात्याः ॥ यूनस्तिः ॥ २ । ४ । ७७ ॥ स्त्रियाम् ङ्यपवादो योगः ।
युवतिः । युवतीत्यत्र तु इतोऽक्त्यर्थादिति ङीर्भविष्यति । मुख्यादित्येव । निर्यूनी ॥ अनार्षे वृद्धेऽणिञो बहुस्वरगुरू-
पान्त्यस्यान्त्यस्य ष्यः ॥ २ । ४ । ७८ ॥ कारीषगन्ध्या । वाराह्या । अनार्षे किम् । वासिष्ठी । वृद्धे किम् । वाराही
। अणिञ इति किम् । आर्त्तभागी । बहुस्वरेति किम् । दाक्षी । गुरूपान्त्यस्येति किम् । औपगवी । अणिञन्तस्य सतो
बहुस्वरस्येति किम् । दौवार्या । स्त्रियामित्येव । वाराहिः । मुख्यस्येत्येव । बहुकारीषगन्धा । सौधर्मीत्यादि तु गौरादि-
पाठात् गुरुग्रहणादनेकव्यञ्जनव्यवधानेऽपि भवति ॥ ष्या पुत्रपत्योः केवलयोरीच् तत्पुरुषे ॥ २ । ४ । ८३ ॥
कारीषगन्धीपुत्रः । कारीषगन्धीपतिः । ष्येति किम् । इभ्यापुत्रः । केवलयोरिति किम् । कारीषगन्ध्यापुत्रकुलम् । तत्पु-
रुष इति किम् । कारीषगन्ध्यापतिः । मुख्य इत्येव । अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः ॥ बन्धौ बहुव्रीहौ ॥ २ । ४ । ८४ ॥ मु-
ख्यावन्तष्यः केवले ईच् । कारीषगन्धीबन्धुः । केवल इत्येवं । कारीषगन्ध्याबन्धुकुलम् । मुख्य इत्येव । अतिकारीषग-

न्ध्याबन्धुः ॥ मातमातृमातृके वा ॥ २ । ४ । ८९ ॥ बहुव्रीहावीच् । कारीषगन्धीमातः, कारीषगन्ध्यामातः । कारीषगन्धीमाता, कारीषगन्ध्यामाता । कारीषगन्धीमातृकः, कारीषगन्ध्यामातृकः । मातेति निर्देशान्मातृशब्दस्य पुत्रप्रशंसामन्त्र्यमन्तरेणापि पक्षे मातादेशः । अन्यथा मातृशब्देनैव गतत्वान्मातशब्दोपादानमनर्थकं स्यात् । मातृमातृकशब्दयोश्च भेदेनोपादानाद् ऋदन्तलक्षणः कच्प्रत्ययोऽपि विकल्प्यते ॥ तिष्यपुष्ययोर्भाणि ॥ २ । ४ । ९० ॥ यो लुक् । तैषी रात्रिः । पौषमहः । तिष्यपुष्ययोरिति किम् । सैध्यमहः । भाणीति किम् । तैष्यश्चरुः । अन्ये तु तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्रे वर्त्तमानयोः सामान्येऽणि नित्यं सिध्यशब्दस्य विकल्पेन यलोपमिच्छन्ति ॥ कुलाख्यानाम् ॥ २ । ४ । ७९ ॥ अनार्षवृद्धाणिञन्तानामन्तस्य स्त्रियां ष्यः । पौणिक्या । गौप्त्या । वृद्धइत्येव । पौणिकी । अनार्ष इत्येव । गौतमी । गौरादित्वात् तु भौरिकी । भौलिकी । अबहुस्वरागुरूपान्त्यार्थं वचनम् ॥ क्रौड्यादीनाम् ॥ २ । ४ । ८० ॥ अणिञन्तानामन्तस्य स्त्रियां ष्यः ॥ चौपयत्या । क्रौड्या । क्रौडेयः । अन्ये तु क्रौड्येयः । अनन्तरापत्यार्थोऽप्यारम्भः ॥ भोजसूतयोः क्षत्रियायुवत्योः ॥ २ । ४ । ८१ ॥ अन्तस्य स्त्रियां ष्यः । भोज्या । सूत्या । अन्या तु भोजा सूता । अन्ये तु सूतसम्बन्धिनी युवतिः सूत्या न सर्वेत्याहुः ॥ दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धेर्वा ॥ २ । ४ । ८२ ॥ स्त्रियामन्तस्य ष्यः ॥ दैवयज्ञ्या । दैवयज्ञी । शौचिवृक्ष्या । शौचिवृक्षी । सात्यमुग्र्या । सात्यमुग्री । काण्ठेविद्ध्या । काण्ठेविद्धी । इञन्तमात्रनिर्देशात् पौत्रादौ प्रासे प्रथमापत्ये त्वप्रासे विभाषा ।

॥ इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयदेवसूरिविजयसिंहसूरिपट्टपरम्पराप्रतिष्ठितगीतार्थत्वादिगुणोपेतवृद्धिचन्द्रापरनामवृद्धिविजयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तेवासिसंविग्नशाखीयतपोगच्छाचार्यश्रीविजयनेमिसूरिविरचितायां हेमप्रभायां स्त्रीप्रत्ययाः ॥

॥ अथ कारकाणि ॥

२ ॥

॥ क्रियाहेतुः कारकम् ॥ २ । २ । १ ॥ कर्त्रादि । तच्च द्रव्याणां स्वपराश्रयसमवेतक्रियानिर्वर्त्तकं सामर्थ्यं शक्तिरित्याचक्षते । एतेन शक्तिमत्कारकमित्यपास्तम् । मणिसमवधाने अग्नेर्दाहकत्वाभावात् । शक्तिश्च सहभूर्यावद्द्रव्यभाविनी क्रियाकाल एवाभिव्यज्यते । अन्वर्थाश्रयणाच्च निमित्तत्वमात्रेण हेत्वादेर्न कारकसंज्ञा । तेनान्नेन वास इत्यत्र न समासः ॥ स्वतन्त्रः कर्त्ता ॥ २ । २ । २ ॥ क्रियाहेतुः क्रियासिद्धौ स्वप्रधानो यः स कर्त्ता । देवदत्तः पचति । देवदत्तेन पाचयति चैत्रः । स्थाली पचति । मैत्रेण कृतः ॥ कर्त्तुर्व्याप्यं कर्म ॥ २ । २ । ३ ॥ कर्त्रा क्रियया यद्विशेषेणाप्तुमिष्यते तत्कारकं व्याप्यं कर्म च स्यात् । प्रसिद्धस्यानुवादेनाप्रसिद्धस्य विधानं लक्षणार्थः । तत्त्रेधा निर्वर्त्त्यं विकार्यं प्राप्यं च । तत्र यदसज्जायते जन्मना वा प्रकाश्यते तन्निर्वर्त्त्यम् । कटं करोति । पुत्रं प्रसूते । प्रकृत्युच्छेदेन गुणान्तराधानेन वा यद्विकारमापाद्यते तद्विकार्यम् । काष्ठं दहति । काण्डं लुनाति । यत्र तु क्रियाकृतो विशेषो नास्ति तत्प्राप्यम् । आदित्यं पश्यति । अस्य तु त्रिविधस्यापि अवान्तरव्यापारा निर्वृत्तिविकृत्याभासोपगमनानि । त्रिविधमप्येतत् त्रिविधम् । इष्टमनिष्टमनुभयं च । शिष्यं करोति । अहिं लङ्घयति । वृक्षच्छायां लङ्घयति । पुनस्तत्कर्म द्विविधं प्रधानेतरभेदात् तच्च द्विकर्मकेषु दुहिभिक्षिरुधिप्रच्छिचिग्रूशास्त्वर्थेषु याचिजयतिप्रभृतिषु नीहृकृष्वहेषु च भवति । याचिरनुनयार्थस्तेन भिक्ष्यर्थाद्भेदः । गां दोग्धि पयः । यदर्थं क्रियारभ्यते तत्प्रधानं तत्सिद्ध्यै यत्क्रियया व्याप्यते गवादि तदप्रधानम् । प्रधानाविवक्षायां गवादेरेव प्राधान्यम् । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन । तत्र दुहादीनामप्रधाने कर्मणि कर्मजः प्रत्ययो भवति । गौर्दुह्यते पयो मैत्रेण । न्यादीनां तु प्रधाने कर्मणि । नीयते नीता वा ग्राममजा । गत्यर्थानामकर्मकाणां तु णिगन्तानामुभयत्र । बोध्यते शिष्यो धर्मम् । बोध्यते शिष्यं धर्म इति वा । भोज्यतेऽतिथिमोदनः । भोज्यतेऽतिथिरोदनम् । पाठ्यते

शिष्यो ग्रन्थम् । पाठ्यते शिष्यं ग्रन्थ इति वा । सर्वत्र चोक्ते कारके प्रथमा अभिधानं च प्रायेणेत्यादि कृत्तद्धितसमासैः । कर्तुः किम् । माषेष्वश्वं बध्नाति । वीति किम् । पयसा ओदनं भुङ्क्ते ॥ वा कर्मणामणिक्कर्त्ता णौ ॥ २ । २ । ४ ॥ कर्म । पाचयति चैत्रं चैत्रेण वा । अत्राविवक्षितकर्माणो प्राप्ता उत्तरत्र नित्यग्रहणात् । व्यापारमात्रविवक्षायामविवक्षितकर्माणो भवन्ति । गत्यर्थादीनां परत्वान्नित्य एव विधिः ॥ गतिबोधाहारार्थशब्दकर्मनित्याकर्मणामनीखाद्यदिह्वाशब्दायक्रन्दाम् ॥ २ । २ । ५ ॥ अणिगवस्थायां कर्त्ता णौ कर्म स्यात् । गमयति मैत्रं ग्रामम् । देशान्तरप्राप्तेरन्यत्र न भवति । स्त्रियं गमयति मैत्रेण चैत्रः । बोधशब्देन सामान्यविशेषयोर्ग्रहणम् । बोधयति गुरुः शिष्यं धर्मम् । दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणम् । अन्ये तु बोधविशेषार्थस्य दृशेरेवेच्छन्ति । घ्रापयत्युत्पलं चैत्रेण मैत्रः । भोजयति वटुमोदनम् । शब्दः कर्म क्रिया व्याप्यं वा येषां ते शब्दकर्माणः । जल्पयति मैत्रं द्रव्यम् । अध्यापयति वटुं वेदम् । आसयति मैत्रं चैत्रः ॥ कालाध्वभावदेशैश्च सर्वेऽपि धातवः सकर्मका एवेत्यन्यकर्मापेक्षया नित्याकर्मका वेदितव्याः । गत्यर्थादीनामिति किम् । पाचयत्योदनं चैत्रेण मैत्रः । अणिक्कर्त्तेत्येव । गमयति चैत्रो मैत्रम्, तमपरः प्रयुङ्क्ते, गमयति चैत्रेण मैत्रं जिनदत्तः । नयतेः प्रापणोपसर्जनप्राप्त्यर्थत्वेन गत्यर्थत्वात् खाद्यदोराहारार्थत्वात् ह्वाशब्दायक्रन्दां च शब्दकर्मकत्वात् कर्मत्वे प्राप्ते प्रतिषेधार्थं वचनम् । नाययति भारं चैत्रेणेत्यादि कर्मसंज्ञा प्रतिषेधात् स्वव्यापाराश्रयं कर्तृत्वमेव । प्रेषणाध्येषणादिप्रयोजकव्यापारेण णिगन्तवाच्येनाणिक्कर्तुर्व्याप्यत्वात् कर्मसंज्ञा सिद्धैव नियमार्थं तु वचनम् । तेनान्यधातुसम्बन्धिनः कर्तृत्वमेव ॥ भक्षेर्हिंसायाम् ॥ २ । २ । ६ ॥ स्वार्थिकण्यन्तस्याणिक्कर्त्ता णौ कर्म स्यात् । भक्षयति सस्यं बलीवर्दान् मैत्रः । वनस्पतीनां प्रसवप्ररोहवृद्ध्यादिमत्त्वेन चेतनत्वात् तद्विशेषस्य सस्यस्य प्राणवियोगस्तद्भक्षणात् स्वाम्युपघातो वात्र हिंसा । हिंसायां किम् । भक्षयति पिण्डीं शिशुना । आहारार्थत्वात् प्राप्ते नियमार्थं वचनम् । तेन भक्षयति राजद्रव्यं नियुक्तेनेत्यादौ न ॥ वहेः प्रवेयः ॥ २ । २ । ७ ॥ अणिक्कर्त्ता णौ कर्म स्यात् । वाहयति भारं बलीवर्दान् मैत्रः

। भवेय इति किम्। वाहयति भारं मैत्रेण। प्राप्त्यर्थस्य प्रापणार्थस्य च वहेर्गत्यर्थत्वादकर्मकस्य च नित्याकर्मकत्वात्
पूर्वेण प्राप्ते नियमार्थं वचनम्। अविवक्षितकर्मकस्य तु पक्षे विध्यर्थं चेदम्॥ ह्रक्रोर्नवा॥ २। २। ८॥ अणिक्कर्त्ता
णौ कर्म स्यात्। प्राप्तेऽप्राप्ते चायं विकल्पः। प्राप्ते विहारयति देशमाचार्यमाचार्येण वा। अत्र गत्यर्थत्वेन प्राप्तिः। वि-
कारयति सैन्धवान् सैन्धवैर्वा। अप्राप्ते, हारयति द्रव्यं मैत्रं मैत्रेण वा। कारयति कटं चैत्रं चैत्रेण वा॥ दृश्यभिवदो-
रात्मने॥ २। २। ९॥ अणिक्कर्त्ता णौ वा कर्म। दर्शयते राजा भृत्यान् भृत्यैर्वा। अभिवादयते गुरुः शिष्यं शिष्ये-
ण वा। आत्मने इति किम्। दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणम्। अभिवादयति गुरुं शिष्येण। प्राप्ते चाप्राप्तेऽयं विकल्पः॥
नाथः॥ २। २। १०॥ आत्मनेपदविषयस्य व्याप्यं वा कर्म। सर्पिषः सर्पिर्वा नाथते। पक्षे षष्ठी। आत्मने इत्येव।
पुत्रमुपनाथति पाठाय॥ स्मृत्यर्थदयेशः॥ २। २। ११॥ व्याप्यं कर्म वा। मातरं मातुर्वा स्मरति। माता मातुर्वा
स्मर्यते। सर्पिषः सर्पिर्वा दयते। लोकानां लोकान्वेष्टे। यत्नजषष्ठ्या मातुः स्मृतमित्यादौ समासाभावार्थं नियमार्थं च
वचनम्। तेनैषां कर्मैव शेषत्वेन विवक्ष्यते। अतो मात्रा स्मृतम्॥ कृगः प्रतियत्ने॥ २। २। १२॥ व्याप्यं कर्म वा
। एधोदकस्योपस्कुरुते एधोदकं वा बुद्ध्या। सतो गुणाधानाय्यापायपरिहाराय वा। समीहायामिति किं। कटं करोति॥
रुजार्थस्याज्वरिसन्तापेर्भावे कर्त्तरि॥ २। २। १३॥ व्याप्यं वा कर्म। चौरस्य चौरं वा रुजति रोगः। पीडा-
र्थस्य किम्। एति जीन्तमानन्दः। अज्वरिसन्तापेरिति किम्। आघ्नूनं ज्वरयति सन्तापयति वा रोगः। भावे
कर्त्तरीति किम्। मैत्रं रुजति श्लेष्मा। चैत्रं रुजसत्यशने वातः। रोगो व्याधिरामयः। शिरोर्त्तिरित्यादयो भावाः॥ जा-
सनाटक्राथपिषो हिंसायाम्॥ २। २। १४॥ व्याप्यं कर्म वा। चौरस्य चौरं वोज्जासयति। नटण् अवस्यन्दने
साहचर्यात्। उन्नाटयति चौरस्य चौरं वा। चौरस्योत्क्राथयति। चौरमुत्क्राथयति। चौरस्य चौरं वा पिनष्टि। आका-
रोपान्त्यनिर्देशादाक्कारश्रुतौ स्यात् तेन दस्युमुदजीज्रसत्। अत एव क्राथेः कर्माभावे ह्रस्वत्वाभावः। हिंसायामिति किम्

। चौरं बन्धनाज्ज्ञासयति । अभावकर्तृकार्थं वचनम् ॥ निप्रेभ्यो घ्नः ॥ २ । २ । १५ ॥ व्याप्यं कर्म वा । बहुवचनं समस्तव्यस्तविपर्यस्तपरिग्रहार्थम् । चौरस्य चौरं वा निप्रहन्ति । निहन्ति, प्रहन्ति, प्रणिहन्ति । हिंसायामित्येव । रागादीन्निहन्ति ॥ विनिमेयद्यूतपणं पणव्यवहोः ॥ २ । २ । १६ ॥ व्याप्यं कर्म वा । शतस्य शतं वा पणायति । दशानां दश वा व्यवहरति । विनिमेयद्यूतपणमिति किम् । साधून् पणायति । शलाकां व्यवहरति । वचनभेदो यथासङ्ख्यनिवृत्त्यर्थः ॥ उपसर्गाद्दिवः ॥ २ । २ । १७ ॥ व्याप्यौ विनिमेयद्यूतपणौ कर्म वा । शतस्य शतं वा प्रदीव्यति ॥ न ॥ २ । २ । १८ ॥ अनुपसर्गस्य दिवो विनिमेयद्यूतपणौ व्याप्यौ कर्म न ॥ शतस्य दीव्यति । अकर्मकत्वाद्दीव्यते द्यूतं देवितव्यं सुदेवमित्यादौ भावे आत्मनेपदक्तकृत्यखलः कर्त्तरि च क्तः सिद्धाः ॥ भूमिं दीव्यतीत्यत्र तु सन्धिपणः । द्यूतं दीव्यति, अक्षान् दीव्यतीत्यत्र न पणो व्याप्यं किन्तु क्रिया तत्साधनञ्च ॥ करणञ्च ॥ २ । २ । १९ ॥ दिवः करणं कर्म करणञ्च युगपत् । अक्षानक्षैर्वा दीव्यति अक्षैर्देवयते मैत्रश्चैत्रेणेत्यत्र करणत्वात्तृतीया, कर्मत्वाच्चाणिक्कर्तुः कर्मत्वं परस्मैपदं च न भवति । अक्षान् दीव्यतीत्यत्र करणत्वनिमित्ता तृतीयैव परत्वात् स्यादिति न शङ्क्यं स्पर्धाभावात् । प्रतिकार्यं संज्ञा भिद्यन्ते इति न्यायाद्वा ॥ अधेः शीङ्स्थास आधारः ॥ २ । २ । २० ॥ कर्म । ग्राममधिशेते । अधितिष्ठति, अध्यास्ते । अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका इति सिद्धं सकर्मकत्वं आधारबाधनार्थं तु वचनम् ॥ उपान्वध्याङ्वसः ॥ २ । २ । २१ ॥ आधारः कर्म स्यात् । ग्राममुपवसति । अनुवसति, अधिवसति, आवसति, साहचर्यादुपस्य स्थानार्थस्यैव ग्रहणम् । तेनेह न । ग्रामे उपवसति । अदाद्यनदाद्योरनदादेरेव ग्रहणमितिवस्ते न ॥ वाभिनिविशः ॥ २ । २ । २२ ॥ आधारः कर्म । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन ग्राममभिनिविशते, कल्याणेऽभिनिविशते ॥ कालाध्वभावदेशं वा कर्म चाकर्मणाम् ॥ २ । २ । २३ ॥ आधारः कर्म युगपत् । मासमास्ते । मासे आस्यते । क्रोशं स्वपिति । गोदोहमास्ते । कुरूनास्ते । अविवक्षितकर्माणोऽप्यकर्मकाः । मासं पचति । कालादि किम् । मांसादे

आस्ते । अकर्म चेति किम् । मासमास्यते । गोदोहमासितः । अकर्मणामिति किम् । रात्रावुद्देशोऽधीतः । पचत्योदनं मासमित्यादि तु द्विकर्मकत्वादु भविष्यति । अन्ये तु सकर्मकाणामकर्मकाणां च प्रयोगे कालाध्वभावानामत्यन्तसंयोगे सति नित्यं कर्मत्वमिच्छन्ति । दिवसं पचत्योदनमित्यादि । अनेन कर्मसंज्ञायां कर्मणि त्याद्यादयोऽपि । मास आस्यते । कालाध्वनोर्व्याप्ताविति च गुणद्रव्ययोगे एवेच्छन्ति न तु क्रियायोगे । अत्यन्तसंयोगादन्यत्र तु रात्रौ शेते इत्यादावाधारत्वमेव ॥ साधकतमं करणम् ॥ २ । २ । २४ ॥ क्रियायां कारकम् । दानेन भोगानाप्नोति । तमग्रहणमपादानादिसंज्ञायां तरतमयोगो नास्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन कुसूलात्पचति । गङ्गायां घोषः । अस्य च कारकान्तरापेक्षया प्रकर्षो न स्वकक्षायाम् । तेनैकस्यां क्रियायामनेकमपि करणं भवति । नावा नदीस्रोतसा व्रजति । यद्व्यापारानन्तरं क्रियासिद्धिर्विवक्ष्यते तत्साधकतमम् ॥ कर्माभिप्रेयः सम्प्रदानम् ॥ २ । २ । २५ ॥ व्याप्येन क्रियया वा यं श्रद्धानुग्रहादिकाम्ययाभिसम्बध्नाति स कर्माभिप्रेयः । देवाय बलिं ददाति । शिष्याय ज्ञानमुपदिशति । राज्ञे कार्यमाचष्टे । पत्ये शेते । देवेभ्यो नमति । अभिग्रहणादिह न । घ्नतः पृष्ठं ददाति । इह च स्यात् छात्राय चपेटां प्रयच्छति ॥ स्पृहेर्व्याप्यं वा ॥ २ । २ । २६ ॥ सम्प्रदानं । वने पुष्पेभ्यः पुष्पाणि वा स्पृहयति । सम्प्रदानत्वपक्षेऽकर्मकत्वम् । तेन पुष्पेभ्यः स्पृह्यते मैत्रेणेत्यादौ भावे आत्मने पदादयः ॥ क्रुद्द्रुहेर्ष्यासूयार्थैर्यं प्रति कोपः ॥ २ । २ । २७ ॥ तत्सम्प्रदानम् । मैत्राय क्रुध्यति, द्रुह्यति, ईर्ष्यति, असूयति, रुष्यति, इत्यादि, यं प्रतीति किम् । मनसा क्रुध्यति । मैत्रेण क्रुध्यते । कोप इति किम् । शिष्यस्य कुप्यति विनयार्थम् । सम्प्रदानसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधनाद्भावे आत्मनेपदादयः । मैत्रायेर्ष्यते । इत्यादि ॥ नोपसर्गात् क्रुद्द्रुहा ॥ २ । २ । २८ ॥ यं प्रति कोपस्तत्सम्प्रदानम् । मैत्रमभिक्रुध्यति, अभिद्रुह्यति । क्रुधिद्रुही सोपसर्गौ सकर्मकौ ॥ अपायेऽवधिरपादानम् ॥ २ । २ । २९ ॥ अपायेनानधिष्ठितः । तदेतत्त्रिविधम् । निर्दिष्टविषयम् । उपात्तविषयम् २ । अपेक्षितक्रियम् ३ च । ग्रामादागच्छति ॥ कुसूलकात्पचति २ । साकाश्यकेभ्यः पा-

टलिंपुत्रका अभिरूपतराः ३ । अपायश्च कायसंसर्गपूर्वको बुद्धिसंसर्गपूर्वकश्च विभाग उच्यते । तेनाधर्माज्जुगुप्सते, विरमति धर्मात्प्रमाद्यति, शृङ्गाच्छरो जायते । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । मेषान्मेषोऽपसर्पति । वृक्षान्तरे त्वपादानत्वाभावे यथायोगं विभक्तयो भवन्ति । शृङ्गे शरो जायते इत्यादि ॥ क्रियाश्रयस्याधारोऽधिकरणम् ॥ २ ।·२ । ३० ॥ कर्त्तुः कर्मणो वा । आधारसंज्ञापि । तत्षोढा वैषयिकमौपश्लेषिकमभिव्यापकं सामीप्यकं नैमित्तिकमौपचारिकं चेति । दिवि देवाः । कटे आस्ते । तिलेषु तैलम् । गङ्गायां घोषः । युद्धे सन्नह्यते । अङ्गुल्यग्रे करिशतम् ॥ नाम्नः प्रथमैकद्विबहौ ॥ २ । २ । ३१ ॥ वर्त्तमानात् स्वार्थे । स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्योक्तशक्तिलक्षणः समग्रोऽसमग्रो वा पञ्चको नामार्थोऽर्थमात्रम् । तेषु शब्दस्यार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं स्वरूपजातिगुणक्रियाद्रव्यसम्बन्धादिरूपं त्वतलादिप्रत्ययाभिधेयं स्वार्थः । स च भावो विशेषणं गुण इति चाख्यायतो डित्थः । गौः । शुक्लः । कारकः । दण्डी । राजपुरुषः । गर्गाः । यत्पुनरिदंतदित्यादिना व्यपदिश्यते स्वार्थस्य व्यवच्छेद्यं लिङ्गसङ्ख्याशक्त्याद्याश्रयः सत्त्वभूतं द्रव्यं विशेष्यमिति । इयं जातिः । अयं गुणः । इदं कर्मेति । यदर्थे सदसद्वा शब्दत एवावसीयते तदृङ्याबादिसंस्कारहेतुः स्त्री पुमान् नपुंसकमिति लिङ्गम् । तच्च शब्दधर्म इत्येके । अर्थधर्म इत्यन्ये । उभयथापि न दोषः । स्त्री पुमान् । नपुंसकम् । यस्यामेकद्विबहुवचनानि भवन्ति सा भेदप्रतिपत्तिहेतुः सङ्ख्या । एकः । द्वौ । बहवः । " निमित्तमेक इत्यत्र विभक्त्या नाभिधीयते । तद्गतस्तु यदेकत्वं विभक्तिस्तत्र वर्त्तते " ॥ १ ॥ यस्यामनभिहितायां द्वितीयाद्या व्यतिरेकविभक्तयः षष्ठी च भवति । सा कारकरूपा तत्पूर्वकसम्बन्धरूपा च शक्तिः । क्रियते कटः । अर्थमात्रं चोपचरितमपि । उपचारश्च साहचर्यस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधरणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्यैः । कुन्ताः प्रविशन्ति इत्यादि । अलिङ्गसङ्ख्यमपि । उच्चैः । शक्तिप्रधानमपि यतः । द्योत्यमपि । प्रपचति । स्वरूपमात्रमपि । अध्यागच्छति । त्याद्यन्तपदसामानाधिकरण्ये प्रथमेति तत्त्वम् । यत्रान्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपरः प्रयुज्यते । नाम्न इति किम् । निरर्थकाद्वर्णाद्धातुवाक्याभ्यां च माभूत् ।

एकद्विबहाविति च सङ्करनिवृत्त्यर्थम् । अव्ययेभ्यस्तु एकत्वाद्यभावेऽपि अव्ययस्येति लुब्विधानात् विभक्तिविधिः । तत्फलमथो स्वस्ते गृहम् ॥ आमन्त्र्ये ॥ २ । २ । ३२ ॥ नाम्नः प्रथमा । हे देव । आमन्त्र्ये इति किम् । राजा भव । षष्ठीभाक्तौ वचनम् ॥ गौणात् समयानिकषाहाधिगन्तरान्तरेणातियेनतेनैर्द्वितीया ॥ २ । २ । ३३ ॥ समया ग्रामम् । निकषा गिरिम् । हा मैत्रं व्याधिः । धिक् जाल्मम् । अन्तरान्तरेण च निषधं नीलं च विदेहाः । अन्तरेण धर्मं न सुखम् । साहचर्यान्निपातावेतौ । अतिवृद्धं कुरून्महद्बलम् । येन पश्चिमां गतः । तेन पश्चिमां नीतः । हा कृतं चैत्रस्येत्यादौ न साक्षात् हादियुक्तत्वेन विवक्षा । बहुवचनादन्येनापि योगे द्वितीया बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित् । गौणादिति किम् । अन्तरा गार्हपत्यमाहवनीयं च वेदिः ॥ द्वित्वेऽधोऽध्युपरिभिः ॥ २ । २ । ३४ ॥ योगे गौणान्नाम्नो द्वितीया । षष्ठ्यपवादः । बहुवचनमेकद्विबहाविति यथासङ्ख्यनिवृत्त्यर्थम् । अधोऽधः, अध्यधि, उपर्युपरि, ग्रामम् । एषां द्वित्वे इति किम् । अधः प्रासादस्य । असामीप्याद्द्वित्वं न ॥ सर्वोभयाभिपरिणा तसा ॥ २ । २ । ३५ ॥ युक्ताद् गौणान्नाम्नो द्वितीया । सर्वत उभयतोऽभितः परितो वा ग्रामं क्षेत्राणि ॥ लक्षणवीप्स्येत्थंभूतेष्वभिना ॥ २ । २ । ३६ ॥ युक्ताद्वर्त्तमानाद् गौणान्नाम्नो द्वितीया । वृक्षमभि विद्योतते विद्युत् । वृक्षं वृक्षमभिसेकः । साधुर्मैत्रो मातरमभि । लक्षणादिषु किम् । यदत्र ममाभि स्यात् तद्दीयताम् ॥ भागिनि च प्रतिपर्यनुभिः ॥ २ । २ । ३७ ॥ लक्षणादिषु वर्त्तमानाद् गौणान्नाम्नो द्वितीया । यदत्र मां प्रति, परि, अनु, वा स्यात् तद्दीयताम् । वृक्षं प्रति, परि, अनु वा विद्युत् । वृक्षं वृक्षं प्रति, परि, अनु, वा सिञ्चति । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रतिपर्यनु वा । एतेषु किम् । अनु वनस्याशनिर्गता ॥ हेतुसहार्थेऽनुना ॥ २ । २ । ३८ ॥ हेतुर्जनकः । सहार्थस्तुल्ययोगो विद्यमानता च तद्विषयोऽपि उपचारात् । तयोर्वर्त्तमानादनुना युक्तात् द्वितीया । जिनजन्मोत्सवमन्वागच्छन् सुराः । गिरिमन्ववसिता सेना । तृतीयापवादो योगः ॥ उत्कृष्टेऽनूपेन ॥ २ । २ । ३९ ॥ युक्ताद् द्वितीया । अनु सिद्धसेनं कवयः । अनु मल्लवादिनं तार्किकाः । अनु-

हेमचन्द्रं वैयाकरणाः । उपोमास्वातिं सङ्ग्रहीतारः । उपजिनभद्रगणिक्षमाश्रमणं व्याख्यातारः । उपयशोविजयोपाध्यायं नव्यतार्किकाः । तस्मादन्ये हीना इत्यर्थः ॥ कर्मणि ॥ २ । २ । ४० ॥ नाम्नो द्वितीया । कटं करोति । इत्यादि । क्रियते कटः । कृतः कटः । शत्यः पटः । आरूढवानरो वृक्ष इत्यादिषु त्यादिकृत्तद्धितसमासैरभिहितत्वात् लोकशास्त्रयोश्चाभिहितेऽर्थे शब्दप्रयोगायोगान्न भवति । कटं करोति । भीष्ममुदारं दर्शनीयमित्यादिषु तु भीष्मत्वादियुक्तस्य कटस्य कर्मत्वं प्रतिपाद्यं । न च जातिशब्दाः सम्भविनोऽपि गुणान् प्रतिपादयितुं समर्था इति तत्प्रतिपादनाय यथा भीष्मादिशब्दप्रयोगस्तथा तेभ्यो द्वितीयापि । नहि सामान्यवाचिनः कटशब्दादुत्पन्ना द्वितीया भीष्मादीनामनियताधाराणां गुणानां कर्मत्वमभिधातुं शक्नोति । यदि वा कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपि । तत्र यद्यत् करोति ना व्याप्तुमिष्टं तत्सर्वं द्रव्यं गुणश्च कर्मेति पृथक् कर्मत्वे प्रत्येकं द्वितीया पश्चात्त्वेकवाक्यतया विशेषणविशेष्यभाव इति । अथवा द्रव्यस्य क्रियासु साक्षादुपयोगात् अस्तु कटस्यैव कर्मत्वं, भीष्मादीनां तु न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति नियमादविभक्तिकानामप्रयोगार्हत्वात् एकविभक्तिमन्तरेण च सामानाधिकरण्यविशेषणत्वायोगात्, यथेश्वरसुहृदां स्वयं निर्धनत्वेऽपि तदेकयोगक्षेमत्वात् तद्धनेनैव फलभाक्त्वं भवत्येवमकर्मणामपि कटकर्मत्वेनैव कर्मत्वात् द्वितीया । कृतः कटो भीष्म उदारो दर्शनीय इत्यत्र तु करोतेरुत्पद्यमानः क्तो यस्य यस्य तया क्रियया सम्बन्धस्तस्य तस्य साकल्येन कर्मत्वमभिदधातीति क्वचिदपि द्वितीया न । कृतं पश्येत्यादौ तु कर्मादिसामान्यं कृद्भिरभिहितं तत्रापि अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतो नामार्थः सम्पन्न इति कर्मादिशक्तियुक्तं द्रव्यं क्ताद्यन्तैरभिधीयते । यथेदं कर्मेति । तत्र यासौ स्वरूपकालभिन्नायां क्रियायां सव्यापारतया कर्मादिरूपता तदभिधानाय यथायथं द्वितीयादयो भवन्ति । यत्र पुनरेकद्रव्याधारा प्रधानाप्रधानक्रियाविषयानेका शक्तिस्तत्र प्रधानविषयायां शक्तौ प्रत्ययैरभिहितायामप्रधानक्रियाविषया शक्तिः प्रधानशक्त्यनुरोधात् अभिहितवत्प्रकाशमाना विभक्त्युपपत्तौ निमित्तं न भवति, यथौदनः पक्त्वा भुज्यते देवदत्तेन । ग्रामो गन्तुमिष्यते देवदत्तेनेत्यत्र तु द्वितीयाचतुर्थ्यौ न

भवतः । इह च गौणत्वं क्रियापेक्षं । तेनाजां नयति ग्रामम् । कृतपूर्वी कटं, व्याकरणं सूत्रयतीत्यादौ यः कृतादिभिः कटादेरभिसम्बन्धः स प्रत्ययेऽर्थान्तराभिधायिन्युत्पन्ने कृतादीनामुपसर्जनत्वान्निवर्त्तते क्रियया तु सह सम्बन्धोऽस्तीति व्याप्यत्वाद् द्वितीया ॥ क्रियाविशेषणात् ॥ २ । २ । ४१ ॥ द्वितीया । स्तोकं पचति । द्वितीयार्थं वचनं न कर्मसंज्ञार्थम्, तेन कृद्योगे कर्मनिमित्ता न षष्ठी । ओदनस्य शोभनं पक्ता । मन्दं गन्ता ग्रामायेत्यादौ चतुर्थी न ॥ कालाध्वनोर्व्याप्तौ ॥ २ । २ । ४२ । द्योत्यायां वर्त्तमानान्नाम्नो द्वितीया । द्रव्यगुणक्रियारूपेणात्यन्तसम्बन्धो व्याप्तिः । मासं गुडधानाः, कल्याणी, अधीते वा । क्रोशं गिरिः, कुटिला नदी, अधीते वा । व्याप्तौ किम् । मासस्य मासे वा द्व्यहं गुडधानाः । क्रोशस्य क्रोशे वा एकदेशे कुटिला नदी । भावादपीच्छन्त्यन्ये । गोदोहं वक्रः ॥ सिद्धौ तृतीया ॥ २ । २ । ४३ ॥ कालाध्ववाचिभ्याम् । मासेन मासाभ्याम् मासैर्वावश्यकमधीतम् । क्रोशेन क्रोशाभ्याम् क्रोशैर्वा प्राभृतमधीतम् । सिद्धौ किम् । मासमधीत आचारो नानेन गृहीतः । भावादपीच्छन्त्यन्ये । गोदोहेन कृतः कटः ॥ हेतुकर्तृकरणेत्थंभूतलक्षणे ॥ २ । २ । ४४ ॥ नाम्नस्तृतीया । धनेन कुलम् । चैत्रेण कृतम् । दात्रेण लुनाति । अपि त्वं कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीः । अपि भवान् कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदित्यत्र तु लक्ष्यप्रधानो निर्देश इति न स्यात् । धान्येनार्थो मासेन पूर्व इत्यादौ तु हेतौ कृतभवत्यादिगम्यमानक्रियापेक्षया कर्तृकरणे वा तृतीया ॥ सहार्थे ॥ २ । २ । ४५ ॥ गम्यमाने नाम्नस्तृतीया । पुत्रेण सहागतः । " एकेनापि सुपुत्रेण सिंही स्वपिति निर्भरम् । सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी ॥ १ ॥ गौणादित्येव । सहोभौ चरतो धर्मम् ॥ यद्भेदैस्तद्वदाख्या ॥ २ । २ । ४६ ॥ यस्य भेदिनो भेदैस्तद्वतोऽर्थस्य निर्देशः स्यात् तद्वाचिनस्तृतीया स्यात् । अक्ष्णा काणः । पादेन खञ्जः । प्रकृत्या दर्शनीयः । तद्वद्ग्रहणं किम् । अक्षि काणं पश्य । आख्येति प्रसिद्धिपरिग्रहार्थम् । तेन अक्ष्णा दीर्घ इति न स्यात् । भेदग्रहणात् षष्ठीः प्रवेशय । षष्ठीनिवृत्त्यर्थं तु वचनम् ॥ कृताद्यैः ॥ २ । २ । ४७ ॥ निषेधार्थैर्युक्तात् तृतीया । कृतं तेन । किं गतेन । कृतम् भवतु

अलं किम् एवं भंकाराः कृतादयः ॥ काले भान्नवाधारे ॥ २ । २ । ४८ ॥ तृतीया । पुष्येण पुष्ये वा पायसमश्नीयात् । काले किम् । पुष्येऽर्कः । भादिति किम् । तिलपुष्पेषु थत्क्षीरम् । आधारे किम् । अद्य पुष्यं विद्धि । षष्ठी माभूदिति वचनम् ॥ प्रसितोत्सुकावबद्धैः ॥ २ । २ । ४९ ॥ युक्तादाधारवृत्तेस्तृतीया वा । केशेषु केशैर्वा प्रसितः, उत्सुकः, अवबद्धः । बहुवचनमेकद्विबहाविति यथासङ्ख्यनिवृत्त्यर्थम् । पूर्वेणैवद्वचनम् । साहचर्यात् प्रसित उत्सुकार्थः ॥ व्याप्ये द्विद्रोणादिभ्यो वीप्सायाम् ॥ २ । २ । ५० ॥ वा तृतीया । द्विद्रोणेन, द्विद्रोणं वा धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन पञ्चकं पञ्चकं वा पशून् क्रीणाति ॥ समो ज्ञोऽस्मृतौ वा ॥ २ । २ । ५१ ॥ व्याप्यात्तृतीया । मात्रा मातरं वा संजानीते । अस्मृताविति किम् । मातरं संजानाति । वा ग्रहणादुत्तरत्र वा निवृत्तिः ॥ दामः सम्प्रदानेऽधर्म्ये आत्मने च ॥ २ । २ । ५२ ॥ संपूर्वस्य वर्त्तमानात्तृतीया । दास्या सम्प्रयच्छते कामुकः । अधर्म्य इति किम् । पत्न्यै सम्प्रयच्छति ॥ चतुर्थी ॥ २ । २ । ५३ ॥ सम्प्रदाने वर्त्तमानात् । शिष्याय धर्ममुपदिशति ॥ तादर्थ्ये ॥ २ । २ । ५४ ॥ सम्बन्धविशेषे द्योत्ये गौणान्नाम्नष्षष्ठ्यपवादश्चतुर्थी । यूपाय दारु । रन्धनाय स्थाली ॥ रुचिक्लृप्त्यर्थधारिभिः प्रेयविकारोत्तमर्णेषु ॥ २ । २ । ५५ ॥ वर्त्तमानाच्चतुर्थी । मैत्राय रोचते धर्मः । मूत्राय कल्पते यवागूः । मैत्राय शतं धारयति । गौणादित्येव । मूत्रमिदं सम्पद्यते यवागूः । मूत्रं सम्पद्यते यवाग्वा इति अपायविवक्षायां पञ्चमी ॥ प्रत्याङः श्रुवार्थिनि ॥ २ । २ । ५६ ॥ युक्तात् वर्त्तमानाच्चतुर्थी । द्विजाय गां प्रतिशृणाति, अनुशृणाति वा ॥ यद्वीक्ष्ये राधीक्षी ॥ २ । २ । ५८ ॥ वर्त्तते तद्वृत्तेश्चतुर्थी । मैत्राय राध्यति ईक्षते वा । ईक्षितव्यं परस्त्रीभ्यः स्वधर्मो रक्षसामयम् । दैव एवेक्ष्य इच्छन्त्येके । राधीक्ष्यर्थधातुयोगेऽपीच्छन्त्यन्ये । वीक्ष्य इति किम् । मैत्रमीक्षते ॥ उत्पातेन ज्ञाप्ये ॥ २ । २ । ५९ ॥ वर्त्तमानाच्चतुर्थी । “ वाताय कपिला विद्युदातपायाति लोहिनी । पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥ १ ॥ उत्पातेन किम् । राज्ञ इदं छत्रम् आयान्तं विद्धि राजानम् ॥ श्लाघह्नुस्थाशपा प्रयोज्ये ॥ २ । २ ।

६० ॥ युक्ताज्ज्ञाप्ये वर्त्तमानाच्चतुर्थी । मैत्राय श्लाघते ह्नुते तिष्ठते शपते वा ॥ प्रयोज्ये इति किम् । मैत्रायात्मानं श्लाघते । केचित्तु अप्रयोज्यो यो ज्ञाप्यो य आख्यायते तत्रैवेच्छन्ति ॥ तुमोऽर्थे भाववचनात् ॥ २ । २ । ६१ ॥ स्वार्थे षष्ठीहेतुतृतीयापवादश्चतुर्थी । पाकाय इज्यायै वा व्रजति । तुमोऽर्थे इति किम् । पाकस्य । भाववाचिघञाद्यन्तादिति किम् । पक्ष्यतीति पाचकस्य व्रज्या । तुम इति व्यस्तनिर्देश उत्तरार्थः ॥ गम्यस्याप्ये ॥ २ । २ । ६२ ॥ तुमो वर्त्तमानाच्चतुर्थी । द्वितीयापवादः । एधेभ्यः फलेभ्यो वा व्रजति । गम्यस्येति किम् एधानाहर्त्तुं याति ॥ गतेर्नवानाप्ते ॥ २ । २ । ६३ ॥ आप्ये वर्त्तमानाच्चतुर्थी । ग्रामं ग्रामाय वा याति । त्रिमनष्टः पन्थानं पथे वा याति । गतेः किम् । स्त्रियं गच्छति । मनसा मेरुं गच्छति । अनाप्त इति किम् । सम्प्राप्ते माभूत् । पन्थानं याति । कृद्योगे तु परत्वात् षष्ठ्येव । ग्रामस्य गन्ता । द्वितीयैवेत्यन्ये । ग्रामं गन्ता । चतुर्थी चेत्यपरे । ग्रामं ग्रामाय वा गन्ता ॥ मन्यस्यानावादिभ्योऽतिकुत्सने ॥ २ । २ । ६४ ॥ व्याप्ये वर्त्तमानाच्चतुर्थी वा । न त्वां तृणाय तृणं मन्ये । मन्यस्येति किम् । न त्वा तृणं मन्वे । नावादिवर्जनात् न त्वा नावमन्नं शुकं शृगालं काकं वा मन्ये । कुत्सन इति किम् । न त्वा रत्नं मन्ये । करणाश्रयणं किम् । युष्मदो माभूत् । अतीति किम् । त्वां तृणं मन्ये । कुत्सामात्रेऽपीच्छन्त्येके ॥ हितसुखाभ्याम् ॥ २ । २ । ६५ ॥ गयुक्ताच्चतुर्थी वा ॥ आतुराय आतुरस्य वा हितं सुखं वा ॥ तद्भद्रायुष्यक्षेमार्थार्थेनाशिषि ॥ २ । २ । ६६ ॥ गयुक्ताच्चतुर्थी वा । तदिति हितसुखयोः परामर्शः । हितं पथ्यं सुखं भद्रमायुष्यं क्षेममर्थः कार्यं वा जीवेभ्यो जीवानां वा भूयात् । तद्ग्रहणं तदर्थानामाशिषि नियमार्थम् ॥ परिक्रयणे ॥ २ । २ । ६७ ॥ वर्त्तमानाच्चतुर्थी वा । शताय शतेन वा परिक्रीतः । परीति किम् । शतेन क्रीणाति । करणाश्रयणं किम् । शताय परिक्रीतो मासम् । मासान्माभूत् ॥ शक्तार्थवषड्नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाभिः ॥ २ । २ । ६८ ॥ युक्तान्नित्यं चतुर्थी । शक्तः प्रभुर्वा मल्लो मल्लाय । वषडग्नये । नमोऽर्हद्भ्यः । स्वस्ति प्रजाभ्यः । इन्द्राय स्वाहा । स्वधा पितृभ्यः । आशिषि परत्वान्नित्यमेव । स्वस्ति संघाय

श्रूयात्। योगाभिधानादिह न। नमो जिनानामायतनेभ्यः। नमस्यति जिनानित्यत्रापि नमस्यधातुना योगो न नमसा। यद्येवं कथं स्वयंभुवे नमस्कृत्येति। नानेनात्र चतुर्थी। किन्तु-चतुर्थीत्यनेन। स्वयंभुवं नमस्कृत्येत्यत्र तु सम्प्रदानत्वाविवक्षायां द्वितीयैव ॥ पञ्चम्यपादाने ॥ २ । २ । ६९ ॥ ग्रामादागच्छति ॥ आङावधौ ॥ २ । २ । ७० ॥ युक्तात् वर्त्तमानात् पञ्चमी। आपाटलिपुत्राद्वृष्टो मेघः। आ कुमारेभ्यो यशो गतं गौतमस्य ॥ पर्यपाभ्यां वर्ज्ये ॥ २ । २ । ७१ ॥ वर्त्तमानाद्युक्तात्पञ्चमी। परि अप वा पाटलिपुत्राद्वृष्टो देवः। वर्ज्ये इति किम्। अपशब्दो मैत्रस्य ॥ यतः प्रतिनिधिप्रतिदाने प्रतिना ॥ २ । २ । ७२ ॥ तद्वाचिनः पञ्चमी। अभयकुमारः श्रेणिकतः प्रति। तिलेभ्यः प्रतिमाषानस्मै प्रयच्छति। यद्ग्रहणान्मापान्माभूत् ॥ आख्यातर्युपयोगे ॥ २ । २ । ७३ ॥ वर्त्तमानात्पञ्चमी। उपयोगो नियमपूर्वकविद्याग्रहणम्। उपाध्यायादधीते शास्त्रम्, आगमयति वा। आख्यातृग्रहणाच्छास्त्रान्माभूत्। उपयोगे किम्। नटस्य शृणोति। अपादानत्वेन सिद्धे उपयोगे एव यथा स्यादित्येवमर्थं वचनम् ॥ गम्ययपः कर्माधारे ॥ २ । २ । ७४ ॥ वर्त्तमानात् पञ्चमी। द्वितीयासप्तम्योरपवादः। प्रासादात्, आसनाद् वा प्रेक्षते। गम्येति किम्। प्रासादमारुह्यासने उपविश्य भुङ्क्ते। ननु यथा कुसूलात्पचतीत्यत्रादानाङ्गे पाके पचेर्वर्त्तमानात् अपादाने पञ्चमी एवमिहापि अपक्रमणाङ्गे दर्शने ईक्षेर्वर्त्तनात् अपादानत्वे भविष्यति। सत्यम्। अप्रयुज्यमानेऽपि यबन्ते तदर्थप्रतीतेर्द्वितीयासप्तम्यौ प्रसज्येतामिति सूत्रमारभ्यते ॥ प्रभृत्यन्यार्थदिक्शब्दबहिराराद्इतरैः ॥ २ । २ । ७५ ॥ युक्तात् पञ्चमी। ततः प्रभृति। ग्रीष्मादारभ्य। अन्यो भिन्नो वा मैत्रात्। ग्रामात् पूर्वः। बहिराराद्इतरो वा ग्रामात्। गम्यमानेनापि दिक्शब्देन भवति। कौशाल्लक्ष्यं विध्यति। आराद्ग्रहणं आरादर्थैरिति विकल्पबाधनार्थम्। इतरशब्दो द्वयोरुपलक्षितयोरन्यतरवचनस्तेनान्यार्थात् भिद्यते। प्रत्यासत्तेर्यस्यैवान्यत्वादिधर्मनिमित्तोऽन्यशब्दादिना योगस्तत एव पञ्चमी। तेन जिनदत्तादन्योऽयं मैत्रस्येत्यादौ मैत्रादेर्न ॥ ऋणाद्धेतोः ॥ २ । २ । ७६ ॥ पञ्चमी। शताद्बद्धः। हेतोरिति किम्। शतेन बद्धः ॥ गुणादस्त्रि-

यां नवा ॥ २ । २ । ७७ ॥ हेतोः पञ्चमी । जाड्यात् जाड्येन वा बद्धः । हेतोः किम् । जाड्यस्यैतद्रूपम् । अग्निर्न किम् । बुद्ध्या मुक्तः । गुणादिति किम् । धनेन कुलम् । अस्त्यत्राग्निर्धूमात्, नास्तीह घटोऽनुपलब्धेः, सर्वमनेकान्तात्मकं सत्त्वान्यथानुपपत्तेरित्यादौ गम्ययपः कर्माधारे इति पञ्चमी । ज्ञानहेतुत्वविवक्षायां हेतुत्वलक्षणा तृतीया ॥ आरादर्थैः ॥ २ । २ । ७८ ॥ युक्तात्पञ्चमी वा । आरात् दूरान्तिकयोः तन्त्रेणोभयग्रहणम् । दूरमन्तिकं वा ग्रामस्य ग्रामाद्वा । दूरं हितं ग्रामस्य ग्रामाद्वा भूयादित्यादौ हितादिना योगाभावान्न चतुर्थी । यदा तु विशेष्यतया योगस्तदा भवेदेव । अन्ये तु असत्त्ववचनैरेवारादर्थैरिच्छन्ति ॥ स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयादसत्त्वे करणे ॥ २ । २ । ७९ ॥ पञ्चमी वा । यतो द्रव्ये शब्दप्रवृत्तिः स पर्यायो गुणोऽसत्त्वम् । तेनैव ॥ रिरिष्टात्स्तादस्तादसतसाता ॥ २ । २ । ८२ ॥ एतदन्तैर्युक्तात्षष्ठी । उपरि, उपरिष्टात्, परस्तात्, पुरस्तात्, पुरः, दक्षिणतः, अधरात्, वा ग्रामस्य । पञ्चम्यपवादो योगः ॥ कर्मणि कृतः ॥ २ । २ । ८३ ॥ षष्ठी । अपां स्रष्टा । गवां दोहः । कर्मणीति किम् । शस्त्रेण भेत्ता । स्तोकं पक्ता । कृत इति किम् । भुक्तपूर्वी ओदनम् । द्वितीयापवादः ॥ वैकत्र द्वयोः ॥ २ । २ । ८५ ॥ द्विकर्मकेषु कृत्प्रत्ययान्तेषु धातुषु कर्मणि षष्ठी । अजाया नेता स्रुघ्नं स्रुघ्नस्य वा । अजामजाया वा नेता स्रुघ्नस्य । अन्ये तु नीवह्यादीनां द्विकर्मकाणां गौणे कर्मणि दुह्यादीनां प्रधाने विकल्पमिच्छन्ति । उभयत्रापि नित्यमेवेत्यपरे ॥ कर्त्तरि ॥ २ । २ । ८६ ॥ कृदन्तस्य षष्ठी । भवत आसिका । कर्त्तरि किम् । गृहे शायिका । तृतीयापवादः ॥ द्विहेतोरस्त्र्यणकस्य वा ॥ २ । २ । ८७ ॥ कृतः कर्त्तरि षष्ठी । विचित्रा सूत्रस्य कृतिराचार्यस्याचार्येण वा ॥ द्विहेतोरित्येकवचननिर्देशः किम् । आश्चर्यमोदनस्य नाम पाकोऽतिथीनां च प्रादुर्भावः । अस्त्र्यणकस्येति किम् । चिकीर्षा मैत्रस्य काव्यानाम् । भेदिका चैत्रस्य काष्ठानां । अन्ये तु घञलोर्द्विहेत्वोः कर्मण्येव षष्ठीमिच्छन्ति न कर्त्तरि । आश्चर्यमिन्द्रियाणां जयो यूना । नित्यं प्राप्ते विभाषेयम् ॥ कृत्यस्य वा ॥ २ । २ । ८८ ॥ कर्त्तरि षष्ठी । त्वया तव वा कार्यः कटः । घ्यण्तव्यानीययक्यपः कृत्याः । कर्त्तरीत्येव । प्रवचनीयो गुरु-

द्वादशाङ्गस्य ॥ नोभयोर्हेतोः ॥ २ । २ । ८९ ॥ कर्तृकर्मणोः षष्ठीहेतोः कृत्यस्योभयोरेव न षष्ठी । नेतव्या ग्राममजा मैत्रेण । उभयोर्हेतोरिति किम् । उपस्थानीयः पुत्रः पितुः । उपस्थानीयः पिता पुत्रस्य ॥ तृन्नुदन्ताव्ययकस्वानातृश्शतृङ्णिणकचूखलर्थस्य ॥ २ । २ । ९० ॥ कर्मकर्त्रोर्न षष्ठी । तृन्, वदिता जनापवादान् । उदन्त, कन्यामलंकरिष्णुः, श्रद्धालुस्तत्त्वम् । अव्यय, कटं कृत्वा ओदनं भोक्तुं व्रजति । क्सु, तत्त्वं विद्वान् । आन इति उत्सृष्टानुबन्धनिर्देशात् कानशानानशां ग्रहणम् । कटं चक्राणः । मलयं पवमानः । ओदनं पचमानः । अतृश्, अधीयंस्तत्त्वार्थम् । शतृ, कटं कुर्वन् । ङि, परीषहान् सासहिः । णकच्, कटं कारको व्रजति । चिन्निर्देशाण्णकस्य न भवति पुत्रपौत्रस्य दर्शकः । खलर्थः । ईषत्करः कटो भवता । सुज्ञानं तत्त्वं भवति । क्तयोरसदाधारे ॥ २ । २ । ९१ ॥ कर्मकर्त्रोर्न षष्ठी । क्त इति क्तक्तवतोर्ग्रहणम् । कृतः कटो मैत्रेण । ग्रामं गतवान् । असदाधार इति किम् । राज्ञां पूजितः । इदं सक्तूनां पीतम् । शीलितो मैत्रेण रक्षितश्चैत्रेणेत्यत्र तु भूते क्तः । वर्त्तमानताप्रतीतिस्तु प्रकरणादिना । अन्ये तु ज्ञानेच्छार्चार्थञीच्छील्यादिभ्योऽतीते क्तं नेच्छन्ति तन्मतेऽपशब्दावेतौ ॥ वा क्लीबे ॥ २ । २ । ९२ ॥ विहितस्य क्तस्य कर्त्तरि षष्ठी । मयूरस्य मयूरेण वा नृत्तम् । क्लीबे किम् । चैत्रेण कृतम् । पूर्वेण प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् ॥ अकमेरुकस्य ॥ २ । २ । ९३ ॥ कर्मणि न षष्ठी । भोगानभिलाषुकः । अकमेरिति किम् । दास्याः कामुकः । ग्रामं गमी आगामी वा । शतं दायी । एष्यद्दण इति किम् । साधु दायी वित्तस्य ॥ सप्तम्यधिकरणे ॥ २ । २ । ९५ ॥ कटे आस्ते । दिवि देवाः । तिलेषु तैलम् ॥ नवा सुजर्थैः काले ॥ २ । २ । ९६ ॥ युक्ताद्वर्त्तमानात् सप्तमी । द्विरह्नि अह्नो वा भुङ्क्ते । पञ्चकृत्वो मासे मासस्य वा भुङ्क्ते । सुजर्थैरिति किम् । अह्नि भुङ्क्ते । बहुव्रीह्याश्रयणं किम् । सुजर्थप्रत्ययस्याप्रयोगे गम्यमाने तदर्थे माभूत् । काल इति किम् । द्विः कांस्यपात्र्यां भुङ्क्ते । आधारत्वाविवक्षायां शैषिकी षष्ठी सिद्धैव नियमार्थं तु वचनम् ॥ कुशलायुक्तेनासेवायाम् ॥ २ । २ । ९७ ॥ तात्पर्ये युक्तादाधारवाचिनो वा सप्तमी । कुशलो विद्यायां विद्याया वा

। आयुक्तस्तपसि तपसो वा । आसेवायामिति किम् । कुशलश्चित्रे न करोति । आयुक्तो गौः शकटे । आकृष्य युक्त इत्यर्थः । आधारस्याविवक्षायां विकल्पे सिद्धेऽनासेवायामाधाराविवक्षानिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैः ॥ २ । २ । ९८ ॥ एभिर्युक्ताद्वा सप्तमी । गोषु गवां वा स्वामी, ईश्वरः, अधिपतिः, दायादः, साक्षी, प्रतिभूः, प्रसूतो वा, सप्तम्यर्थं वचनम् ॥ व्याप्ये क्तेनः ॥ २ । २ । ९९ ॥ नित्यं सप्तमी । अधीतमनेनेति अधीति व्याकरणे । इष्टी यज्ञे । क्तेन इति किम् । कृतपूर्वी कटम् । इन इति किम् । उपश्लिष्टो गुरून् मैत्रः । व्याप्य इति किम् । मासमधीती व्याकरणे । मासान् माभूत् ॥ तद्युक्ते हेतौ ॥ २ । २ । १०० ॥ वर्त्तमानात् सप्तमी । "चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः" ॥ १ ॥ व्याप्येन युक्त इति किम् । धनेन वसति । हेताविति किम् । देवस्य पादौ स्पृशति । हेतुतृतीयापवादः ॥ अप्रत्यादावसाधुना ॥ २ । २ । १०१ ॥ युक्तात्सप्तमी । असाधुर्मैत्रो मातरि । प्रत्यादिप्रयोगाभाव इति किम् । असाधुर्मैत्रो मातरं प्रति परि अनु अभि वा ॥ साधुना ॥ २ । २ । १०२ ॥ अप्रत्यादौ युक्तात् सप्तमी । साधुर्मैत्रो मातरि । अप्रत्यादावित्येव । साधुर्मातरं प्रति परि अनु अभि वा ॥ निपुणेन चार्चायाम् ॥ २ । २ । १०३ ॥ साधुना युक्तादप्रत्यादौ सप्तमी । षष्ठ्यपवादः । मातरि निपुणः साधुर्वा । अर्चायामिति किम् । निपुणो मैत्रो मातुः । माता एवैनं निपुणं मन्यते । अप्रत्यादावित्येव । निपुणो मैत्रो मातरं प्रति पर्यनु वा ॥ स्वेशेऽधिना ॥ २ । २ । १०४ ॥ वर्त्तमानाद्युक्तात्सप्तमी । अधि मगधेषु श्रेणिकः । अधि श्रेणिके मगधाः । षष्ठीबाधनार्थो योगः ॥ उपेनाधिकिनि ॥ २ । २ । १०५ ॥ युक्तात् सप्तमी । उप खार्यां द्रोणः । अधिकिनीति किम् । अधिके माभूत् । तेन उप द्रोणे खारीति न स्यात् ॥ यद्भावो भावलक्षणम् ॥ २ । २ । १०६ ॥ यस्य भावेनान्यो भावो लक्ष्यते तद्वाचिनः सप्तमी । देवार्चनायां क्रियमाणायां गतः, कृतायामागतः । अत्र कालतः प्रसिद्धेन देवार्चनेनाप्रसिद्धं गमनं लक्ष्यते । गम्यमानेनापि भावेन भावलक्षणे भवति । आम्रेषु कलायमात्रेषु गतः, पक्वे-

ष्वागतः। गम्यमानमपि विभक्तिनिमित्तं भवति। यथा, वृक्षे शाखा। यद्ग्रहणं प्रकृत्यर्थम्। भाव इति किम्। यो जटाभिस्तस्य भोजनम्। भावलक्षणमिति किम्। यस्य भोजनं स मैत्रः। तृतीयापवादो योगः॥ गते गम्येऽध्वनोऽन्तेनैकार्थ्ये वा॥ २। २। १०७॥ कुतश्चिदवधेर्विवक्षितस्याध्वनोऽवसानमन्तो यद्भावो भावलक्षणं तस्याध्ववाचिशब्दस्य अध्वन एव अन्तेन सह ऐकार्थ्यं सामानाधिकरण्यं वा स्यात्। तद्विभक्तिस्तस्मात् स्यादित्यर्थः गते गम्ये। लोकमध्याल्लोकान्तमुपर्यधश्च सप्तरज्जूनामनन्ति। सप्तसु रज्जुषु वा। गते किम्। दग्धेषु लुप्तेष्विति वा प्रतीतो माभूत्। गम्य इति किम्। गवीधुमतः साङ्काश्यं चतुर्षु योजनेषु गतेषु। अध्वन इति किम्। कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे। अन्तेनेति किम्। अद्य नश्चतुर्षु गव्यूतेषु भोजनम्। नन्वनेन सहाध्वनोऽभेदोपचारात् सिद्धमेवैकार्थ्यं किमनेन। सत्यम्। कालेऽप्येवं माभूदिति वचनम्॥ षष्ठीवानादरे॥ २। २। १०८॥ यद्भावो भावलक्षणं तद्वृत्तेः। रुदतो लोकस्य, रुदति लोके वा प्राव्राजीत्॥ सप्तमी चाविभागे निर्धारणे॥ २। २। १०९॥ गम्ये गौणान्नाम्नः षष्ठी। जातिगुणक्रियासंज्ञादिभिः समुदायादेकदेशस्य बुद्ध्या पृथक्करणं निर्धारणम्। क्षत्रियो नृणां नृषु वा शूरः। कृष्णा गवां गोषु वा बहुक्षीरा। धावन्तो यातां यात्सु वा शीघ्रतमाः। युधिष्ठिरः शूरतमः कुरूणां कुरुषु वा। अविभाग इति किम्। मैत्राश्चैत्रात्पटुः। पञ्चमीबाधनार्थं वचनम्। केचित् पञ्चमीमपीच्छन्ति। गोभ्यः कृष्णा सम्पन्नक्षीरतमा॥ क्रियामध्येऽध्वकाले पञ्चमी च॥ २। २। ११०॥ वर्त्तमानान्नाम्नः सप्तमी। इहस्थोऽयमिष्वासः क्रोशात् क्रोशे वा लक्ष्यं विध्यति। अद्य भुक्त्वा मुनिर्द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता। स्थितनिःसृत्यादिपदाध्याहारे सप्तमीपञ्चम्यौ सिद्धे एव सत्यम्, यदा तु अस्यैव क्रियाकारकसम्बन्धस्य फलभूता शेषसम्बन्धलक्षणोत्तरावस्था विवक्ष्यते यथा द्विरह्नो भुङ्क्ते तत्रापि क्रियामध्ये षष्ठी माभूदिति वचनम्॥ अधिकेन भूयसस्ते॥ २। २। १११॥ योगे सप्तमीपञ्चम्यौ। अधिको द्रोणः खार्यां खार्या वा॥ तृतीयाल्पीयसः॥ २। २। ११२॥ अधिकेन भूयोवाचिना योगे। अधिका खारी द्रोणेन। पृथग्नाना पञ्चमी च

॥ २ । २ । ११३ ॥ युक्तात्तृतीया । पृथग्मैत्रात् मैत्रेण वा । नाना चैत्रात् चैत्रेण वा । अन्यार्थत्वे पूर्वेण पञ्चमी सिद्धैव तृतीयार्थं वचनम् । असहायार्थत्वे तु पञ्चम्यर्थमपि । अन्ये तु द्वितीयामपीच्छन्ति ॥ ऋते द्वितीया च ॥ २ । २ । ११४ ॥ युक्तात्पञ्चमी । ऋते धर्मात् धर्मं वा कुतः सुखम् । द्वितीयां नेच्छन्त्येके ॥ विना ते तृतीया च ॥ २ । २ । ११५ ॥ युक्ताद् द्वितीयापञ्चम्यौ । विना वातात् वातेन वातं वा । द्वितीयां नेच्छन्त्यन्ये ॥ तुल्यार्थैस्तृतीयाषष्ठ्यौ ॥ २ । २ । ११६ ॥ युक्ताद् । मात्रा मातुर्वा तुल्यः समो वा । उपमा नास्ति कृष्णस्येत्यादौ उपमादयो न तुल्यार्थाः । गौणाधिकारात् गौरिव गवय इत्यादौ न । तृतीयामविकल्प्य षष्ठीविधानं सप्तमीबाधनार्थम् । तेन गवां गोभिस्तुल्यः स्वामीत्यत्र न सप्तमी ॥ द्वितीयाषष्ठ्यावेनेनानञ्चेः ॥ २ । २ । ११७ ॥ युक्तात् । पूर्वेण ग्रामं ग्रामस्य वा । अनञ्चेरिति किम् । प्राग्ग्रामात् ॥ हेत्वर्थैस्तृतीयाद्याः ॥ २ । २ । ११८ ॥ युक्तात् प्रत्यासत्तेस्तैरेव समानाधिकरणात् । धनेन हेतुनेत्यादि । एवं निमित्तादियोगेऽपि । समानाधिकरणादिति किम् । अन्नस्य हेतुः । अन्ये तु हेत्वर्थशब्दयोगे तु षष्ठीमेवेच्छन्ति । असर्वाद्यर्थमिदम् ॥ सर्वादेः सर्वाः ॥ २ । २ । ११९ ॥ हेत्वर्थैर्युक्तात् । को हेतुः, कं हेतुमित्यादि । तत्समानाधिकरणादित्येव । कस्य हेतुः । प्रथमां नेच्छन्त्येके । द्वितीयामपरे ॥ असत्त्वारादर्थाट्टाङसिङ्यम् ॥ २ । २ । १२० ॥ गौणादिति निवृत्तम् । दूरेण दूरात् दूरे दूरं वा । अन्तिकेन अन्तिकात् अन्तिके अन्तिकं वा ग्रामस्य ग्रामाद्वा वसति । एवं विप्रकृष्टेन अभ्यासेनेत्यादि । केचिदारादर्थैः पञ्चम्यन्तैर्युक्तात् पञ्चमीं नेच्छन्ति । पञ्चम्या अपि दर्शनान्न तत्सर्वसम्मतम् । दूरादावसथान्मूत्रम् । असत्त्व इति किम् । दूरः पन्थाः ॥ जात्याख्यायां नवैकोऽसङ्ख्यो बहुवत् ॥ २ । २ । १२१ ॥ सम्पन्ना यवाः, सम्पन्नो यवः । जातेरेकत्वादेकवचन एव प्राप्ते बहुवचनार्थं बहुवद्भाव उच्यते । जातीति किम् । चैत्रः । आख्यायामिति किम् । काश्यपप्रतिकृतिः काश्यपः । भवत्ययं जातिशब्दो न त्वनेन जातिराख्यायते किन्तर्हि प्रतिकृतिः । एक इति किम् । सम्पन्नौ व्रीहियवौ । " मगधेषु स्तनौ पीनौ कलिङ्गेष्वक्षिणी शुभे

इत्यादावपि सव्येतरत्वावान्तरजातिद्वयोपाधियोगात् एकत्वं नास्तीति बहुवद्भावो न । जातिमात्रविवक्षायां तु स्यादेव । असङ्ख्य इति किम् । एको व्रीहिः सम्पन्नः सुभिक्षं करोति । अत्र विशेषणभूतसङ्ख्याप्रयोगोऽस्तीति एके व्रीहयः सम्पन्नाः सुभिक्षं कुर्वन्तीति न स्यात् ॥ आविशेषणे द्वौ चास्मदः ॥ २ । २ । १२२ ॥ एकोऽर्थो वा बहुवत्। आवां ब्रूवः । वयं ब्रूमः । अहं ब्रवीमि । वयं ब्रूमः । अविशेषणे किम् । आवां गार्ग्यौ ब्रूवः । अहं चैत्रो ब्रवीमि । कथं नाट्ये च दक्षा वयम् इत्यादि, दक्षत्वादीनां विधेयत्वेनाविशेषणत्वाद् भविष्यति । यदनूद्यमानमवच्छेदकं तद्विशेषणमिति । एकानेकस्वभावस्यात्मनोऽनेकस्वभावविवक्षायां बहुवचनं सिद्धमेव, सविशेषणप्रतिषेधार्थन्तु वचनम् ॥ फल्गुनी प्रोष्ठपदस्यं भे ॥ २ । २ । १२३ ॥ वर्त्तमानस्य द्वावर्थौ बहुवद्वा । कदा पूर्वे फल्गुन्यौ, कदा पूर्वाः फल्गुन्यः । कदा पूर्वे प्रोष्ठपदे, कदा पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । भ इति किम् । फल्गुनीषु जाते फल्गुन्यौ माणविके । द्वावित्येव । तेन एकस्मिन् ज्योतिषि न स्यात् । दृश्यते फल्गुनी । एकवचनान्तः प्रयोग एव नास्तीत्यन्ये, शब्दपरनिर्देशात् पर्यायस्य माभूत् । अद्य पूर्वे भद्रपदे ॥ गुरावेकश्च ॥ २ । २ । १२४ ॥ गौरवार्हेऽर्थे वर्त्तमानस्य शब्दस्य द्वावेकश्चार्थौ बहुवद्वा । त्वं गुरुः, यूयं गुरवः । युवां गुरू, यूयं गुरवः । एष मे पिता, एते मे पितरः । आपः, दाराः गृहाः, वर्षाः, पञ्चालाः, जनपदः, गोदौ ग्रामः, खलतिकं वनानि, पञ्चालमथुरे, पञ्चाभिरूपो मनुष्य इति सर्वलिङ्गसङ्ख्ये वस्तुनि स्याद्वादमनुपतति मुख्योपचरितार्थानुपातिनि शब्दात्मनि रूढितस्तल्लिङ्गसङ्ख्योपादानव्यवस्थानुसर्त्तव्या ॥

॥ इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयदेवसूरिविजयसिंहसूरिपट्टपरम्पराप्रतिष्ठितगीतार्थत्वादिगुणोपेतवृद्धिचन्द्रापरनामवृद्धिविजयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तेवासिसंविग्नशाखीयतपोगच्छाचार्यश्रीविजयनेमिसूरिविरचितायां हेमप्रभायां कारकाणि ॥

॥ अथ समासप्रकरणम् ॥

॥ समर्थः पदविधिः ॥ ७ । ४ । ११२ ॥ सर्वः । सामर्थ्यं व्यपेक्षा एकार्थीभावश्च परस्परं साकाङ्क्षत्वं व्यपेक्षा, भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकार्थोपस्थापकत्वमेकार्थीभावः । व्यपेक्षायां सम्बद्धार्थः सम्प्रेक्षितार्थो वा पदविधिः साधुः । एकार्थीभावे तु विग्रहवाक्यार्थाभिधाने यः शक्तः सङ्गतार्थः संसृष्टार्थो वा पदविधिः स साधुः । अत्र पदान्युपसर्जनीभूतस्वार्थानि निवृत्तस्वार्थानि वा प्रधानार्थोपादानात् व्यर्थानि अर्थान्तराभिधायीनि वा । पदविधिश्च समासनामधातुकृत्तद्धितोपपदविभक्तियुष्मदस्मदादेशप्लुतरूपः । धर्मश्रितः । पुत्रीयति । कुम्भकारः । औपगवः । नमो देवेभ्यः । धर्मस्ते मे स्वम् । अङ्गकूत ३ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य च विशेषणयोगो न । क्वचित्तु विशेषणयोगेऽपि गमकत्वात् समासः । देवदत्तस्य गुरुकुलम् । समर्थ इति किम् । पश्य धर्मं श्रितो मैत्रो गुरुकुलमित्यादि । पदोक्तेर्वर्णविधिरसामर्थ्येऽपि स्यात् । तिष्ठतु दध्याशान त्वं शाकेन । एवं समास–नामधातु–कृत्–तद्धितेषु, वाक्ये व्यपेक्षा, वृत्तावेकार्थीभावः, शेषेषु पुनर्व्यपेक्षयैव सामर्थ्यम् ॥ नाम नाम्नैकार्थ्ये समासो बहुलम् ॥ ३ । १ । १८ ॥ लक्षणमिदमधिकारश्च । तेन विशेषसंज्ञाभावेऽप्यनेन समासः । विस्पष्टं पटुः । विस्पष्टपटुः । दारुणाध्यापकः । सर्वचर्मीणो रथः । कन्ये इव । श्रुतपूर्वः । नामेति किम् । चरन्ति गावो धनमस्य । नाम्नेति किम् । चैत्रः पचति । बहुलग्रहणात् क्वचिदनामानाम्ना च । भात्यर्कं नभः । अनुव्यचलत् ॥ ऐकार्थ्ये ॥ ३ । २ । ८ ॥ स्यादेर्लुप् । चित्रगुः ॥ सुज्वार्थे सङ्ख्या सङ्ख्येये सङ्ख्यया बहुव्रीहिः ॥ ३ । १ । १९ ॥ ऐकार्थ्ये समासः । सुजर्थो वारो वार्थः संशयो विकल्पो वा । द्वित्राः । द्विदशाः । सङ्ख्येति किम् । गावो वा दश वा । सङ्ख्ययेति किम् । दश वा गावो वा । सङ्ख्येयेति किम् । द्विर्विंशतिर्गवाम् । सुज्वार्थ इति किम् । द्वावेव न त्रयः ॥ आसन्नादूराधिकाध्यर्धार्धादिपूरणं द्वितीयाद्यन्यार्थे ॥

२ । १ । २० ॥ सङ्ख्यया नाम्नैकार्थ्ये समासः सङ्ख्येये वाच्ये स च बहुव्रीहिः । आसन्नदशाः । अदूरदशाः । अधिकदशाः । अध्यर्धविंशाः । अर्धपञ्चमविंशाः ॥ प्रमाणीसङ्ख्याड्डः ॥ ७ । ३ । १२८ ॥ बहुव्रीहेः समासान्तः । स्त्रीप्रमाणाः । द्वित्राः ॥ विंशतेस्तेर्डिति लुक् ॥ ७ । ४ । ६७ ॥ अध्यर्धविंशाः ॥ बहुगणं भेदे ॥ १ । १ । ४० ॥ सङ्ख्यावत् ॥ अव्ययम् ॥ ३ । १ । २१ ॥ सङ्ख्यया ऐकार्थ्ये समस्यते द्वितीयाद्यन्यार्थे सङ्ख्येये वाच्ये स च बहुव्रीहिः । उपदशाः । उपबहवः । उपगणाः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ एकार्थं चानेकं च ॥ ३ । १ । २२ ॥ एकमव्ययं च नाम्ना द्वितीयाद्यन्तान्यपदार्थे समस्यते स च बहुव्रीहिः । आरूढवानरो वृक्षः । सुसूक्ष्मजटकेशः । उच्चैर्मुखः । व्यधिकरणत्वादव्ययस्य न स्यादित्यव्ययानुकर्षणार्थश्चकारः । एकार्थं किम् । पञ्चभिर्भुक्तमस्य । द्वितीयाद्यन्यार्थ इत्येव । वृष्टे मेघे गतः । वृष्टे मेघे गतं पश्येत्यत्र तु बहिरङ्गा द्वितीयान्तता । शब्दे कार्यासम्भवादर्थे लब्धे यदर्थग्रहणं तदन्यपदार्थस्य या लिङ्गसङ्ख्याविभक्तयस्ता यथा स्युरित्येवमर्थम् । राजन्वती भूरनेनेत्यादौ तु बहुलग्रहणान्न स्यात् ॥ परतः स्त्री पुंवत् स्त्र्येकार्थेऽनूङ् ॥ ३ । २ । ४९ ॥ उत्तरपदे । दर्शनीयभार्यः । उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः । पट्वी च मृद्वी च पट्वीमृद्व्यौ ते भार्ये यस्य स पट्वीमृदुभार्यः । अत्र द्वन्द्वपदानां परस्परार्थसङ्क्रमात् द्व्यर्थेन भार्याशब्देन सामानाधिकरण्यमिति पुंवद्भावः । पूर्वस्य तु व्यवधानान्न । विशेष्यवशादिति किम् । द्रुणीभार्यः । स्त्रीति किम् । खलपुदृष्टिः । स्त्र्येकार्थ इति किम् । कल्याणीप्रधानम् । कल्याणीनेत्राः । कल्याणीमाता । अनूङिति किम् । करभोरुभार्यः । प्रसज्यप्रतिषेधादेडविडभार्यः ॥ गोश्चान्ते ह्रस्वोऽनंशिसमासेयो बहुव्रीहौ ॥ २ । ४ । ९६ ॥ गौणस्याक्विपो ङ्याद्यन्तस्य च । चित्रगुः । चित्राजरद्गुः । कर्मधारयपूर्वपदे तु चित्रजरद्गवीकः । निष्कौशाम्बिः । अतिखट्वः । अतिब्रह्मबन्धुः । गौणस्येत्येव । गौः । अक्विप इत्येव । प्रियकुमारी चैत्रः । गोश्चेति किम् । अतितन्त्रीः । अन्ते इति किम् । गोकुलम् । कुमारीप्रियः । कन्यापुरम् । अत्र गोशब्दो ङ्याद्यन्तं च समासार्थे न्यग्भूतत्वाद्गौणम् । सुगोप्रिय इत्यादौ तु

यदपेक्षयान्तस्स न तदपेक्षया गौणत्वमिति न स्यात् । अतिराजकुमारिरित्यादौ तु गौणो ङ्यादिः इति मुख्ये स्त्रीप्रत्यये प्रत्ययः प्रकृत्यादेरिति न्यायो नोपतिष्ठते । राजकुमारीशब्दस्य तु मुख्यत्वमेव, तेन ङ्यादिप्रत्ययान्तमात्रमिह विधानानपेक्षमेव गृह्यते । बहुकुमारीक इत्यत्र तु प्रथममेव कचि कृते अन्त्यत्वाभावान्न । अनंशीत्यादि किम् । अर्धपिप्पली । बहुश्रेयसी ना ॥ नाप्प्रियादौ ॥ ३ । २ । ५३ ॥ अप्प्रत्ययान्ते स्त्र्येकार्थे उत्तरपदे प्रियादौ च परे परतः स्त्री पुंवन्न ॥ कल्याणीपञ्चमारात्रयः । पूरण्यप्रन्तस्य ग्रहणाद् बह्वृचश्चरणः । कल्याणीप्रियः । अप्प्रियादाविति किम् । कल्याणपञ्चमीकः । प्रिया, मनोज्ञा, कल्याणी, सुभगा, दुर्भगा, स्वा, क्षान्ता, कान्ता, वामना, समा, सचिवा, चपला, बाला, तनया, दुहितृ, भक्ति, इति प्रियादिः । वामेत्यप्यन्ये ॥ तद्धिताककोपान्त्यपूरण्याख्याः ॥ ३ । २ । ५४ ॥ परतः स्त्रियः पुंवन्न । मद्रिकाभार्यः । कारिकाभार्यः । पञ्चमीभार्यः । दत्ताभार्यः । तद्धिताककेति किम् । पाकभार्यः ॥ तद्धितः स्वरवृद्धिहेतुररक्तविकारे ॥ ३ । २ । ५५ ॥ परतः स्त्री पुंवन्न । माथुरीभार्यः । तद्धित इति किम् । कुम्भकारभार्यः । स्वर इति किम् । वैयाकरणभार्यः । वृद्धिहेतुरिति किम् । अर्धमस्थभार्यः । अन्ये तु वृद्धिमात्रहेतोर्निर्णतस्तद्धितस्य प्रतिषेधमिच्छन्ति । तन्मते वैयाकरणी भार्यः । अरक्तविकार इति किम् । काषायबृहतिकः । लौहेषः ॥ स्वाङ्गान्ङीर्जातिश्चामानिनि ॥ ३ । २ । ५६ ॥ परतः स्त्री पुंवन्न । दीर्घकेशीभार्यः । कठीभार्यः । शूद्राभार्यः । आकृतिग्रहणा जातिरत्रिलिङ्गा च यान्विता । आजन्मनाशमर्थानां सामान्यमपरे विदुः ॥१॥ अत्र प्रथमजातिलक्षणानुसारेण, कुमारीभार्यः किशोरीभार्य इति स्यात् । नहि कुमारत्वाद्युत्पत्तेः प्रभृत्याविनाशमनुवर्तते । स्वाङ्गात् किम् । पटुभार्यः । अमानिनीति किम् । दीर्घकेशमानिनी ॥ बहुव्रीहेः काष्ठे टः ॥ ७ । ३ । १२५ ॥ अङ्गुल्यन्तात् समासान्तः । द्व्यङ्गुलं काष्ठम् । काष्ठे किम् । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः अङ्गुलेरिति निर्देशादङ्गुलीशब्दान्तात् न । द्व्यङ्गुलीकम् । टो ङ्यर्थः ।·दीर्घाङ्गुली ॥ सक्थ्यक्ष्णः स्वाङ्गे ॥ ७ । ३ । १२६ ॥ एतदन्ताद्बहुव्रीहेष्टः । दीर्घसक्थः । स्वक्षी । स्वाङ्ग इति किम् । दीर्घसक्थ्यनः

॥ द्वित्रेर्मूर्ध्नो वा ॥ ७ । ३ । १२७ ॥ बहुव्रीहेष्षः । द्विमूर्धः । द्विमूर्धा । त्रिमूर्धः । त्रिमूर्धा ॥ सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदभद्रपदम् ॥ ७ । ३ । १२९ ॥ एते बहुव्रीहयो डान्ता निपात्यन्ते ॥ पूरणीभ्यस्तत्प्राधान्येऽप् ॥ ७ । ३ । १३० ॥ पूरणप्रत्ययान्ता या स्त्री तदन्ताद् बहुव्रीहेरप् स्यात् पूरण्याः प्राधान्ये समासार्थत्वे सति । कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । कल्याणीतुरीयाः । पूरणीभ्य इति किम् । द्वितीयाकल्याणीकाः । स्त्रीत्वनिर्देशः किम् । कल्याणपञ्चमका दिवसाः । बहुवचनं व्याप्त्यर्थम् । तेन कल्याणीपञ्चमा इत्यत्र परोऽपि ऋन्नित्यदित इति कप् न । तत्प्राधान्य इति किम् । कल्याणपञ्चमीकः पक्षः ॥ नञ्सुव्युपत्रेश्चतुरः ॥ ७ । ३ । १३१ ॥ बहुव्रीहेरप् समासान्तः । अचतुरः । सुचतुरः । विचतुरः । उपचतुराः । त्रिचतुराः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् इह न । त्रिचत्वारो मुग्धाः । उपचत्वाः ॥ अन्तर्बहिर्भ्यां लोम्नः ॥ ७ । ३ । १३२ ॥ बहुव्रीहेरप् । अन्तर्लोमः । बहिर्लोमः ॥ भान्नेतुः ॥ ७ । ३ । १३३ ॥ बहुव्रीहेरप् । मृगनेत्रा निशा । भादिति किम् । देवदत्तनेतृका । नेत्रशब्देनैव सिद्धे नेतृशब्दात् कप् माभूदिति वचनम् ॥ नाभेर्नाम्नि ॥ ७ । ३ । १३४ ॥ बहुव्रीहेरप् । पद्मनाभः । नाम्नीति किम् । विकसितवारिजनाभि । अधोनाभम् महत्तवानित्यव्ययीभावेऽपि तिष्ठद्ग्वादिषु तथा पाठात् सिद्धम् ॥ नञ्बहोर्ऋचो माणवचरणे ॥ ७ । ३ । १३५ ॥ बहुव्रीहेरप् यथासङ्ख्यम् । अनृचो माणवः । बह्वृचश्चरणः । माणवचरणे इति किम् । अनृक्कं साम । बह्वृक्कं सूक्तम् । ऋक्पूरित्येव सिद्धे नियमार्थं वचनम् ॥ नञ्सुदुर्भ्यः सक्तिसक्थिहलेर्वा ॥ ७ । ३ । १३६ ॥ बहुव्रीहेरप् । असक्तः । असक्तिः । सुसक्तः । सुसक्तिः । दुःसक्तः । दुःसक्तिः । एवं सक्थिहलिभ्याम् । नञ्सुदुर्भ्य इति किम् । गौरसक्थी स्त्री । हलसक्तशब्दाभ्यां सिद्धे कजभावार्थं वचनम् । तेनाहलिक इत्यादि न । सक्तिशब्दान्नेच्छन्त्यन्ये ॥ प्रजाया अस् ॥ ७ । ३ । १३७ ॥ नञादिभ्यो बहुव्रीहेः । अप्रजाः । सुप्रजाः । दुष्प्रजाः ॥ मन्दाल्पाच्च मेधायाः ॥ ७ । ३ । १३८ ॥ नञादिभ्यश्च बहुव्रीहेरस् । मन्दमेधाः । अल्पमेधाः । अमेधाः । सुमेधाः । दुर्मेधा नाः ॥

जातेरीयः सामान्यवति ॥ ७ । २ । १३९ ॥ बहुव्रीहेः । ब्राह्मणजातीयः । सामान्याश्रयेऽन्यपदार्थे इति किम् ।
बहुजातिर्ग्रामः । अजातीय इत्यत्र सामान्यवानन्यपदार्थः । प्रतिषेधस्तु नञर्थः । सामान्यग्रहणं किम् । दुर्जातेः सूतपुत्र-
स्य । अत्र जातिशब्दो जन्मपर्यायः । पितृस्थानीयः । गृहस्थानीय इति तु अधिकरणप्रधानेन स्थानीयशब्देन भविष्यति
॥ भृतिप्रत्ययान्मासादिकः ॥ ७ । ३ । १४० ॥ बहुव्रीहेः । पञ्चकमासिकः । भृतिप्रत्ययादिति किम् । सुमासः ।
भृतिग्रहणं किम् । वार्षिकमासकः । प्रत्ययग्रहणं किम् । भृतिमासकः । मासात् किम् । पञ्चकदिवसकः ॥ द्विपदाद् धर्मा-
दन् ॥ ७ । ३ । १४१ ॥ बहुव्रीहेः । साधुधर्मा । विकल्पमिच्छन्त्येके । तद्धर्मा । तद्धर्मकः । द्विपदादिति किम् । परम-
स्वधर्मः । परमः स्वधर्मो यस्य स परमस्वधर्म इत्यत्र तु प्रत्यासत्तेर्द्विपदस्य बहुव्रीहेर्यदि धर्म एवोत्तरपदं तदान् स्यादिति
नियमान्न ॥ सुहरिततृणसोमाज्जम्भात् ॥ ७ । ३ । १४२ ॥ बहुव्रीहेरन् । सुजम्भा, हरितजम्भा, तृणजम्भा,
सोमजम्भा, ना । जम्भो भक्ष्ये दन्ते च । स्वादिभ्यः किम् । चारुजम्भः । पतितजम्भः ॥ दक्षिणेर्मा व्याधयोगे ॥ ७
। ३ । १४३ ॥ बहुव्रीहेर्निपात्यः । ईर्मं वहु व्रणं वा । दक्षिणेर्मा मृगः । व्याधयोग इति किम् । दक्षिणेर्मः पशुः ॥ सुपू-
त्युत्सुरभेर्गन्धादिद्गुणे ॥ ७ । ३ । १४४ ॥ बहुव्रीहेः । सुगन्धि, पूतिगन्धि, उद्गन्धि, सुरभिगन्धि, द्रव्यम् । उत्तरत्रा-
गन्तोर्वा वचनादिह स्वाभाविकाद्भवति । स्वादिभ्यः किम् । तीव्रगन्धं हिङ्गु । गन्धादिति किम् । सुरसः । गुण इति
किम् । द्रव्ये सुगन्ध आपणिकः ॥ वागन्तौ ॥ ७ । ३ । १४६ ॥ स्वादिभ्यः परो यो गन्धस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरित् । सुग-
न्धिः । सुगन्धो वा कायः । एवं पूतिगन्धिः पूतिगन्धः इत्यादि ॥ वाल्पे ॥ ७ । ३ । १४३ ॥ यो गन्धस्तदन्ताद्
बहुव्रीहेरित् । सूपगन्धि सूपगन्धं वा भोजनम् । असामानाधिकरण्येऽपि उष्ट्रमुखादित्वाद् बहुव्रीहिः ॥ चोपमानात् ॥
७ । ३ । १४७ ॥ परो यो गन्धस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरित् । उत्पलगन्धि उत्पलगन्धं वा मुखम् ॥ पात्पादस्याहस्त्यादेः ॥
७ । ३ । १४८ ॥ उपमानात् परस्य बहुव्रीहौ । कचोऽपवादः । व्याघ्रपात् । अहस्त्यादेरिति किम् । हस्तिपादः । अश्वपादः

॥ कुम्भपद्यादिः ॥ ७ । ३ । १४९ ॥ कृतपादन्तो ङ्यन्त एव बहुव्रीहिर्निपात्यः । कुम्भपदी । जालपदी । इत्यादि । उपमानपूर्वत्वे पूर्वेण संख्यादित्वे चोत्तरेण सिद्धे यदिह वचनं तेन वा पाद इति ङीविकल्पो न । कथमेकपादिति । केचिदिहैकपदीशब्दं न पठन्ति ॥ सुसंख्यात् ॥ ७ । ३ । १५० ॥ परस्य पादस्य बहुव्रीहौ पात् स्यात् । सुपात् । द्विपाद् । स्त्रियां तु वा पाद इति पक्षे ङीः ॥ वयसि दन्तस्य दतृः ॥ ७ । ३ । १५१ ॥ सुसंख्याद् बहुव्रीहौ । सुदन् । द्विदन् । स्त्रियां सुदती । षोडन् । वयसि किम् । सुदन्तः ॥ स्त्रियां नाम्नि ॥ ७ । ३ । १५२ ॥ बहुव्रीहौ दन्तस्य दतृः । अयोदती । स्त्रियां किम् । वज्रदन्तः । नाम्नीति किम् । समदन्ती । असमस्तनिर्देश उत्तरत्र नाम्नीत्यस्यैवानुवृत्त्यर्थः ॥ श्यावारोकाद्वा ॥ ७ । ३ । १५३ ॥ परस्य दन्तस्य बहुव्रीहौ दतृर्नाम्नि । श्यावदन् श्यावदन्तः । अरोकदन्, अरोकदन्तः । नाम्नीत्येव । श्यावदन्तः ॥ वाग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहाहिमूषिकशिखरात् ॥ ७ । ३ । १५४ ॥ परस्य दन्तस्य बहुव्रीहौ दतृ । कुड्मलाग्रदन्, कुड्मलाग्रदन्तः । एवं शुद्धदन् शुद्धदन्त इत्यादि । योगविभागान्नाम्नीति निवृत्तम् ॥ सम्प्राज्जानोर्ज्ञुज्ञौ ॥ ७ । ३ । १५५ ॥ परस्य बहुव्रीहौ । संज्ञुः । संज्ञः । प्रज्ञुः । प्रज्ञः । सम्प्रात् किम् । विजानुः ॥ वोर्ध्वात् ॥ ७ । ३ । १५६ ॥ परस्य जानोर्बहुव्रीहौ ज्ञुज्ञौ । ऊर्ध्वज्ञुः । ऊर्ध्वज्ञः, ऊर्ध्वजानुः ॥ सुहृद्दुर्हृन्मित्रामित्रे ॥ ७ । ३ । १५७ ॥ निपात्यम् । मित्रामित्र इति किम् । सुहृदयो मुनिः । दुर्हृदयो व्याधः ॥ धनुषो धन्वन् ॥ ७ । ३ । १५८ ॥ बहुव्रीहौ । शार्ङ्गधन्वा ॥ वा नाम्नि ॥ ७ । ३ । १५९ ॥ धनुषो बहुव्रीहौ धन्वन् । पुष्पधन्वा, पुष्पधनुः, गाण्डीवधन्वा । गाण्डीवधनुरिति संज्ञाविवक्षायाम् ॥ खरखुरान्नासिकाया नस् ॥ ७ । ३ । १६० ॥ बहुव्रीहौ नाम्नि । खरणाः । खुरणाः ॥ पूर्वपदस्थान्नाम्न्यगः ॥ २ । ३ । ६४ ॥ रषृवर्णात् परस्योत्तरपदस्थस्य नो णः स्यात् । खरणाः । खुरणाः । नाम्नीति किम् । मेषनासिकः । अग इति किम् । ऋगयनम् । देवदारुवनमित्यादौ तु कोटरादिसूत्रे वणे इति णत्वनिपातनस्य नियमार्थत्वेन व्याख्यास्यमानत्वान्न णत्वम् ॥ अस्थूलाच्च नसः ॥ ७ । ३ । १६१ ॥ खरखुराभ्यां च परस्या

नासिकाया बहुव्रीहौ नाम्नि । द्रुणसः । खरणसः । खुरणसः । अस्थूलादिति किम् । स्थूलनासिकः । गोनास इति तु नासाशब्देन भविष्यति । चकारः पूर्वेणास्य बाधानिवृत्त्यर्थः ॥ उपसर्गात् ॥ ७ । ३ । १६२ ॥ नासिकाया नसो बहुव्रीहौ । असंज्ञार्थं वचनम् ॥ नसस्य ॥ २ । ३ । ६५ ॥ पूर्वपदस्थाद्रषृवर्णात् परस्य नो णः । प्रणसं मुखम् ॥ वेः खुखग्रम् ॥ ७ । ३ । १६३ ॥ परस्या नासिकाया बहुव्रीहौ । विखुः । विखः । विग्रः ॥ उपसर्गादित्येव । वेः पक्षिण इव नासिका यस्य स विनासिकः ॥ जायाया जानिः ॥ ७ । ३ । १६४ ॥ बहुव्रीहौ । युवजानिः ॥ व्युदः काकुदस्य लुक् ॥ ७ । ३ । १६५ ॥ बहुव्रीहौ । विकाकुत् । उत्काकुत् ॥ पूर्णाद्वा ॥ ७ । ३ । १६६ ॥ बहुव्रीहौ काकुदस्य लुक् । पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः । पूर्णादिति किम् । रक्तकाकुदः ॥ ककुदस्यावस्थायाम् ॥ ७ । ३ । १६७ ॥ बहुव्रीहौ लुक् । पूर्णककुद् युवा । अककुद् बालः । अवस्थायां किम् । श्वेतककुदः । ककुच्छब्देनैव सिद्धे ककुदशब्दस्यास्मिन् विषये प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ त्रिककुद्गिरौ ॥ ७ । ३ । १६८ ॥ गिरावर्थे त्रेः परस्य ककुदशब्दस्य ककुन्निपातः । त्रिककुद्गिरिः त्रेर्गिराविति सिद्धे निपातनं गिरिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं, तेन अन्यस्मिन् त्रिककुद इत्येव स्यात् ॥ स्त्रियामूधसो न् ॥ ७ । ३ । १६९ ॥ बहुव्रीहौ । कुण्डोध्नी गौः । स्त्रियामिति किम् । महोधाः पर्जन्यः । बहुव्रीहेरित्येव । प्राप्तोधा गौः ॥ इनः कच् ॥ ७ । ३ । १७० ॥ बहुव्रीहेः स्त्र्यर्थात् । बहुदण्डिका सेना । अनर्थकत्वेऽपि बहुस्वामिका । स्त्रियामित्येव । बहुदण्डी, बहुदण्डिको राजा ॥ ऋन्नित्यदितः ॥ ७ । ३ । १७१ ॥ बहुव्रीहेः कच् । बहुकर्तृकः । बहुनदीको देशः । नित्येति किम् । पृथुश्रीः २ । योगविभागादस्त्रियामपि । केचिन्नित्यदितां ङ्यूङन्तानामेव कचमिच्छन्ति । तन्मते बहुतन्त्रीः, बहुतन्त्रीक इति शेषाद्वेति विकल्पः ॥ दध्युरःसर्पिर्मधूपानच्छालेः ॥ ७ । ३ । १७२ ॥ बहुव्रीहेः कच् । प्रियदधिकः । प्रियोरस्कः । बहुसर्पिष्कः । अमधुकः । बहूपानत्कः । अशालिकः ॥ पुमनडुन्नौपयोलक्ष्म्या एकत्वे ॥ ७ । ३ । १७३ ॥ बहुव्रीहेः कच् । अपुंस्कः । प्रियानडुत्कः । अनौकः । अपयस्कः । सुलक्ष्मीकः । एकत्वे किम् । द्विपु-

मान् २ । लक्ष्मीशब्दाद् द्वित्वबहुत्वयोरपि नित्यं कचमिच्छन्ति । अपरे तुल्ययोगेऽपि, सलक्ष्मीको विनाशितः ॥ नञोऽर्थात् ॥ ७ । ३ । १७४ ॥ बहुव्रीहेः कच् । अनर्थकं वचः । नञ इति किम् । अपार्थम् ॥ शेषाद्वा ॥ ७ । ३ । १७५ ॥ बहुव्रीहेः कच् । बहुखट्वकः । बहुखट्वः । शेषात् किम् । प्रियपथः । असति शेषग्रहणे पक्षे परत्वात् कच् ॥ न ह्रोर्ड ॥ ७ । ३ । १७७ ॥ डस्य प्राप्तिर्यतस्ततः समासान्तो डः कच न स्यात् ॥ उपवहवो घटाः । ड इति किम् प्रियवहुकः ॥ न नाम्नि ॥ ७ । ३ । १७६ ॥ कच् । बहुदेवदत्तो ग्रामः ॥ ईयसोः ॥ ७ । ३ । १७७ ॥ बहुव्रीहेः कच् न । बहुश्रेयान् । लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् बहुश्रेयसी ॥ ङ्यादीदूतः के ॥ २ । ४ । १०४ ॥ ह्रस्वः । पट्विका । सोमपकः । लक्ष्मिका । वंधुका । ङीग्रहणं पुंवद्भावबाधनार्थम् । काक इत्यादौ तु प्रत्ययाप्रत्ययन्यायात्र । इति प्राप्ते ॥ न कचि ॥ २ । ४ । १०५ ॥ ङ्यादीदूतो ह्रस्वः । बहुकुमारीकः । बहुकीलालपाकः । इत्यादि । अयं निषेधो निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्धस्येति न्यायस्याभावज्ञापनार्थः । तेन नैषादकर्षुकः ॥ नवापः ॥ २ । ४ । १०६ ॥ कचि ह्रस्वः । प्रियखट्वकः । प्रियखट्वाकः ॥ उष्ट्रमुखादयः ॥ ३ । १ । २३ ॥ बहुलं बहुव्रीहिसमासा निपात्यन्ते । उष्ट्रस्य मुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः । वृषस्कन्धः ॥ सहस्तेन ॥ ३ । १ । २४ ॥ अन्यपदार्थे समस्यते स च बहुव्रीहिः । सकर्मकः । सहेति किम् । साकं पुत्रेण । बहुलाधिकाराद्विद्यमानार्थे कचिन्न । सहैव धनेन भिक्षां भ्रमति । प्रथमान्तान्यपदार्थार्थ आरम्भः । एवमुत्तरत्रापि ॥ सहस्तुल्ययोगे ॥ ७ । ३ । १७८ ॥ बहुव्रीहेः कच् न । तुल्ययोगो वर्त्तिपदार्थस्य पुत्रादेर्वृत्त्यर्थेन पित्रादिना सह क्रियागुणजातिद्रव्यैः साधारणः सम्बन्धः । सपुत्रो याति । तुल्ययोग इति किम् । सलोमकः ॥ भ्रातुः स्तुतौ ॥ ७ । ३ । १७९ ॥ बहुव्रीहेः कच् न । सुभ्राता । स्तुतौ किम् । मूर्खभ्रातृकः ॥ नाडीतन्त्रीभ्यां स्वाङ्गे ॥ ७ । ३ । १८० ॥ बहुव्रीहेः कच् न । बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीग्रीवा । अङ्यन्तत्वाच्च ह्रस्वः । स्वाङ्ग इति किम् । बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा । अन्ये त्वाहुर्न पारिभाषिकं स्वाङ्गमिह गृह्यते किन्तु स्वमात्मीयमङ्गं स्वाङ्गम् । तेषां

वहुनाडिः स्तम्भः, वहुतन्त्रीर्वीणा, प्रत्युदाहरणं तु वहुनाडीकः कुविन्दः । वहुतन्त्रीको नटः ॥ निष्प्रवाणिः ॥ ७ । ३ । १८१ ॥ कजभावो निपात्यः । निष्प्रवाणिः पटः । तत्पुरुषेणैवसिद्धे वहुव्रीहौ कच्‌ माभूदिति वचनम्‌ ॥ सुभ्र्वादिभ्यः ॥ ७ । ३ । १८२ ॥ कच्‌ न । सुभ्रूः । वरोरूः ॥ दिशो रूढ्यान्तराले ॥ ३ । १ । २५ ॥ नाम रूढ्यैव दिशो वाचिना नाम्नाऽन्यपदार्थे वाच्ये समस्यते स वहुव्रीहिः । दक्षिणपूर्वा दिक्‌ । कथं पश्चिमदक्षिणा, कर्मधारयोऽयम्‌ । वहुव्रीहौ हि सर्वनाम्नः पूर्वनिपातः स्यात्‌ । रूढिग्रहणं यौगिकनिवृत्त्यर्थम्‌ । तेन ऐन्द्र्याश्च कौवेर्याश्च यदन्तरालमिति वाक्यमेव ॥ विशेषणसर्वादिसङ्ख्यं वहुव्रीहौ ॥ ३ । १ । १५० ॥ प्राक्‌ स्यात्‌ । चित्रगुः । सर्वशुक्लः । द्विकृष्णः । षडुन्नतः । सप्तरक्तः । उन्नतरक्तौ न क्तान्तौ अपि तु गुणशब्दौ । तेन स्पर्धे क्तलक्षणः पूर्वनिपातो न । शब्दस्पर्धे परत्वात्‌ सर्वादिसङ्ख्ययोः सङ्ख्यायाः पूर्वनिपातः । त्र्यन्यः । उभयोस्तु सर्वादित्वे स्पर्धे परस्य पूर्वनिपातः । द्व्यन्यः । वहुव्रीहावि किम्‌ । उपसर्वम्‌ । प्रथमोक्तमित्यनियमे प्राप्ते नियमार्थं वचनम्‌ । सर्वादिसङ्ख्ययोः पृथग्वचनं शब्दपरस्पर्धार्थम्‌ ॥ क्तः ॥ ३ । १ । १५१ ॥ क्तान्तं सर्वं वहुव्रीहौ प्राक्‌ स्यात्‌ । कृतकटः । विशेषार्थं वचनम्‌ स्पर्धे परत्वार्थं च । कृतभव्यकटः । केचित्तु सर्वादिभ्यः क्तान्तस्य पूर्वनिपातं नेच्छन्ति । वहुवचनं व्याप्त्यर्थम्‌, तेन कृतप्रिय इत्यत्र परेणापि स्पर्धे क्तान्तस्यैव पूर्वनिपातः ॥ जातिकालसुखादेर्नवा ॥ ३ । १ । १५२ ॥ वहुव्रीहौ क्तान्तं प्राक्‌ स्यात्‌ । कृतकटः । कटकृतः व्यक्तिविवक्षायां कृतकटः । अन्ये त्वाकृतिव्यङ्ग्यजातिवाचिन एव क्तान्तस्य पूर्वनिपातमिच्छन्ति । तेनेह न आहूतब्राह्मणः । मासजाता । जातमासा । सुखजाता । जातसुखा । सुखादयो दश ॥ आहिताग्न्यादिषु ॥ ३ । १ । १५३ ॥ क्तान्तं वा प्राक्‌ वहुव्रीहिषु । आहिताग्निः । अग्न्याहितः । जातदन्तः । दन्तजातः ॥ प्रहरणात्‌ ॥ ३ । १ । १५४ ॥ क्तान्तं वहुव्रीहौ वा प्राक्‌ । उद्यतासिः । अस्युद्यतः ॥ न सप्तमीन्द्वादिभ्यः ॥ ३ । १ । १५५ ॥ प्रहरणाच्च प्राक्‌ वहुव्रीहौ । इन्दुमौलिः । पद्मनाभः । असिपाणिः । वहुलाधिकारात्‌ पाणिवज्रः । वहुवचनं प्रयोगानुसरणार्थम्‌ । एवमुत्तर-

ऽपि ॥ गड्वादिभ्यः ॥ ३ । १ । १५६ ॥ वहुव्रीहौ सप्तम्यन्तं वा प्राक् स्यात् । गड्डुकण्ठः । कण्ठेगड्डुः । मध्येगुरुः । गुरुमध्यः । व्यवस्थितविभाषया वहेगड्डुरित्येव ॥ प्रियः ॥ ३ । १ । १५७ ॥ वहुव्रीहौ प्राग्वा स्यात् । प्रियगड्डुः । गड्डुप्रियः ॥

॥ इति बहुव्रीहिः ॥

तत्रादाय मिथस्तेन प्रहृत्येति सरूपेण युद्धेऽव्ययीभावः ॥ ३ । १ । २६ ॥ नाम नाम्ना अन्यपदार्थे समासः स्यात् ॥ इजू युद्धे ॥ ७ । ३ । ७४ ॥ यः समासस्तस्मात् समासान्तः स्यात् ॥ इच्यस्वरे दीर्घ आच्च ॥ ३ । २ । ७२ ॥ उत्तरपदे पूर्वपदस्य । केशाकेशि । दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि । मुष्टामुष्टी । तत्रेति तेनेति किम् । केशांश्च २ गृहीत्वा कृतं युद्धं । मुखं च प्रहृत्य कृतं युद्धं । आदायेति प्रहृत्येति किम् । केशेषु २ च स्थित्वा, दण्डैश्च २ आगत्य कृतं युद्धं गृहकोकिलाभ्याम् । सरूपेणेति किम् । हस्ते च पादे च गृहीत्वा कृतं युद्धम् । युद्ध इति किम् । हस्ते च २ गृहीत्वा कृतं सख्यम् । युद्धविषयनिर्देशाद्युद्धोपाधिकायामन्यस्यामपि क्रियायां भवति । बाहूबाहवि व्यासजेतामिति ॥ द्विदण्ड्यादि ॥ ७ । ३ । ७५ ॥ इजन्तः साधुः । द्विदण्डि हन्ति । उभादन्ति । क्रियाविशेषणान्येतानि ॥ नदीभिर्नाम्नि ॥ ३ । १ । २७ ॥ अन्यपदार्थे नाम समस्यते सोऽव्ययीभावः । वहुवचनात् विशेषाणां स्वरूपस्य च ग्रहणम् । नाम्नि किम् । शीघ्रगङ्गो देशः । अन्यपदार्थ इत्येव । कृष्णवेण्णा ॥ अमव्ययीभावस्यातोऽपञ्चम्याः ॥ ३ । २ । २ ॥ स्यादेः । उन्मत्तगङ्गं देशः । अत इति किम् । अधिस्त्रि । अपञ्चम्या इति किम् । उपकुम्भात् ॥ वा तृतीयायाः ॥ ३ । २ । ३ ॥ अतोऽव्ययीभावस्याम् । किं न उपकुम्भेन, उपकुम्भम् । तत्सम्वन्धिन्यास्तृतीयाया इति किम् । किं नः प्रियोपकुम्भेन ॥ सप्तम्या वा ॥ ३ । २ । ४ ॥ अतोऽव्ययीभावस्याम् । उपकुम्भम् उपकुम्भे वा निधेहि । सम्वन्धिग्रहः किम् । प्रियोपकुम्भे । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ ऋद्धनदीवंशस्य ॥ ३ । २ । ५ ॥

सहपूर्वाह्णम् ॥ योग्यतावीप्सार्थानतिवृत्तिसादृश्ये ॥ ३ । १ । ४० ॥ अव्ययं नाम्ना सह पूर्वपदार्थे समस्यते सोऽव्ययीभावः । अनुरूपं चेष्टते । प्रत्यर्थम् । वीप्सायां द्वितीयाविधानाद्वाक्यमपि । अर्थमर्थं प्रति । यथाशक्ति । सशीलं मनयोः । सदृगित्येव सिद्धे सादृश्यग्रहणं मुख्यसादृश्यपरिग्रहार्थम् ॥ यथाऽथा ॥ ३ । १ । ४१ ॥ नाम नाम्ना पूर्वपदार्थे समस्यते सोऽव्ययीभावः । यथारूपं चेष्टते । यथावृद्धमर्चय । यथासूत्रमधीष्व । अथा इति किम् । यथा चैत्रस्तथा मैत्रः । पूर्वेणैव सिद्धे सादृश्ये प्रतिषेधार्थं वचनम् ॥ प्रतिपरोऽनोरव्ययीभावात् ॥ ७ । ३ । ८७ ॥ अक्ष्णः समासान्तोऽत् स्यात् । प्रत्यक्षम् । परशब्दसमानार्थः । परस् शब्दोऽव्ययम् । परोक्षम् । अन्वक्षम् । कथं प्रत्यक्षोऽर्थः । परोक्षः काल इति अभ्रादेराकृतिगणत्वेनाप्रत्यये भविष्यति । प्रत्यादिभ्यः परस्याक्षिशब्दस्य प्रयोगो माभूदिति वचनम् ॥ अनः ॥ ७ । ३ । ८८ ॥ अव्ययीभावादत् ॥ नोऽपदस्य तद्धिते ॥ ७ । ४ । ६१ ॥ अन्त्यस्वरादेर्लुक् । उपतक्षम् ॥ नपुंसकाद्वा ॥ ७ । ३ । ८९ ॥ अनोऽव्ययीभावादत् । उपचर्मम् । उपचर्म । पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पः ॥ गिरिनदीपौर्णमास्याग्रहायण्यपञ्चमवर्ग्याद्वा ॥ ७ । ३ । ९० ॥ अव्ययीभावादत् । अन्तर्गिरम् । अन्तर्गिरि । उपनदम् । उपनदि । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम् । उपाग्रहायणि । उपस्रुचम् । उपस्रुक् ॥ सङ्ख्याया नदीगोदावरीभ्याम् ॥ ७ । ३ । ९१ ॥ सङ्ख्यादेर्नदीगोदावर्यन्तादव्ययीभावादत् । पञ्चनदम् । द्विगोदावरम् । सङ्ख्याया इति किम् । उपनदि । अव्ययीभावादित्येव । एकनदी । इह नदीग्रहणं नित्यार्थम् ॥ शरदादेः ॥ ७ । ३ । ९२ ॥ अव्ययीभावादत् । उपशरदम् । प्रतित्यदम् । अपञ्चमवर्ग्यान्तपाठो नित्यार्थः । अव्ययीभावादित्येव । परमशरत् ॥ जराया जरस् च ॥ ७ । ३ । ९३ ॥ अव्ययीभावादत् । उपजरसम् ॥ सरजसोपशुनानुगवम् ॥ ७ । ३ । ९८ ॥ एतेऽव्ययीभावा अदन्ता निपात्याः । सरजसं भुङ्क्ते, उपशुनमास्ते, अनुगवमनः । दैर्घ्येऽनुरित्यव्ययीभावः । दैर्घ्यादन्यत्र तु, अनुगु यानम् । ॥ इत्यव्ययीभावः ॥

ऊर्यादनुकरणच्विडाचश्च गतिः ॥ ३ । १ । २ ॥ प्रादयः । ते च प्राग्धातोः । एवमुत्तरेषु । ऊरीकृत्य । उररीकृत्य । खाट्कृत्य । शुक्लीकृत्य । पटपटाकृत्य । प्रकृत्य । ऊर्यादीनां च्विडाच्सहचर्यात् कृभ्वस्तिभिरेव योगे गतिसंज्ञा । अतश्च दधातिकरोतिभ्याम् । प्रादुराविश्शब्दौ कृग्योगे विकल्पार्थं साक्षादादावपि पठ्येते ॥ कारिका स्थित्यादौ ॥ ३ । १ । ३ ॥ गतिः । स्थितिर्मर्यादा वृत्तिर्वा । आदिना यत्नधात्वर्थनिर्देशौ गृह्येते । कारिकाकृत्य । स्थित्यादौ किम् । कारिकां कृत्वा ॥ भूषादरक्षेपेऽलंसदसत् ॥ ३ । १ । ४ ॥ गतिसंज्ञम् । अलं कृत्य, सत्कृत्य, भूषादिष्विति किम् । अलं कृत्वा ॥ अग्रहानुपदेशेऽन्तरदः ॥ ३ । १ । ५ ॥ यथासङ्ख्यं गती । अन्तर्हत्य । अदःकृत्य । अग्रहेत्यादि किम् । अन्तर्हत्वा मूषिकां श्येनो गतः । अदःकृत्वा गत इति परस्य कथयति । अदस्शब्दोऽव्ययमिति केचित् ॥ कणे मनस्तृप्तौ ॥ ३ । १ । ६ ॥ गम्यायां गती । कणे हत्य, मनोहत्य पयः पिबति । तृप्ताविति किम् । तन्दुलावयवे कणे हत्वा मनोहत्वा गतः ॥ पुरोऽस्तमव्ययम् ॥ ३ । १ । ७ ॥ गती । पुरस्कृत्य । अस्तंगत्य । अव्ययं किम् । पुरःकृत्वा, नगरीरित्यर्थः । अस्तं कृत्वा, क्षिप्तमित्यर्थः ॥ गत्यर्थवदोऽच्छः ॥ ३ । १ । ८ ॥ गतिः । अच्छगत्य । अच्छोद्य । गत्यर्थवद इति किम् । अच्छकृत्वा अव्ययमित्येव । उदकमच्छं गत्वा ॥ तिरोऽन्तर्धौ ॥ ३ । १ । ९ ॥ गतिः । तिरोभूय । अन्तर्धाविति किम् । तिरोभूत्वा स्थितः ॥ कृगो नवा ॥ ३ । १ । १० ॥ तिरोऽन्तर्धौ गतिः । तिरस्कृत्य । तिरःकृत्य । पक्षे तिरःकृत्वा । अन्तर्धावित्येव । तिरःकृत्वा काष्ठं गतः ॥ मध्ये पदे निवचने मनस्युरस्यनत्याधाने ॥ ३ । १ । ११ ॥ कृगा योगे गतयो वा स्युः । मध्येकृत्य, मध्येकृत्वा, पदेकृत्य, पदेकृत्वा, निवचनेकृत्य, निवचने कृत्वा, मनसि कृत्य, मनसिकृत्वा, उरसिकृत्य, उरसिकृत्वा, अनुपश्लेषे आश्चर्ये वेति किम् । मध्येकृत्वा धान्यराशिं स्थिता हस्तिनः । पदेकृत्वा शिरः शेते ॥ अव्ययमित्येव । मध्येकृत्वा वाचं तिष्ठति ॥ उपाजेऽन्वाजे ॥ ३ । १ । १२ ॥ एतौ दुर्बलस्य भग्नस्य वा बलाधानार्थौ कृगो योगे गती वा स्याताम् । उपाजे कृत्य । उपाजे कृत्वा । अन्वाजे

कृत्य । अन्वाजे कृत्वा ॥ स्वाम्येऽधिः ॥ ३ । १ । १३ ॥ कृग्योगे वा गतिः । यत्र ग्रामं अधिकृत्य, अधिकृत्वा ।
गतः । स्वाम्ये इति किम् । ग्राममधि कृत्वा, उद्दिश्येत्यर्थः । सार्थकत्वे उपसर्गत्वात् नित्यं प्राप्ते पक्षे निषेधार्थं वचनम् ।
अनर्थकत्वे तु विधानार्थम् । प्रादिरुपसर्ग इति वर्त्तते । तेनोपसर्गसंज्ञाऽपि विकल्प्यते इति कृत्वा धातोः प्राक्त्वेऽप्यनियमः
॥ साक्षादादिश्च्व्यर्थे ॥ ३ । १ । १४ ॥ कृग्योगे गतिर्वा । साक्षात्कृत्य, साक्षात्कृत्वा । मिथ्याकृत्य, मिथ्याकृत्वा ।
च्व्यर्थ इति किम् । यदा साक्षाद्भूतमेव किञ्चित्करोति तदा साक्षात्कृत्वेत्येव भवति । च्व्यन्तानां तु ऊर्यादिसूत्रेण नित्यमेव
गतिसंज्ञा । लवणीकृत्य । अर्थेप्रभृतयः सप्तम्येकवचनान्तप्रतिरूपकाः स्वभावात् निपातनाद्वा । लवणादीनामेतत्सूत्रविहितग-
तिसंज्ञासन्नियोगेनैव मान्तत्वं निपात्यते । लवणंकृत्य ॥ नित्यं हस्तेपाणावुद्वाहे ॥ ३ । १ । १५ ॥ कृग्योगे गती ।
हस्तेकृत्य । पाणौकृत्य । उद्वाह इति किम् । हस्ते कृत्वा कार्षापणं गतः । नित्यग्रहणाद्वा निवृत्तिः ॥ प्राध्वं बन्धे ॥ ३ । १
। १६ ॥ कृग्योगे गतिः । प्राध्वं कृत्य । बन्धे किम् । प्राध्वं कृत्वा शकटं गतः ॥ जीवकोपनिषदौपम्ये ॥ ३ । १ । १७
॥ कृग्योगे गती स्याताम् । जीविकाकृत्य । उपनिषत्कृत्य । औपम्ये किम् । जीविकां कृत्वा, उपनिषदं कृत्वा गतः ॥ ग-
तिकन्यस्तत्पुरुषः ॥ ३ । १ । ४२ ॥ नाम्ना सह नित्यं समासः । ऊरीकृत्य । कुब्राह्मणः । बहुव्रीह्यादिलक्षणरहित
इति किम् । कुपुरुषः । एवमुत्तरत्र ॥ दुर्निन्दाकृच्छ्रे ॥ ३ । १ । ४३ ॥ नाम्ना सह नित्यं समासस्तत्पुरुषः । दुष्पुरु-
षः । दुष्कृतम् । अन्य इति किम् । दुष्पुरुषकः ॥ सुः पूजायाम् ॥ ३ । १ । ४४ ॥ नाम्ना नित्यं समासस्तत्पुरुषः ।
सुराजा । अन्य इति किम् । सुमद्रम् ॥ अतिरतिक्रमे च ॥ ३ । १ । ४५ ॥ पूजायां नाम्ना नित्यं समासस्तत्पुरुषः
। अतिस्तुत्यः । अतिराजा । बहुलाधिकारादतिक्रमे क्वचिन्न । अति श्रुत्वा । अतिस्तुत्वा ॥ आङल्पे ॥ ३ । १ । ४६ ॥
नाम्ना सह समासस्तत्पुरुषः । आकडारः । आबद्धमित्यादौ क्रियायोगे गतिलक्षण एव समासः ॥ प्रात्यवपरिनिरा-
दयो गतक्रान्तक्रुष्टग्लानक्रान्ताद्यर्थाः प्रथमाद्यन्तैः ॥ ३ । १ । ४७ ॥ प्राचार्यः । समर्थः । अतिखट्वः । उद्वेलः

। अक्षकोकिलः । परिवीरुत् । पर्यध्ययनः । उत्सङ्ग्रामः । निष्कौशाम्बिः । अपशाखः । बाहुलकात् षष्ठीसप्तम्यन्तेनापि । अन्तर्गार्ग्यः । मत्युरसम् । गताद्यर्था इति किम् । वृक्षं परि विद्युत् । अन्य इत्येव । प्राचार्यको देशः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । एवमुत्तरत्र ॥ अव्ययं प्रवृद्धादिभिः ॥ ३ । १ । ४८ ॥ नित्यं समासस्तत्पुरुषः । पुनः प्रवृद्धम् । अन्तर्भूतः ॥ ङस्युक्तं कृता ॥ ३ । १ । ४९ ॥ कृत्प्रत्ययविधायके सूत्रे नाम्ना नित्यं समासस्तत्पुरुषः । कुम्भकारः । इह च गतिकारकङस्युक्तानां विभक्त्यन्तानामेव कृदन्तैर्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव समास इष्यते । तेन मषीत्यादिसिद्धिः । यदि पुनर्विभक्त्यन्तैः कृदन्तैः समासस्तदा विभक्तेः प्रागेवापः प्राप्तावकारान्तत्वाभावात् ङीर्न । तथा च (मापान् वापिन्) मापवापिणी इत्यादिसिद्धिः । विभक्त्यन्तेन तु समासेऽन्तरङ्गत्वाद्विभक्तेः प्रागेव ङीप्राप्तौ नकारस्यानन्त्यत्वात् णत्वं न स्यात् । पूर्वपदस्य च विभक्त्यन्तत्वनियमात् चर्मक्रीतीत्यादिषु पदकार्यं नलोपादि सिद्धम् ॥ ङस्युक्तमिति किम् । अलं कृत्वा ॥ तृतीयोक्तं वा ॥ ३ । १ । ५० ॥ दंशेस्तृतीयया इत्यारभ्य यत्तत्कृता समासस्तत्पुरुषः । मूलकोपदंशम् मूलकेनोपदंशम् भुङ्क्ते । वा शब्दो नित्यसमासनिवृत्त्यर्थस्तेनोत्तरत्र वाक्यमपि ॥ नञ् ॥ ३ । १ । ५१ ॥ नाम्ना समासस्तत्पुरुषः । असः । निवर्त्यमानतद्भावश्चोत्तरपदार्थः पर्युदासे नञ्समासार्थः । नञर्थश्चतुर्धा । तत्सदृशः, अब्राह्मणः, तद्विरुद्धः, अधर्मः, तदन्यः, अनग्निः, तदभावः, अवचनम्, अनेक इत्यादिरसाधुरेव । प्रसज्यप्रतिषेधे तु नञ् पदार्थान्तरेण सम्बध्यते इति उत्तरपदं वाक्यवत् स्वार्थे एव वर्तते तत्रासामर्थ्येऽपि यथाऽभिधानं बाहुलकात् समासः । असूर्यंपश्या राजदाराः । अन्य इत्येव । अमक्षिकाकः । अमक्षिकम् । पूर्वापराधरोत्तरमभिन्नेनांशिना ॥ ३ । १ । ५२ ॥ अंशवाचि समस्यते स तत्पुरुषः । पूर्वकायः । अपरकायः । अधरकायः । उत्तरकायः । पूर्वादिग्रहणं किम् । दक्षिणं कायस्य । अभिन्नेनेति किम् । पूर्वं छात्राणामामन्त्रयस्व । प्रसज्यप्रतिषेधः किम् । पूर्वं पाणिपादस्य । पूर्वग्राम इत्यादौ तु न ग्रामशब्दात् प्रासादादिभेदप्रतीतिः । अंशिनेति किम् । पूर्वं नाभेः कायस्य ॥ साया-

ह्लादयः ॥ ३ । १ । ५३ ॥ अंशितत्पुरुषाः साधवः । सायाह्नः । मध्यंदिनम् । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् पूर्वे पञ्चालाः, उत्तरे पञ्चाला इतिवत्समुदायवाचिनामंशेऽपि प्रवृत्तिदर्शनात् सामानाधिकरण्ये सति कर्मधारयेणैव सिद्धं पूर्वकायः सायाह्न इति तत्पुरुषविधानमिह पूर्वत्र च षष्ठीसमासबाधनार्थम् ॥ समेंऽशेऽर्धं नवा ॥ ३ । १ । ५४ ॥ अंशिनाभिन्नेन समासस्तत्पुरुषः । अर्धपिप्पली । पिप्पल्यर्धम् । समेंऽश इति किम् । ग्रामार्धः । कर्मधारयेणैव सिद्धे भेदविवक्षायां पक्षे षष्ठीसमासबाधनार्थमसमांशे च कर्मधारयनिषेधार्थं च वचनम् । अंशिनेत्येव । पिप्पल्यां अर्धं चैत्रस्य । अभिन्नेनेत्येव । अर्धं पिप्पलीनाम् । अर्धपिप्पल्य इत्यादयस्तु अंशिसमासे एकशेषात् । अत्र समेंऽशेऽर्धशब्द आविष्टलिङ्गी नपुंसकः । असमांशे पुँल्लिङ्गः । अन्ये त्वसमांशे वाच्यलिङ्गमेनमाहुः । असमांशे एव च षष्ठीसमासं समांशे एव च नित्यमंशिसमासमिच्छन्ति ॥ जरत्यादिभिः ॥ ३ । १ । ५५ ॥ अंशिभिरभिन्नैरर्धो वा समासस्तत्पुरुषः । असमांशार्थ आरम्भः । अर्धजरती । जरत्यर्धः । अर्धोक्तम् । उक्तार्धः । इदमपि षष्ठीसमासबाधनार्थम् ॥ द्वित्रिचतुष्पूरणाग्रादयः ॥ ३ । १ । ५६ ॥ अंशवाचिनोऽभिन्नेनांशिना वा समासस्तत्पुरुषः । वा ग्रहणात् पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः पूरणेन निषिद्धोऽपि । द्वितीयं भिक्षाया, द्वितीयभिक्षा, भिक्षाद्वितीयम् । एवं तृतीयभिक्षा, तुर्यभिक्षा, तुरीयभिक्षा, चतुर्थभिक्षेत्यादि । अग्रहस्तः, हस्ताग्रम् । तलपादः, पादतलम् । द्व्यादिग्रहणं किम् । पञ्चमं भिक्षायाः । पूरणेति किम् । द्वौ भिक्षायाः ॥ कालो द्विगौ च मेयैः ॥ ३ । १ । ५७ ॥ समस्यते स तत्पुरुषः । मासजातः । द्व्यहसुप्तः । कथं द्व्यहजातः । समाहारद्विगौ काल इत्यंशेन भविष्यति । इह च यद्यपि विग्रहे जातादि कालस्य विशेषणं तथापि शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् समासो जातादिप्रधानस्तेन समासे लिङ्गं सङ्ख्यां च तदीयतदीयमेव भवति । मासजाता । काल इति किम् । द्रोणो धान्यस्य । कालइत्येकवचनं द्विगोरन्यत्र प्रयोजकम् तेन मासौ मासा वा जातस्येत्यत्र न भवति । द्विगुग्रहणं त्रिपदसमासार्थम् । अन्यथा नाम नाम्नेत्यनुवृत्तेर्द्वयोरेव स्यात् । चो द्विगुरहितकालपरिग्रहार्थः । मेयैरिति किम् ।

मासश्चैत्रस्य । जातादेरेव हि मेयत्वम् जन्मादेः प्रभृति जातादिसम्बन्धित्वेनैवादित्यगतः परिच्छेदात् न द्रव्यमात्रस्य । क्तान्तेनैव च मेयेन प्रायेणायं समासः । तेन मासो गच्छत इत्यादौ न । अयमपि षष्ठीसमासापवादो योगः ॥ स्वयं स्वामी क्तेन ॥ २ । १ । ५८ ॥ समासस्तत्पुरुषः । स्वयं धौतम् । स्वामिकृतम् । क्तेनेति किम् । स्वयं कृत्वा ॥ द्वितीया खट्वा क्षेपे ॥ २ । १ । ५९ ॥ क्तान्तेन सह समासस्तत्पुरुषः । खट्वारूढो जाल्मः । नित्यसमासोऽयम् वाक्येन क्षेपानवगमात् । क्षेपे किम् । खट्वामारूढ उपाध्यायोऽध्यापयति ॥ कालः ॥ २ । १ । ६० ॥ द्वितीयान्तं क्तान्तेन समासस्तत्पुरुषः । रात्र्यारूढाः । अहरतिसृताः । अव्याप्त्यर्थ आरम्भः ॥ व्याप्तौ ॥ २ । १ । ६१ ॥ द्वितीयान्तं कालवाचि व्यापकेन समासस्तत्पुरुषः । मुहूर्त्तसुखम् । क्षणपाठः । दिनगुडः । व्याप्ताविति किम् । मासं त्वको याति ॥ श्रितादिभिः ॥ २ । १ । ६२ ॥ द्वितीयान्तं समासस्तत्पुरुषः । धर्मश्रितः । शिवगतः ॥ प्राप्तापन्नौ तयाच्च ॥ २ । १ । ६३ प्रथमान्तावेतौ द्वितीयान्तेन समासस्तत्पुरुषस्तद्योगे चानयोरत् । प्राप्तजीविका । आपन्नजीविका । श्रितादित्वाज्जीविका । प्राप्ता जीविकापन्ना इत्यपि भवति ॥ ईषद् गुणवचनैः ॥ २ । १ । ६४ ॥ समासस्तत्पुरुषः । ये गुणे वर्त्तित्वा तद्योगाद्गुणिनि वर्त्तन्ते गुणमुक्तवन्तो गुणवचनाः । ईषत्पिङ्गलः । ईषद्रक्तः । गुणवचनैरिति किम् । ईषद्गार्ग्यः । समासे तद्धितादयः प्रयोजनम् । ऐषत्पिङ्गलम् ॥ तृतीया तत्कृतैः ॥ २ । १ । ६५ ॥ गुणवचनैः समासस्तत्पुरुषः । शङ्कुलाखण्डः । मदपटुः । कृतार्थो वृत्तावन्तर्भूत इति कृतशब्दो वृत्तौ न प्रयुज्यते । तृतीयार्थकृतैरिति किम् । अक्ष्णा काणः । काणत्वादि ह्यत्र काण्डादिना कृतं नाक्ष्यादिना अक्ष्यादिना परं सम्बन्धमात्रम् । यदा तु तत्कृतत्वविवक्षायां कर्त्तरि करणे वा तृतीया तदा भवत्येव समासः; अक्षिकाण इत्यादि । गुणवचनैरित्येव । गोभिर्वपावान् । दध्ना पटुः । पाटवमित्यर्थः न ह्येतौ पूर्वं गुणमुक्त्वा साम्प्रतं द्रव्ये वर्त्तेते इति गुणवचनौ न स्तः । अत एव शुद्धगुणवाचिनापि न समासः । घृतेन पाटवम् । अत्रापि समासो भवतीति कश्चित् । अन्ये तु गुणमात्रवृत्तिभिरपि समासमिच्छन्ति । शङ्कुलाखण्डश्चैत्रस्य ॥

चतस्त्रार्धम् ॥ ३ । १ । ६६ ॥ तृतीयान्तस्तत्कृतार्थेन समासस्तत्पुरुषः अर्धचतस्रो मात्राः । चतस्रेति किम् । अर्धेन चत्वारो द्रोणाः ॥ ऊनार्थपूर्वाद्यैः ॥ ३ । १ । ६७ ॥ तृतीयान्तं समासस्तत्पुरुषः । माषोनम् । मासविकलम् । मासपूर्वः । मासावरः । आकृतिगणत्वाद् धान्यार्थ इत्यादीनां सिद्धिः । पूर्वादियोगे यथायथं हेत्वादौ तृतीया ॥ कारकं कृता ॥ ३ । १ । ६८ ॥ तृतीयान्तं समासस्तत्पुरुषः । आत्मकृतम् । कृत्सगतिकारकस्यापि । नखनिर्भिन्नः । बहुलाधिकारात् स्तुतिनिन्दार्थतायां प्रायः कृत्यैः सह समासः । काकपेया नदी । बाष्पच्छेद्यानि तृणानि । कारकं किम् । गोभिर्वपावान् । बहुलाधिकारादेव क्तवतुना क्त्रया तव्यानीयाभ्यां च न भवति । दात्रेण लूनवान् इत्यादि ॥ न विंशत्यादिनैकोच्चान्तः ॥ ३ । १ । ६९ ॥ तृतीयान्तस्समासस्तत्पुरुषस्तत्सन्नियोगे एकस्य । एकान्न विंशतिः । एकाद् न विंशतिः । एवं एकान्न त्रिंशत्, एकाद् न त्रिंशत् । अत एव निर्देशात् नञ्त् इति न स्यात् ॥ चतुर्थी प्रकृत्या ॥ ३ । १ । ७० ॥ विकारवाचि समासस्तत्पुरुषः । यूपदारु । परिणामिकारणेनेति किम् । रन्धनाय स्थाली ॥ हिताद्यैः ॥ ३ । १ । ७१ ॥ चतुर्थ्यन्तं समासस्तत्पुरुषः । गोहितम् । गोसुखम् । हित, सुख, रक्षित, बलि, आकृतिगणात्, अश्वघासः । परस्मैपदम् । आत्मनेपदमित्यादि । कृत्यप्रत्ययान्तं चेह पठ्यते । देवदेयम् । इह न स्यात् । ब्राह्मणाय दातव्यम् ॥ तदर्थार्थेन ॥ ३ । १ । ७२ ॥ चतुर्थ्यन्तं समासस्तत्पुरुषः । पित्रर्थं पयः । आतुरार्था यवागूः । ऊँऽर्थो वाच्यवदिति वाच्यलिङ्गता । नित्यसमासश्चायं चतुर्थ्यैव तदर्थस्योक्तत्वान्न । समासस्तु वचनाद् भवति । चतुर्थ्यन्तार्थार्थेनेति किम् । पित्रेऽर्थः ॥ पञ्चमी भयाद्यैः ॥ ३ । १ । ७३ ॥ समासस्तत्पुरुषः । वृकभयम् । वृकभीतः । आकृतिगणत्वात्, स्थानभ्रष्ट इत्यादीनां सिद्धिः । बहुलाधिकारादिह न । प्रासादात् पतितः ॥ क्तेनासत्त्वे ॥ ३ । १ । ७४ ॥ वर्त्तमाना या पञ्चमी तदन्तं समासस्तत्पुरुषः । स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । असत्त्वे ङसेरित्यलुप् । क्तेनेति किम् । स्तोकान्मोक्षः । असत्त्वे इति किम् । स्तोकाद्बद्धः । समासे तद्धिताद्युत्पत्तिः फलम् ॥ परः शतादिः ॥ २ । १ । ७५

॥ पञ्चमीतत्पुरुषः साधुः । परः शताः । परः सहस्राः ॥ षष्ठ्ययत्नाच्छेषे ॥ ३ । १ । ७६ ॥ नाम्ना समासस्तत्पुरुषः । राजपुरुषः । जिनभद्रगणेःक्षमाश्रमणस्य भाष्यमित्यादौ सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् स्यात् । न चेत्सशेषो ' नाथः, इत्यादेर्यत्नादिति किम् । सर्पिषो नाथितम् । शेष इति किम् । रुदतः प्रव्रजितः । मनुष्याणां क्षत्रियः शूरतमः । कथं सर्पिर्ज्ञानमित्यादि । कृद्योगेऽत्र पष्ठी इत्युत्तरेण सम्बन्धे लनेनैव गोस्वामीत्यादिषु तु अयत्नजा शेषे एव पष्ठी । स्वामीश्वरादिसूत्रस्य पाक्षिकसप्तमीविधानार्थत्वात् । सङ्घस्य भद्रं भूयादित्यादावसामर्थ्यादनभिधानात् न समासः ॥ कृति ॥ ३ । १ । ७७ ॥ कर्मणि कृतः कर्त्तरि इति च या कृन्निमित्ता षष्ठी तदन्तं नाम्ना समासस्तत्पुरुषः । सर्पिर्ज्ञानम् । सिद्धसेनकृतिः । गणधरोक्तिः ॥ याजकादिभिः ॥ ३ । १ । ७८ ॥ षष्ठ्यन्तं समासस्तत्पुरुषः । ब्राह्मणयाजकः । गुरुपूजकः । आकृतिगणत्वात् तुल्यार्थैरपि । गुरुसदृशः । तत्प्रयोजको हेतुश्च । जनिकर्त्तुः प्रकृतिः । कर्मजा तृचाचेति प्रतिषेधाय वादो योगस्तुल्यार्थैर्विध्यर्थश्च ॥ पत्तिरथौ । गणकेन ॥ ३ । १ । ७९ ॥ षष्ठ्यन्तौ समासस्तत्पुरुषः । पत्तिगणकः । रथगणकः । पत्तिरथाविति किम् । धनस्य गणकः । ज्योतिर्गणक इति तु अकेन क्रीडाजीवे इति भविष्यति । कर्मजा तृचा चेत्यस्यापवादोऽयम् ॥ सर्वपश्चादादयः ॥ ३ । १ । ८० ॥ षष्ठीतत्पुरुषाः साधवः । सर्वपश्चात् । सर्वचिरम् । अव्ययेन वक्ष्यमाणप्रतिषेधापवादोऽयम् । बहुवचनं शिष्टप्रयोगानुसरणार्थम् ॥ अकेन क्रीडाजीवे ॥ ३ । १ । ८१ ॥ षष्ठ्यन्तं गम्ये समासस्तत्पुरुषः । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । नखलेखकः । क्रीडाजीवे इति किम् । पयसः पायकः । अत्र नित्यसमासः ॥ न कर्त्तरि ॥ ३ । १ । ८२ ॥ या षष्ठी तदन्तमकान्तेन समस्यते । तव शायिका । कर्त्तरीति किम् । इक्षुभक्षिका ॥ कर्मजा तृचा च ॥ ३ । १ । ८३ ॥ पष्ठी कर्तृविहिताकान्तेन न समस्यते । भक्तस्य भोजकः । अपां स्रष्टा । कर्मजेति किम् । गुणो गुणिविशेषकः । सम्बन्धेऽत्र षष्ठी । कर्त्तरीत्येव । पयः पायिका । भूभर्त्ता इत्यादौ पतिपर्यायो भर्तृशब्द इति सम्बन्धषष्ठ्या याजकादिपाठात् कर्मष-

ष्ठ्या वायं समासः । क्रियाशब्दस्य तु तत्राग्रहणात् अनेन प्रतिषेधः । भुवो भर्त्ता ॥ तृतीयायाम् ॥ ३ । १ । ८४ ॥
कर्त्तरि सत्यां कर्मजा षष्ठी न समस्यते । साध्विदं शब्दानामनुशासनमाचार्येण । तृतीयायामिति किम् । साध्विदं शब्दा-
नुशासनमाचार्यस्य । कर्तृषष्ठ्यामपि न समास इति कश्चित् । गोदोहोऽगोपालकेन इति तु सम्बन्धषष्ठ्या भविष्यति ॥
तृप्तार्थपूरणाव्ययातृशृशत्रानशा ॥ ३ । १ । ८५ ॥ षष्ठ्यन्तं न समस्यते । फलानां तृप्तः । तीर्थकृतां षोडशः ।
राज्ञः साक्षात् । रामस्य द्विषन् । चैत्रस्य पचन् । मैत्रस्य पचमानः । एतैरिति किम् । ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यम् ।
राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य धनमित्यादौ धनादिपदापेक्षया षष्ठीत्यसामर्थ्यान्न समासः । विशेषणसमासस्तु निरपेक्षत्वेन
सामर्थ्याद् भवत्येव । पाटलिपुत्रराजस्येति । षष्ठीसमासे त्वनियमेन पूर्वनिपातः ॥ ज्ञानेच्छार्चार्थाधारक्तेन ॥ ३
। १ । ८६ ॥ ज्ञानेच्छार्चार्थेभ्यो यो वर्त्तमाने क्तो यश्चाद्यर्थाच्चाधारे इति आधारे क्तस्तदन्तेन षष्ठ्यन्तं न
समस्यते राज्ञां ज्ञातः । इष्टः, पूजितः । इदमेषां यातम् । इदमेषां भुक्तम् । राजपूजित इत्यादिस्तु बहुला-
धिकारात् । इष्टेन भूतकालक्तेन तृतीयासमास इति केचित् । अन्ये तु कृद्योगजाया एव षष्ठ्या इह समासप्रतिषेधे
सम्बन्धे षष्ठीसमासा एव इत्याहुः ॥ अस्वस्थगुणैः ॥ ३ । १ । ८७ ॥ ये गुणाः स्वात्मन्येवावतिष्ठन्ते न द्रव्ये ते स्व-
स्थाः । तत्प्रतिषेधेनास्वस्थगुणवाचिभिः षष्ठ्यन्तं न समस्यते । पटस्य शुक्लः । गुडस्य मधुरः । अत्रार्थात् प्रकरणाद्वापे-
क्ष्यस्य वर्णादेर्निर्ज्ञाते य इमे शुक्लादयस्ते पटादेरिति सामर्थ्योपपत्तेः समासः प्राप्तः प्रतिषिध्यते । पटस्य शौक्ल्यमित्यादौ
पूर्वेषु च शुक्लादेर्गुणस्य द्रव्येऽपि वृत्तिदर्शनादस्वास्थ्यमस्त्येव । गुणशब्देन चेह लोकप्रसिद्धा रूपादयोऽभिप्रेताः । तेन
यत्नगौरवमित्यादौ न प्रतिषेधः । अस्वस्थगुणैरिति किम् । घटवर्णः । चन्दनगन्धः । बहुलाधिकारात् कण्टकस्य तै-
क्ष्ण्यमित्यादौ समासो न स्यात् । कुसुमसौरभ्यमित्यादौ तु स्यात् ॥ सप्तमी शौण्डाद्यैः ॥ ३ । १ । ८८ ॥ समास-
स्तत्पुरुषः । पानशौण्डः । अक्षधूर्त्तः । बहुवचनात् शिरःशेखरादयः ॥ सिंहाद्यैः पूजायाम् ॥ ३ । १ । ८९ ॥ सप्त-

म्यन्तं समासस्तत्पुरुषः । समरसिंहः । भूमिवासवः । उपमया पूजावगमः ॥ **काकार्थैः क्षेपे** ॥ ३ । १ । ९० ॥ सप्तम्यन्तं समासस्तत्पुरुषः । तीर्थकाकः । तीर्थश्वा । क्षेपे किम् । तीर्थे काकस्तिष्ठति ॥ **पात्रे समितेत्यादयः** ॥ ३ । १ । ९१ ॥ एते सप्तमीतत्पुरुषाः क्षेपे निपात्याः । पात्रे समितः । गेहे शूरः । इति शब्दः समासान्तरनिवृत्त्यर्थः । तेन परमाः पात्रे, समिताः पात्रे, समितानां पुत्र, इत्यादौ समासान्तरं न । बहुवचनाद् वनकुम्यादयः ॥ **क्तेन** ॥ ३ । १ । ९२ ॥ सप्तम्यन्तं समासस्तत्पुरुषः क्षेपे । भस्मनि हुतम् । अवतप्ते नकुलस्थितम् । सर्वत्रोपमानेन क्षेपो गम्यते । नित्यसमासाश्चैते । पात्रे समितादयश्च ॥ **तत्राहोरात्रांशम्** ॥ ३ । १ । ९३ ॥ तत्रेति सप्तम्यन्तमहरवयवा रात्र्यवयवाश्च सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन समासस्तत्पुरुषः । तत्र कृतम् । पूर्वाह्णकृतम् । पूर्वरात्रकृतम् । तत्राहोरात्रांशमिति किम् । घटे कृतम् । अन्यजन्मकृतं कर्मेत्यत्र तु कारकं कृतेति समासः । अहोरात्रग्रहणं किम् । शुक्लपक्षे कृतम् । अंशग्रहणं किम् । अह्नि भुक्तम् । बहुलाधिकाराद्रात्रिवृत्तमित्यादि । क्तेनेत्येव । तत्र भोक्ता ॥ **नाम्नि** ॥ ३ । १ । ९४ ॥ सप्तम्यन्तं नाम्ना समासस्तत्पुरुषः । अरण्ये तिलकाः । नित्यसमासोऽयम् ॥ **कृत्येनावश्यके** ॥ ३ । १ । ९५ ॥ सप्तम्यन्तं समासस्तत्पुरुषः । मासदेयम् । कृदिति किम् । मासे पित्र्यम् । य इति किम् । मासे स्तुत्यः । आवश्यक इति किम् । मासे देया भिक्षा ॥ **विशेषणं विशेष्येणैकार्थं कर्मधारयश्च** ॥ ३ । १ । ९६ ॥ समासस्तत्पुरुषः । नीलोत्पलम् । विशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धिशब्दत्वादेकतरोपादानेनैव द्वये लब्धे द्वयोरुपादानमुभयोर्व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकत्वे समासो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेनेह न । तक्षकः सर्पः । लोहितस्तक्षकः । आम्रवृक्षः । शिंशपावृक्षोऽस्तपर्वत इत्यादौ आम्रादयो वृक्षवत् फलतत्सहचरितमाधुर्यस्थैर्यादिगुणविशेषवाचका इति भवति समासः । एवं तक्षकाहिः शेषाहिरित्यादयोऽपि यदि च षष्ठी समासः प्रधानानुयाय्यप्रधानमिति न्यायात् अप्रधानस्य प्रधानेन समासः । प्राधान्यं च द्रव्यशब्दानां द्रव्यस्यैव साक्षात् क्रियासम्बन्धात् । उत्पलादिशब्दाश्च जातिशब्दा अपि उत्पत्तेः प्रभृत्याविनाशात् द्रव्येण जातेः सम्बन्धात् द्रव्य-

शब्दा उच्यन्ते । गुणक्रिययोस्तु तथात्वाभावात्र तन्निमित्ता शब्दा द्रव्यशब्दा इति नीलोत्पलमित्येव भवति न तूत्पलनीलमिति गुणादिशब्दानामेव समासे तु कामचारेण पूर्वापरनिपात इति; खञ्जकुण्टः कुण्टखञ्ज इत्यादि । कृष्णसारङ्ग इत्यादौ तु सारङ्गादीनां समुदायवाचित्वात् प्राधान्यं, कृष्णादीनां त्ववयववाचित्वेनाप्राधान्यमिति, कृष्णादीनामेव पूर्वनिपातः । एकार्थमिति किम् । वृद्धोक्षा । बहुलाधिकारात् क्वचिन्न समासः, रामो जामदग्न्यः । क्वचिन्नित्यः । कृष्णसर्पः । जातिशब्दानामवयवद्वारेण समुदायेऽपि वृत्तेः सामानाधिकरण्यम् । भूयोऽवयववाचिनश्च प्राधान्यात् विशेष्यत्वमितरस्य तु विशेषणत्वम् । चकारस्तत्पुरुषकर्मधारयसंज्ञासमावेशार्थः ॥ पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलम् ॥ ३ । १ । ९७ ॥ परेण नाम्ना समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च । पूर्वकालोऽपरकालेन । स्नातानुलिप्तः । एकशाटी । सर्वान्नम् । जरद्गलिनः । पुराणवैयाकरणः । नवोक्तिः । केवलज्ञानम् । एकार्थमित्येव । स्नात्वानुलिप्तः । पूर्वेणैव सिद्धे पृथग्वचनं पूर्वनिपातस्य विषयप्रदर्शनार्थं पूर्वापरकालवाचिनोरद्रव्यशब्दत्वादनियमे प्राप्ते पूर्वकालवाचिन एव पूर्वनिपातनियमार्थश्च ॥ दिगधिकं संज्ञातद्धितोत्तरपदे ॥ ३ । १ । ९८ ॥ नाम्ना समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च । दक्षिणकोशलाः । पूर्वेषुकामशमी । दक्षिणशालः । अधिकषाष्टिकः । उत्तरगवधनः । अधिकगवप्रियः । तत्पुरुषलक्षणः समासान्तः । उत्तरपदेऽपि नित्यसमासः त्रयाणामेकार्थीभाव एवोत्तरपदसम्भवात् तत्र च द्वयोर्व्यपेक्षाभावात् । संज्ञादिग्रहणं किम् । उत्तरा वृक्षाः । नियमार्थमिदम् । दक्षिणा गावोऽस्य सन्ति स दक्षिणगुरित्यत्र सन्तीत्येतदनपेक्षयान्तरङ्गत्वेन बहुव्रीहिभावात् उक्तार्थत्वेन मत्वर्थीयतद्धितविषयाभाव एव नास्तीत्यनेन न समासः ॥ सङ्ख्या समाहारे च द्विगुश्चानाम्न्ययम् ॥ ३ । १ । ९९ ॥ परेण नाम्ना समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च संज्ञातद्धितयोर्विषये उत्तरपदे च परे । पञ्चाम्राः । सप्तर्षयः । द्वैमातुरः । अध्यर्धकंसः । पञ्चगवधनः । पञ्चनावप्रियः । पञ्चराजी । समाहारे चेति किम् । अष्टौ प्रवचनमातरः । अस्य नियमार्थत्वाद् विशेषणं विशेष्येणेत्यादिनापि न । एकस्याप्यनेकपर्यायोपनिपातिनोऽनेकत्वसम्भवे समाहारोपप-

त्तेरेकापूपीत्यपि । द्विगुश्चेति चकारः तत्पुरुषकर्मधारयसंज्ञासमावेशार्थः । अनाम्नीति किम् । पाञ्चर्षम् । अयं ग्रहणमुत्तरत्र द्विगुश्चेत्यस्यानुवृत्त्यर्थम् ॥ निन्द्यं कुत्सनैरपापाद्यैः ॥ ३ । १ । १०० ॥ समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च । वैयाकरणखसूचिः । मीमांसकदुर्दुरूढः । निन्द्यमिति किम् । वैयाकरणश्चौरः । कुत्सनैः किम् । कुत्सितो ब्राह्मणः । बहुलाधिकाराद्विशेषणसमासोऽपि न । भवतीत्यन्ये । अपापाद्यैरिति किम् । पापवैयाकरणः । हतविधिः । प्रवृत्तिनिमित्तमत्र कुत्स्यते । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं वचनम् । बहुवचनं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥ उपमानं सामान्यैः ॥ ३ । १ । १०१ ॥ एकार्थं समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च स्यात् । शस्त्रीश्यामा । मृगचपला । उपमानमिति किम् । देवदत्ता श्यामा उपमानोपमेयसाधारणधर्मवाचिभिरिति किम् । अग्निर्माणवकः । उपमानं सामान्यैरेवेति नियमार्थं वचनम् । तेनाग्निर्माणवक इत्यादौ विशेषणसमासोऽपि न ॥ उपमेयं व्याघ्राद्यैः साम्यानुक्तौ ॥ ३ । १ । १०२ ॥ एकार्थमुपमानवाचिभिः समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च स्यात् । पुरुषव्याघ्रः । श्वसिंही । साम्यानुक्ताविति किम् । पुरुषव्याघ्रः शूर इति माभूद् । इदमेव प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समासस्तेन राजपुरुषो दर्शनीय इत्यादि सिद्धम् । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । तेन वाग्वज्र इत्यादयोऽपि भवन्ति । पूर्वेण विशेषणसमासे प्रतिषिद्धे विध्यर्थमिदम् ॥ पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीरम् ॥ ३ । १ । १०३ ॥ एकार्थं नाम्ना समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च । पूर्वपुरुषः । अपरपुरुष इत्यादि । विशेषणं विशेष्येणेत्यादिनैव सिद्धे स्पर्द्धे परमिति पूर्वनिपातनस्य विषयप्रदर्शनार्थम् । अद्रव्यवाचिनोरनियमेन पूर्वापरभावप्रसक्तौ पूर्वनिपातनियमार्थं वचनम् । तेन पूर्वजरन्, वीरपूर्वः, पूर्वपङ्गुः, एकवीर, इत्यादौ तु वीरादेः परस्य स्पर्धे पूर्वनिपातो न बहुलाधिकारात् ॥ श्रेण्यादिकृताद्यैश्च्व्यर्थे ॥ ३ । १ । १०४ ॥ एकार्थं गम्ये समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च स्यात् । श्रेणिकृता । च्व्यर्थे इति किम् । श्रेणयः कृताः । च्व्यन्तानां च्व्यर्थस्य च्विनैवोक्तत्वात् नानेन समासः । गत्यादिसूत्रेण तु नित्यसमासः । श्रेणीकृताः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । यत्र सामर्थ्यं

नास्ति तत्रेति शब्दाध्याहारो द्रष्टव्यः । अनिर्धना निर्धना इत्युपक्रताः । श्रेणिकृता इत्यादौ क्रियाकारकसम्बन्धमात्रं न विशेषणविशेष्यभाव इति वचनम् ॥ क्तं नञादिभिन्नैः ॥ ३ । १ । १०५ ॥ एकार्थे समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च स्यात् । कृताकृतम् । अशितानशितम् । इटः क्तावयवत्वाद्विकारस्य त्वेकदेशविकृतानन्यत्वाच्च भेदकत्वम् । तेन क्लिष्टाक्लिशितम् । आदिग्रहणात् पीतावपीतम् । क्तमिति किम् । कर्त्तव्यमकर्त्तव्यं च । नञादिभिन्नैरिति किम् । कृतंमकृतम् । कृताकृतादिषु ईषदसमाप्तिद्योतकस्य नञः प्रयोगात् तदादयोऽपीषदसमाप्तिद्योतका एवापादयो ग्राह्याः । नञादिभिरेव भिन्नैरित्यवधारणात् कृतं चाविहितं चेत्यादौ न समासः । अवयवधर्मेण समुदायव्यपदेशात् कृताकृतादिष्वैकार्थ्यम् । क्रियाशब्दत्वादनियमेन पूर्वापरनिपाते प्राप्ते पूर्वनिपातनियमार्थं वचनं तेनाकृतकृतमित्यादि न ॥ सेट् नानिटा ॥ ३ । १ । १०६ ॥ क्तान्तं नञादिभिन्नेन न समस्यते । पूर्वापवादः । क्लिशितमक्लिष्टम् । इट्ग्रहणमर्थभेदाहेतोर्विकारस्योपलक्षणम् । तेन शितमशातम् । विन्नावित्तमिति तु क्तादेशोऽपि इति परे समासे नत्वस्यासत्त्वाद् भविष्यति । सेडिति किम् । कृताकृतम् । अनिटेति किम् । अशितानशितम् ॥ सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टं पूजायाम् ॥ ३ । १ । १०७ ॥ पूज्यवचनैः समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च । सत्पुरुषः । महापुरुषः । जातीयैकार्थेऽच्वेरिति डाः । परमपुरुषः । उत्तमपुरुषः । उत्कृष्टपुरुषः । पूजायामिति किम् । सन्घटोऽस्तीत्यर्थः । महाजन इत्यादौ तु न पूजा समासस्तु बहुलवचनाद् भविष्यति । पूजायामेवेति नियमार्थं पूर्वनिपातव्यवस्थार्थश्च । तेन सच्छुक्ल इत्यादावनियमेन न पूर्वनिपातः । परमजरन्नित्यादौ च स्पर्धे परमिति यथापरं पूर्वनिपातश्च सिद्धः ॥ वृन्दारकनागकुञ्जरैः ॥ ३ । १ । १०८ ॥ पूजायां पूज्यवाच्यैकार्थे समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च । गोवृन्दारकः । गोनागः । गोकुञ्जरः । वृन्दारकादीनां जातिशब्दत्वेऽप्युपमानात् पूजावगतिः । पूजायामिति किम् । सुसीमो नागः । पूजायामेवेति नियमार्थं साम्योक्तावपि क्विप्यर्थं च वचनम् । तेन गोनागो बलवानिति सिद्धम् ॥ कतरकतमौ जातिप्रश्ने ॥ ३ । १ । १०९ ॥ जात्यर्थेन समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च । कतरकठः

। कतमगार्ग्यः । जातिप्रश्न एवेति नियमार्थं वचनम् । कतरः शुक्लः । कतमो गन्ता ॥ किं क्षेपे ॥ ३ । १ । ११० ॥ कुत्स्यवाचिना समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च । किं राजा । किं गौः । न किमः क्षेपे इति समासान्तप्रतिषेधः । क्षेपे एवेति नियमार्थं वचनम् । तेन को राजा मथुरायामित्यत्र न ॥ पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यायकधूर्त्तप्रशंसारूढैर्जातिः ॥ ३ । १ । १११ ॥ समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च । इभ्यपोटा । नागयुवतिः । अग्निस्तोकम् । दधिकतिपयम् । गोगृष्टिः । गोधेनुः । गोवशा । गोवेहत् । गोवष्कयणी । कठप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः । मृगधूर्त्तः । धूर्तग्रहणं प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयकुत्सायां समासार्थम् । गोमतल्लिका । गोत्रकाण्डम् । रूढग्रहणादिह न । गौ रमणीया । जातिरिति किम् । देवदत्ता पोटा । विशेष्यस्य जातेः पूर्वनिपातार्थं वचनम् ॥ चतुष्पाद् गर्भिण्या ॥ ३ । १ । ११२ ॥ समासस्तत्पुरुषः । कर्मधारयश्च गोगर्भिणी । जातिरित्येव । कालाक्षी गर्भिणी । चतुष्पादिति किम् । ब्राह्मणी गर्भिणी । पूर्वनिपातार्थं वचनम् ॥ युवा खलतिपलितजरद्वलिनैः ॥ ३ । १ । ११३ ॥ समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च । युवखलतिः । युवतिश्चासौ पलितो युवपलितः । युवजरन् । युववलिनः । पूर्वनिपातनियमार्थं वचनम् ॥ कृत्यतुल्याख्यमजात्या ॥ ३ । १ । ११४ ॥ समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च । भोज्योष्णम् । स्तुत्यपटुः । तुल्यसन् । सदृशमहान् । अजात्येति किम् । भोज्य ओदनः । जात्या समासस्याजातेः पूर्वस्य च प्रतिषेधार्थं वचनम् ॥ कुमारः श्रमणादिना ॥ ३ । १ । ११५ ॥ समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च । कुमारश्रमणा । कुमारप्रव्रजिता । श्रमणा प्रव्रजिता कुलटा गर्भिणी तापसी बन्धकी दासी एतैः स्त्रीलिङ्गैः स्त्रीलिङ्गः कुमारशब्दः समस्यते शेषैस्तूभयलिङ्गः । अत एव पाठान्नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायो ज्ञाप्यते । पुंल्लिङ्गैस्तु पूर्वनिपाते कामचारः । अभिरूपकपटुमृदुपण्डितकुशलचपलनिपुणकुमारशब्दस्य पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् ॥ मयूरव्यंसकेत्यादयः ॥ ३ । १ । ११६ ॥ एते तत्पुरुषसमासा निपात्यन्ते । मयूरव्यंसकः । कम्बोजमुण्डः । एहीडादयोऽन्यपदार्थे । एहीडं कर्म । आ-

ख्यातमाख्यातेन सातत्ये । अश्नीतपिबता । हन्तं स्वकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तरि समासाभिधेये । कुरुकटो, वक्ता ।
गतप्रत्यागतादयः । गतप्रत्यागतम् । क्रयक्रयिका । शाकपार्थिवादयः । शाकपार्थिवः । त्रिभागः । सर्वश्वेतः । अविहित-
लक्षणस्तत्पुरुषोऽत्र ज्ञेयः । यच्चेह लक्षणे नानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात् सिद्धम् । इतिशब्दः स्वरूपावधारणार्थः तेन प-
रममयूरव्यंसक इति न समासः । उत्तरपदेन भवत्येवेत्यन्ये । मयूरव्यंसकमिव इत्यादि । बहुवचनाद्विस्पष्टपटुरित्यादयः
॥ राजदन्तादिषु ॥ २ । १ । १४९ ॥ अमात्सप्तमिपातं प्राक् स्यात् । राजदन्तः । लिप्तवासितम् ॥ कडाराद्यः क-
र्मधारये ॥ २ । १ । १५८ ॥ प्राग्वा स्युः ॥ कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः । काणद्रोणः । द्रोणकाणः ॥ जातम-
हद्वृद्धादुक्ष्णः कर्मधारयात् ॥ ७ । ३ । ९५ ॥ अत् समासान्तः । जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः । कर्मधारयादि-
ति किम् । जातस्योक्षा जातोक्षा ॥ स्त्रियाः पुंसो द्वन्द्वाच्च ॥ ७ । ३ । ९६ ॥ कर्मधारयाच्चात् समासान्तः । स्त्रीपुंसौ
। स्त्रीपुंसः । शिखण्डी । द्वन्द्वाच्चेति किम् । स्त्रियाः पुमान् स्त्रीपुंमान् ॥ द्विगोरन्नह्नोऽट् ॥ ७ । ३ । ९९ ॥ समाहारा-
र्थात् । पञ्चतक्षी । पञ्चतक्षम् । द्व्यहः । द्विगोरिति किम् । समहः । समाहार इत्येव । द्व्युक्षा । अह्न इदमह्नविधानं समा-
हारे परस्यापि सर्वांशेत्यटो बाधनार्थं तस्मिन् हि सत्यह्नादेशोऽपि स्यात् ॥ द्वित्रेरायुषः ॥ ७ । ३ । १०० ॥ समा-
हारार्थात् द्विगोरट् । द्व्यायुषम् । त्र्यायुषं । समाहारइत्येव । द्व्यायुष्प्रियः ॥ वाञ्जलेरलुकः ॥ ७ । ३ । १०१ ॥ द्वित्रिभ्यां
परात् अञ्जलेर्द्विगोरट् न चेत् स तद्धितलुगन्तः । द्व्यञ्जलम् । द्व्यञ्जलि । त्र्यञ्जलमयम् । त्र्यञ्जलिमयम् । अलुक इति किम्
। द्व्यञ्जलिर्घटः । नित्योऽयं विधिरित्येके ॥ खार्या वा ॥ ७ । ३ । १०२ ॥ द्विगोरलुकोऽट् । द्विखारम् । द्विखारि । के-
चित् पुंस्त्वमपीच्छन्ति । द्विखारिः । स्त्रीत्वमप्यन्ये । द्विखारी । पञ्चखारधनः । पञ्चखारी धनः । द्विगोरित्येव । उपखारि
। अलुक इत्यस्य प्रत्युदाहरणं नास्ति विशेषाभावात् ॥ वार्धाच्च ॥ ७ । ३ । १०३ ॥ खार्याः समासादलुकोऽट् । अ-
र्धखारम् । अर्धखारी । प्रतिपदोक्तग्रहणार्थमिह । अर्धखारी । विधानसामर्थ्यादडन्तस्य न स्त्रियां वृत्तिः । चकारो द्विगोरनु-

कर्पणार्थस्तेनोत्तरत्र द्वयमनुवर्त्तते ॥ नावः ॥ ७ । ३ । १०४ ॥ अर्धात् परात् समासाद् द्विगोश्चालुकोऽट् । अर्धनावम् । अर्धनावी । पञ्चनावम् । अलुक इत्येव । द्विनौः ॥ गोस्तत्पुरुषात् ॥ ७ । ३ । १०५ ॥ अलुकोऽट् । राजगवी । तत्पुरुषात् इति किम् । चित्रगुः । अलुक इत्येव । पञ्चगुः पटः ॥ राजन्सखेः ॥ ७ । ३ । १०६ ॥ तत्पुरुषादट् । देवराजः । राजसखः । नान्तनिर्देशादिह न । मद्रराज्ञी । पृथग्योगादलुक इति निवृत्तम् । पञ्चराजः ॥ राष्ट्राख्याद् ब्रह्मणः ॥ ७ । ३ । १०७ ॥ तत्पुरुषादट् । सुराष्ट्रब्रह्मः । राष्ट्राख्यादिति किम् । देवब्रह्मा नारदः । आख्याग्रहणं राष्ट्रवाच्यर्थम् ॥ कुमहद्भ्यां वा ॥ ७ । ३ । १०८ ॥ ब्रह्मान्तात् तत्पुरुषादट् । कुब्रह्मः । कुब्रह्मा । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा ॥ ग्रामकौटात् तक्ष्णः ॥ ७ । ३ । १०९ ॥ तत्पुरुषादट् । ग्रामतक्षः । कौटतक्षः ॥ गोष्ठातेः शुनः ॥ ७ । ३ । ११० ॥ तत्पुरुषादट् । गोष्ठश्वः । अतिश्वो वराहः ॥ प्राणिन उपमानात् ॥ ७ । ३ । १११ ॥ शुनस्तत्पुरुषादट् । व्याघ्रश्वः । अत एव वचनात् श्वन्शब्दस्य परनिपातः । प्राणिन उपमानादिति पूर्वपदविज्ञानादिह न । वानरः श्वेव वानरश्वा । प्राणिन इति किम् । फलकश्वा । उपमानभूतश्वान्तात् तत्पुरुषादिच्छन्त्येके । तन्मते वानरश्वेत्यत्र समासान्तविधेरनित्यत्वान्न ॥ अप्राणिनि ॥ ७ । ३ । ११२ ॥ य उपमानभूतः श्वा तदन्तात् तत्पुरुषादट् । आकर्षश्वः । अप्राणिनीति किम् । वानरश्वा ॥ पूर्वोत्तरमृगाच्च सक्थ्नः ॥ ७ । ३ । ११३ ॥ उपमानार्थाच्च तत्पुरुषादट् । पूर्वसक्थम् । उत्तरसक्थम् । मृगसक्थम् । फलकसक्थम् ॥ उरसोऽग्रे ॥ ७ । ३ । ११४ ॥ तत्पुरुषादट् । अश्वोरसम् । सेनायाः मुखमित्यर्थः । अश्वोरसम् प्रधानमित्यर्थः ॥ सरोऽनोश्मायसो जातिनाम्नोः ॥ ७ । ३ । ११५ ॥ तत्पुरुषादट् यथासम्भवम् । जालसरसम् । उपानसम् । स्थूलाश्मः । कालायसम् । जातिनाम्नोरिति किम् । परमसरः ॥ अह्नः ॥ ७ । ३ । ११६ ॥ तत्पुरुषादट् । परमाहः । राज्ञाहाहः पुंसि ॥ सङ्ख्यातादह्नश्च वा ॥ ७ । ३ । ११७ ॥ अह्नस्तत्पुरुषादट् । सङ्ख्याताह्नः । सङ्ख्याताहः । चकार उत्तरत्राह्नादेशस्यादृसन्नियोगार्थः । अन्यथा हि अटोऽपवादोऽह्नादेशो वि-

ज्ञायेत । तथा च स्त्रियां ङीनं स्यात् ॥ सर्वांशसङ्ख्याव्ययात् ॥ ७ । ३ । ११८ ॥ अहन्नन्तात् तत्पुरुषादट् अह्नः । सर्वाह्नः । पूर्वाह्णः । द्व्यह्नः । अत्यह्नी कथा ॥ सङ्ख्यातैकपुण्यवर्षादीर्घाच्च रात्रेरत् ॥ ७ । ३ । ११९ ॥ सर्वादेश्च तत्पुरुषात् । सङ्ख्यातरात्रः । एकरात्रः । पुण्यरात्रः । वर्षारात्रः । दीर्घरात्रः । सर्वरात्रः । पूर्वरात्रः । द्विरात्रः । त्रिरात्रः । अतिरात्रः । एकग्रहणं सङ्ख्याग्रहणेनानेनैकस्याग्रहणार्थम् । तेन पूर्वसूत्रे एकस्याग्रहणम् । एकमहः एकाहम् ॥ अद्विधानं ङ्यभावार्थम् ॥ पुरुषायुषद्विस्तावात्रिस्तावम् ॥ ७ । ३ । १२० ॥ एते तत्पुरुषा अदन्ता निपात्याः । पुरुषायुषम् । द्विस्तावा । त्रिस्तावा वेदिः ॥ श्वसोवसीयसः ॥ ७ । ३ । १२१ ॥ तत्पुरुषादत् । श्वोवसीयसम् ॥ निसश्च श्रेयसः ॥ ७ । ३ । १२२ ॥ श्वसश्च तत्पुरुषादत् । निःश्रेयसम् । श्वःश्रेयसम् ॥ नञव्ययात् सङ्ख्याया डः ॥ ७ । ३ । १२३ ॥ तत्पुरुषात् । अदशाः । निस्त्रिंशः खड्गः । नञव्ययादिति प्रतिषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवार्थम् । सङ्ख्याया इति किम् । निःशक्रुत् । तत्पुरुषादित्येव । अत्रिः । डित्वमन्त्यस्वरादिलोपार्थम् ॥ सङ्ख्याव्ययादङ्गुलेः ॥ ७ । ३ । १२४ ॥ तत्पुरुषात् डः । द्व्यङ्गुलम् । निरङ्गुलम् । तत्पुरुषादित्येव । अपाङ्गुलि । आत्माङ्गुलम्, प्रमाणाङ्गुलमुत्सेधाङ्गुलम्, इत्यत्र तु अङ्गुलशब्दः प्रमाणवाची प्रकृत्यन्तरम् ॥ नञ्तत्पुरुषात् ॥ ७ । ३ । ७१ ॥ समासान्तो न । अनृक् । अराजा । तत्पुरुषादिति किम् । अधुरं शकटम् ॥ पुंवत्कर्मधारये ॥ ३ । २ । ५७ ॥ परतः स्त्री अनूङ् स्त्र्येकार्थे उत्तरपदे । प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थं आरम्भः । कल्याणप्रिया । भद्रकभार्या । माथुरवृन्दारिका । चन्द्रमुखवृन्दारिका । वातण्ड्यवृन्दारिका । परतः स्त्रीत्येव । खट्वावृन्दारिका । अनूङित्येव । ब्रह्मबन्धूवृन्दारिका ॥ च्वौ क्वचित् ॥ ३ । २ । ६० ॥ परतः स्त्र्यनूङ् पुंवत् । महद्भूताकन्या । क्वचिदिति किम् । गोमती भूता ॥ सर्वादयोऽस्यादौ ॥ ३ । २ । ६१ ॥ परतः स्त्रियः पुंवत् । सर्वस्त्रियः । भवत्पुत्रः । अस्यादाविति किम् । सर्वस्यै । बहुवचनाद् भूतपूर्वसर्वादेरपि । दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम् ॥ मृगक्षीरादिषु वा ॥ ३ । २ । ६२ ॥ परतः स्त्री उत्तरपदे पुंवत् । मृगक्षीरम् । मृगीक्षीरम् ।

काकशावः । काकीशावः । मृगक्षीरादयः प्रयोगतोऽनुसर्त्तव्याः । पुंस्त्रीलिङ्गपूर्वपदभेदेन समासविवक्षायां सूत्रानारम्भे मृगक्षीरादयो न सिध्यन्ति ॥ महतः करघासविशिष्टे डाः ॥ ३ । २ । ६८ ॥ वोत्तरपदे । वैयधिकरण्यार्थमिदम् । महाकरः । महत्करः । महाघासः । महद्घासः । महाविशिष्टः । महद्विशिष्टः ॥ स्त्रियाम् ॥ ३ । २ । ६९ ॥ महतः करादावुत्तरपदे नित्यं डाः । महाकरः । महाघासः । महाविशिष्टः ॥ जातीयैकार्थेऽच्वेः ॥ ३ । २ । ७० ॥ महत उत्तरपदे डाः । महाजातीयः । महावीरः । जातीयैकार्थे इति किम् । महत्तरः । अच्वेरिति किम् । महद्भूता कन्या ॥ न पुंवन्निषेधे ॥ ३ । २ । ७१ ॥ महतः उत्तरपदे डाः । महतीप्रियः ॥

॥ इति तत्पुरुषः ॥

॥ अथ द्वन्द्वः ॥

॥ चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ ॥ ३ । १ । ११७ ॥ नाम नाम्ना । समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चत्वारश्चार्थाः । तत्रैकमर्थं प्रति ह्यादीनां क्रियाकारकद्रव्यगुणानां तुल्यबलानामविरोधिनामनियतक्रमयौगपद्यानामात्मरूपभेदेन चीयमानता समुच्चयः । चैत्रः पचति पठति च । गुणप्रधानभावमात्रविशिष्टः समुच्चय एवान्वाचयः । यथा बटो भिक्षामट गां चानय । द्रव्याणामेव परस्परसव्यपेक्षाणामुद्भूतावयवभेदः समूह इतरेतरयोगः । यथा चैत्रश्च मैत्रश्च घटं कुर्वाते । स एव तिरोहितावयवभेदः संहतिप्रधानः समाहारः । धवश्च खदिरश्च पलाशश्च तिष्ठति तत्राद्ययोर्न समासः सहोक्त्यभावात् । प्लक्षन्यग्रोधौ । वाक्त्वचम् । नाम नाम्नेत्युक्तावपि लघ्वक्षरादि सूत्रे (३–१–१६०) एकग्रहणाद् बहूनामपि । धवखदिरपलाशाः । होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वे हि होतापोतानेष्टोद्गातारः । चार्थ इति किम् । वीप्सासहोक्तौ माभूत् । ग्रामो ग्रामो रमणीयः । सहोक्ताविति किम् । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च वीक्ष्येताम् । वर्त्तिपदैः प्रत्येकं पदा-

र्थानां युगपदभिधानं सहोक्तिः । उत्तरपदेन समुदायेन वा यद्वार्त्तिपदार्थाभिधानं सा सहोक्तिरित्यन्ये । वर्त्तिपदार्थानामेव सह क्रियादिसम्बन्धस्य यद्वाक्येनाभिधानं सा सहोक्तिरित्यपरे । एकविंशत्यादयः सङ्ख्याद्वन्द्वा एकवचनान्ताः समुदायसङ्ख्यैकत्वानुरोधात् । समाहारेऽपि चाशतात् द्वन्द्वे इति वचनात् स्त्रीलिङ्गाः ॥ धर्मार्थादिषु द्वन्द्वे ॥ ३ । १ । १५९ ॥ अप्राप्तमात्त्वं वा प्राक् । धर्मार्थौ । अर्थधर्मौ । शब्दार्थौ । अर्थशब्दौ ॥ लघ्वक्षरासखीदुत्स्वराद्यदल्पस्वराद्यर्च्यमेकम् ॥ ३ । १ । १६० ॥ द्वन्द्वे प्राक् । शरशीर्यम् । अग्नीषोमौ । वायुतोयम् । असखीति किम् । सुतसखायौ । अस्त्रशस्त्रम् । प्लक्षन्यग्रोधौ । श्रद्धामेधे । लघ्वादीति किम् । कुक्कुटमयूरौ । मयूरकुक्कुटौ । एकमिति किम् । शङ्खदुन्दुभिवीणाः । द्वन्द्व इत्येव । त्रिस्पष्टपटुः ॥ मासवर्णभ्रात्रनुपूर्वम् ॥ ३ । १ । १६१ ॥ द्वन्द्वे प्राक् । फाल्गुनचैत्रौ । ब्राह्मणक्षत्रियौ । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः । बलदेववासुदेवौ ॥ भर्तुतुल्यस्वरम् ॥ ३ । १ । १६२ ॥ द्वन्द्वेऽनुपूर्वं प्राक् । अश्विनीभरणीकृत्तिकाः । हेमन्तशिशिरवसन्ताः । तुल्यस्वरमिति किम् । आर्द्रामृगशिरसी । ग्रीष्मवसन्तौ ॥ सङ्ख्या समासे ॥ ३ । १ । १६३ ॥ अनुपूर्वं प्राक् । द्वित्राः । द्विशती । एकादश ॥ समानामर्थेनैकः शेषः ॥ ३ । १ । ११८ ॥ स्यादावसङ्ख्येयः ॥ ३ । १ । ११९ ॥ त्यदादिः ॥ ३ । १ । १२० ॥ एवैकः शिष्यते त्यदादिनान्येन च सहोक्तौ । स च चैत्रश्च तौ । त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ स्पर्धे परमिति परमेव शिष्यते । स च यश्च यौ । अहं च स च त्वं च वयम् । बहुलाधिकारात् कचित्पूर्वमपि । स च यश्च तौ । स्त्रीपुंनपुंसकानां सह वचने स्यात्परं लिङ्गमिति यथा परमेव लिङ्गं भवति । सा च चैत्रश्च तौ । सा च कुण्डे च तानि । स च कुण्डं च ते । परलिङ्गो द्वन्द्वोऽशीति समासार्थस्य लिङ्गातिदेशात् तद्विशेषणस्य त्यदादेरपि तल्लिङ्गतैव न्याय्येति ते कुक्कुटमयूर्यौ ॥ पुष्यार्थाद्भे पुनर्वसुः ॥ ३ । १ । १२९ ॥ सहोक्तौ द्व्यर्थः सन्नेकार्थः स्यात् । उदितौ पुष्यपुनर्वसू । अर्थग्रहणात् तिष्यपुनर्वसू । समाहारे तु पुष्यपुनर्वसु । पुष्यार्थादिति किम् । आर्द्रापुनर्वसवः । पुनर्वसुरिति किम् । पुष्यमघाः । भ इति किम् । पुष्यपुनर्वसवो बालाः स ।

सहोक्तावित्येव । पुष्यपुनर्वसवो मुग्धाः ॥ विरोधिनामद्रव्याणा नवा द्वन्द्वः स्वैः ॥ ३ । १ । १३० ॥ एकार्थः स्यात् । सुखदुःखम् । सुखदुःखे । लाभालाभं लाभालाभौ । विरोधिनामिति किम् । कामक्रोधौ । अद्रव्याणामिति किम् । शीतोष्णे जले । स्वैरिति किम् । बुद्धिसुखदुःखानि । सर्वमिदं विकल्पानुक्रमणं नियमार्थम् । विरोधिनामेवाद्रव्याणामेव स्वैरेवेति च । तथा प्रत्युदाहरणे इतरेतरयोग एव ॥ अश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराः ॥ ३ । १ । १३१ ॥ त्रयो द्वन्द्वा एकार्था वा स्युः । स्वैश्चेत् । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । निर्देशोऽत्र ह्रस्वः । पूर्वापरम् । पूर्वापरे । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे। पशुत्वादेव सिद्धेऽश्ववडवग्रहणं तत्पर्यायनिवृत्त्यर्थम् । अश्ववडवौ । स्वैरित्येव । अधराश्चोत्तराः । न्यायादेव विकल्पे सिद्धे पूर्वापरादिग्रहणं पदान्तरनिवृत्त्यर्थम् । तेन पूर्वपश्चिमावित्यादौ न विकल्पः ॥ पशुव्यञ्जनानाम् ॥ ३ । १ । १३२ ॥ स्वैर्द्वन्द्व एकार्थो वा । गोमहिषं । गोमहिषौ । दधिघृतम् । दधिघृते । अश्वमहिषमित्यत्र तु परत्वात् " नित्यवैरस्य ॥ (३–१–१४१) इति नित्यमेकत्वविधिः । स्वैरित्येव । गोनरौ ॥ तरुतृणधान्यमृगपक्षिणां बहुत्वे ॥ ३ । १ । १३३ ॥ प्रत्येकं स्वैर्द्वन्द्व एकार्थो वा स्यात् । प्लक्षन्यग्रोधम् । प्लक्षन्यग्रोधाः । कुशकाशम् । कुशकाशाः । तिलमाषम् । तिलमाषाः । ऋश्यैणम् । ऋश्यैणाः । हंसचक्रवाकम् । हंसचक्रवाकाः । एकस्यापि पदस्य बहुत्वे भवति । बहुत्वे किम्, । प्लक्षन्यग्रोधौ । स्वैरित्येव । प्लक्षयवाः । मृगाणामिहोपादानममृगैरबहुत्वे चैकत्वाभावार्थम् ॥ सेनाङ्गक्षुद्रजन्तूनाम् ॥ ३ । १ । १३४ ॥ बह्वर्थानां स्वैर्द्वन्द्व एकार्थो नित्यं पृथग्योगात् । अश्वरथम् । केचित्तु सेनाङ्गपशूनां पशुलक्षणं विकल्पमिच्छन्ति । हस्त्यश्वम् । हस्त्याश्वः । इह आनकुलं क्षुद्रजन्तवः । यूकालिक्षम् ॥ फलस्य जातौ ॥ ३ । १ । १३५ ॥ बह्वर्थस्य स्वैर्द्वन्द्व एकार्थो नित्यम् । बदरामलकम् । जातौ किम् । एतानि बदरामलकानि सन्ति । बहुत्वे किम् । बदरामलके २ । स्वैरित्येव । बदरशृगालाः ॥ अप्राणिपश्वादेः ॥ ३ । १ । १३६ ॥ द्रव्यवाचिनो जात्यर्थस्य स्वैर्द्वन्द्व एकार्थः । आराशस्त्रि । जातावित्येव । सह्यविन्ध्यौ । प्राण्यादिवर्जनं किम् । ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः २ ।· गो-

महिषौ २ । प्लक्षन्यग्रोधौ । २ ॥ अश्वरथौ २ । बदरामलके २ । अप्राणीति पर्युदासेन द्रव्यस्यैव ग्रहणादिह न । रूपरसगन्धस्पर्शाः । पूर्वयोगारम्भाद् बहुत्व इति निवृत्तम् ॥ प्राणितूर्याङ्गाणाम् ॥ २ । १ । १३७ ॥ स्वैर्द्वन्द्व एकार्थः । कर्णनासिकम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् । स्वैरित्येव । पाणिगृध्रौ । व्यक्तिविवक्षायां प्राण्यङ्गप्राण्यङ्गादिसम्भेदे एकत्वनिराकरणार्थश्च वचनम् । एतज्ज्ञापनार्थमेव बहुवचनम् ॥ चरणस्य स्थेणोऽद्यतन्यामनुवादे ॥ २ । १ । १३८ ॥ कर्तृत्वेन सम्बन्धिनः स्वैर्द्वन्द्व एकार्थः । प्रत्यष्ठात् । कठकालापम् । उदगात्कठकौथुमम् । अनुवाद इति किम् । उदगुः कठकालापाः । अप्रसिद्धं कथयति । अन्ये तु स्थेणोऽद्यतनीप्रयोगादनुपश्चाद्वादश्चरणद्वन्द्वस्येत्यनुवादस्तत्रेच्छन्ति तन्मते इह न । कठकालापाः । प्रत्यष्ठुः ॥ अक्लीबेऽध्वर्युक्रतोः ॥ २ । १ । १३९ ॥ स्वैर्द्वन्द्व एकार्थः । अर्काश्वमेधम् । अक्लीब इति किम् । गवामयनादित्यानामयने । प्रसज्यप्रतिषेधाद्राजसूयवाजपेये । अध्वर्युग्रहणं किम् । इषुवज्रौ । क्रतोः किम् । दर्शपौर्णमासौ ॥ निकटपाठस्य ॥ २ । १ । १४० ॥ स्वैर्द्वन्द्व एकार्थः । पदकक्रमकम् । निकटेति किम् । याज्ञिकवैयाकरणौ । पाठस्येति किम् । पितापुत्रौ । पुत्रे इत्यात्वम् ॥ नित्यवैरस्य ॥ २ । १ । १४१ ॥ स्वैर्द्वन्द्व एकार्थः । अहिनकुलम् । देवासुरम् । श्वावराहम् । शुनः (३–२–९०) इति दीर्घत्वम् । श्वचण्डालम् । पशुविकल्पः पक्षिविकल्पश्च । परत्वाद् अनेन बाध्यते । नित्यवैरस्येति किम् । देवासुराः । देवसुरम् । अन्ये तु वैर एवाभिधेये इच्छन्ति श्ववराहं वैरम् । वैरिषु तु यथाप्राप्तम् । दक्षिणाद्वामगमनं प्रशस्तं श्वशृगालयोः ॥ नदीदेशपुरां विलिङ्गानाम् ॥ २ । १ । १४२॥ स्वैर्द्वन्द्व एकार्थः । गङ्गाशोणम् । कुरु कुरु क्षेत्रम् । मथुरापाटलिपुत्रम् देशत्वादेव सिद्धे पुरग्रहणं ग्रामनिषेधार्थम् । जाम्ववशाल्लूकिन्यौ पूर्देशसम्भेदेऽपीत्यपरे । श्रावस्तीमध्यदेशम् । मगधश्रावस्ति । पृथग्नदीपुर्ग्रहणादेशशब्देन जनपदग्रहणम् । तेनेह न । गौरीकैलासौ । विलिङ्गानां किम् । गङ्गायमुने ॥ पात्र्यशूद्रस्य ॥ २ । १ । १४३ ॥ स्वैर्द्वन्द्व एकार्थः । तक्षायस्कारम् । पात्र्येति किम् । जनङ्गमबुक्कसाः ।शूद्रस्येति किम् । ब्राह्मणक्षत्रियविशः ॥ गवाश्वादिः ॥ २ । १ ।

१४४ ॥ द्वन्द्व एकार्थः । गवाश्वम् । गवाविकम् । नित्यवैराभावपक्षे श्वचण्डालम् । कुडीकुडम् । दासीदासम् । भागवती भागवतम् । त्रिष्वेतेषु पुरुषः स्त्रियाः (३-१-१२८) ॥ इत्येकशेषो न निपातनभत् । गवाश्वादिषु यथोच्चारितरूपग्रहणादन्यत्र नायं विधिः । गौश्वौ २ । गो आश्वै २ ॥ न दधिपय आदिः ॥ ३ । १ । १४५ ॥ द्वन्द्व एकार्थः । दधिपयसी । सर्पिर्मधुनी ॥ सङ्ख्याने ॥ ३ । १ । १४६ ॥ वर्त्तिपदार्थानां द्वन्द्व एकार्थो न । दशगोमहिषाः । बहवः पाणिपादाः ॥ वान्तिके ॥ ३ । १ । १४७ ॥ वर्त्तिपदार्थानां सङ्ख्यानस्य गम्ये द्वन्द्व एकार्थः । उपदशम् । गोमहिषम् । उपदशाः । गोमहिषाः । स्त्रियाः पुंसो द्वन्द्वाच्च । स्त्रीपुंसम् । स्त्रीपुंसौ ॥ ऋक्सामर्ग्यजुषधेन्वनडुहवाङ्मनसाहोरात्ररात्रिंदिवं नक्तंदिवाहर्दिवोर्वष्ठीवपदष्ठीवाक्षिभ्रुवदारगवम् ॥ ७ । ३ । ९७ ॥ एते द्वन्द्वा अदन्ता निपात्याः । ऋक्सामे । ऋग्यजुषम् । धेन्वनडुहम् । वाङ्मनसे । अहोरात्रः । रात्रिंदिवम् । नक्तंदिवम् । अहर्दिवम् । ऊर्वष्ठीवम् । पदष्ठीवम् । अक्षिभ्रुवम् । दारगवम् ॥ चवर्गदषहः समाहारे ॥ ७ । ३ । ९८ ॥ द्वन्द्वादत्समासान्तः । वात्त्वचम् । सम्पद्विपदम् । वाक्त्विषम् । छत्रोपानहम् । समाहार इति किम् । प्रावृट्शरद्भ्याम् । चवर्गादिति किम् । दृषत्समित् । द्वन्द्वादित्येव । पञ्चवाक् ॥

॥ इति द्वन्द्वः ॥

॥ अथैकशेषः ॥

भ्रातृपुत्राः स्वसृदुहितृभिः ॥ ३ । १ । १२१ ॥ सहोक्तौ शिष्यन्ते । बहुवचनं पर्यायार्थम् । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ॥ पिता मात्रा वा ॥ ३ । १ । १२२ ॥ सहोक्तावेकः शिष्यते । श्वशुरौ । श्वश्रूश्वशुरौ । द्विवचनं जातौ धवयोगे च वर्त्तमानयोः श्वश्रोः परिग्रहार्थम् । तेन जातौ तन्मात्रभेदे पुरुषः स्त्रियेति नित्य-

गा.
॥

विधिर्न ॥ वृद्धो यूना तन्मात्रभेदे ॥ ३ । १ । १२४ ॥ सहोक्तौ शिष्यते । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वृद्ध किम् । गर्गगार्ग्यायणौ । यूनेति किम् । गार्ग्यगर्गौ । न चेत् प्रकृतिभेदोऽर्थभेदो वान्य इति किम् । गार्गवात्स्यायनौ । भागवित्तिभागवित्तिकौ ॥ स्त्री पुंवच्च ॥ ३ । १ । १२५ ॥ वृद्धो यूना सहोक्तौ शिष्यते तन्मात्रभेदे । गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । गार्गी च गार्ग्यायणौ गर्गाः तान् गर्गान् ॥ पुरुषः स्त्रियाः ॥ ३ । १ । १२६ ॥ सहोक्तावेकः शिष्यते तन्मात्रभेदे । पुरुषशब्दः प्राणिनि पुंसि रूढः । ब्राह्मणी च ब्राह्मणश्च ब्राह्मणौ । पुरुषः किम् । तीरं नदनदीपतेः । तन्मात्रभेद इत्येव । स्त्रीपुंसौ ॥ ग्राम्याशिशुद्विशफसङ्घे स्त्री प्रायः ॥ ३ । १ । १२७ ॥ स्त्रीपुरुषसहोक्तौ शिष्यते तन्मात्रभेदे । गावश्च स्त्रियो गावश्च नरा इमा गावः । ग्राम्येति किम् । रुरवश्चेमे रुरवश्चेमा इमे रुरवः । अशिश्विति किम् । वर्करेयश्च वर्कराश्च वर्कराः । द्विशफेति किम् । गर्दभाश्च गर्दभ्यश्च गर्दभाः । सङ्घे किम् । गौश्चायं गौश्चेयमिमौ गावौ । प्रायः किम् । छाग्यश्च छागाश्च छागाः । तन्मात्रभेदे इत्येव । अजाविकम् । स्त्रीशेषार्थं वचनम् ॥ क्लीबमन्यनैकं च वा ॥ ३ । १ । १२८ ॥ सहोक्तावेकं शिष्यते तन्मात्रभेदे शिष्यमाणम् । शुक्लश्च शुक्लं च शुक्लं शुक्ले वा शुक्लश्च शुक्लश्च शुक्ला च,शुक्लं शुक्लानि वा । अन्येनेति किम् । शुक्लं च शुक्लं च शुक्ले । तन्मात्रभेदे इत्येव । हिमहिमान्यौ । अत्र प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणार्थभेदोऽप्यस्तीति नैकशेषः ॥

॥ इत्येकशेषः ॥

॥ अथ समासान्ताः ॥

॥ समासान्तः ॥ ७ । ३ । ६९ ॥ विधास्यमानः प्रत्ययः तद्ग्रहणेन गृह्यते । अधिकारोऽयम् ॥ न किमः क्षेपे ॥ ७ । ३ । ७० ॥ परं यदृगादि तदन्तात् समासात् समासान्तः । किन्धूः । किंसखा । क्षेपे इति किम् । केषां राजा

किं राजः ॥ पूजास्वतेः प्राक्टात् ॥ ७ । ३ । ७२ ॥ परं यट्टगादि तदन्तात् समासान्तो न । सुधूः । अतिधूः । पूजेति किम् । अतिराजोऽरिः । प्राक्टादिति किम् । स्वङ्गुलं काष्ठम् ॥ ऋक्पूः पथ्यपोत् ॥ ७ । ३ । ७६ ॥ समासादत्समासान्तः । अर्धर्चः । त्रिपुरम् । जलपथः । बह्वपम् । पुरपथाभ्यां सिद्धे पुरपथोरुपादानमेतद्विषयप्रयोगनिवृत्त्यर्थम् ॥ धुरोऽनक्षस्य ॥ ७ । ३ । ७७ ॥ समासादत्समासान्तः । राजधुरा । अनक्षस्येति किम् । अक्षधूः । दृढधूरक्षः ॥ सङ्ख्यापाण्डूदक्कृष्णाद् भूमेः ॥ ७ । ३ । ७८ ॥ समासादत्समासान्तः । द्विभूमम् । पाण्डुभूमम् । उदग्भूमम् । कृष्णभूमम् । सङ्ख्यादेः किम् । सर्वभूमिः ॥ उपसर्गादध्वनः ॥ ७ । ३ । ७९ ॥ अत्समासान्तः । प्राध्वो रथः ॥ समवान्धात्तमसः ॥ ७ । ३ । ८० ॥ समासान्तोऽत् । तमरहसम् । अनुरहसम् । अवरहसम् ॥ प्रत्यन्ववात्सामलोम्नः ॥ ७ । ३ । ८२ ॥ प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमः । अनुलोमः । अवलोमः ॥ ब्रह्महस्तिराजपल्याद्वर्चसः ॥ ७ । ३ । ८३ ॥ समासान्तोऽत् । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् । राजवर्चसम् । पल्यवर्चसम् । कथं त्विषिमान् राजवर्चस्वीति । समासान्तविधेरनित्यत्वात् एतच्च ऋक्पूः पथ्यपोत् इति निर्देशात् सिद्धम् ॥ प्रतेरुरसः सप्तम्याः ॥ ७ । ३ । ८४ ॥ समासान्तोऽत् । प्रत्युरसम् । सप्तम्या इति किम् । प्रत्युरः ॥ अक्ष्णोऽप्राण्यङ्गे ॥ ७ । ३ । ८५ ॥ समासान्तोऽत् । लवणाक्षम् । अप्राण्यङ्ग इति किम् । अजाक्षी ॥ सङ्कटाभ्याम् ॥ ७ । ३ । ८६ ॥ अक्ष्णः समासान्तोऽत् । समक्षम् । कटाक्षः । प्राण्यङ्गार्थं वचनम् ॥

॥ इति समासान्ताः ॥

न नाम्येकस्वरात् खित्युत्तरपदे मः ॥ ३ । २ । ९ ॥ लुप् । स्त्रियं मन्यः । नावं मन्यः । श्रियं मन्यं कुलमित्यत्रात्मसमानाधिकरणश्रीशब्दस्य नपुंसके वृत्त्यभावादाविष्टलिङ्गत्वाच्च नामो लोपः । अन्ये तु प्रष्ठादिवत्स्वलिङ्गस्वी-

करणेन ह्रस्वत्वममो लुप् च भवतीति मन्यन्ते । तन्मते श्रिमन्यं कुलम् । उत्तरपदग्रहणादैकार्थ्यलक्षणस्यापवादः ॥ नामीति किम् । क्ष्मं मन्यः । एकस्वरादिति किम् । वधुं मन्यः । खितीति किम् । स्त्रीमानी ॥ असत्त्वे ङसेः ॥ ३ । २ । १० ॥ उत्तरपदे न लुप् । स्तोकान्मुक्तः । असत्त्वे इति किम् । स्तोकभयम् । उत्तरपद इत्येव । निःस्तोकः ॥ ब्राह्मणाच्छंसी ॥ ३ । २ । ११ ॥ अत्र ङसेर्लुगभावो निपात्यते । ब्राह्मणाच्छंसिनौ । निपातनादृत्विग्विशेषादन्यत्र लुबेव । ब्राह्मणशंसिनी स्त्री ॥ ओजोऽञ्जः सहोम्भस्तमस्तपसष्टः ॥ ३ । २ । १२ ॥ उत्तरपदे परे न लुप् । ओजसा कृतम् । अञ्जसा कृतम्, सहसा कृतम्, अम्भसा कृतम् । तमसा कृतम् । तपसा कृतम्, कथं सततनैशतमो वृतमन्यत इति । उत्तरपदस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् यत्र पूर्वपदीभूतस्तमःशब्दस्तत्रैवायं निषेधः यत्र तु पदान्तरेण समस्तस्तत्र नायं निषेधः । ट इति किम् । ओजो भावः । तमसो नेच्छन्त्यन्ये । तपसोऽन्ये ॥ पुञ्जनुषोऽनुजान्धे ॥ ३ । २ । १३ ॥ टो न लुप् । पुंसानुजः । जनुपान्धः । ट इत्येव । पुमनुजा ॥ आत्मनः पूरणे ॥ ३ । २ । १४ ॥ उत्तरपदे टो न लुप् । आत्मना द्वितीयः । आत्मना पष्ठः । आत्मचतुर्थ इति तु बहुव्रीहिः ॥ मनसश्चाज्ञायिनि ॥ ३ । २ । १५ ॥ उत्तरपदे आत्मनष्टो न लुप् । मनसा ज्ञायी । आत्मनो नेच्छन्त्येके ॥ नाम्नि ॥ १ । २ । १६ ॥ उत्तरपदे मनसष्टो न लुप् । मनसा देवी । नाम्नि किम् । मनोदत्ता कन्या ॥ परात्मभ्यां ङेः ॥ ३ । २ । १७ ॥ उत्तरपदे नाम्नि न लुप् । परस्मैपदम् । आत्मनेपदम् । नाम्नि किम् । परहितम् ॥ अदूव्यञ्जनात् सप्तम्या बहुलम् ॥ ३ । २ । १८ ॥ उत्तरपदे नाम्नि न लुप् । अरण्ये तिलकाः । युधिष्ठिरः । बहुलवचनात् क्वचिद्विकल्पः । त्वचि सारः । त्वक्सारः । क्वचिद्भवति । जलकुक्कुटः । अव्यञ्जनादिति किम् । भूमिपाशः । नाम्नीत्येव । तीर्थकाकः । गविष्ठिर इति तु विदादिपाठात् गवि युधेः स्थिरस्य (२–३–२५) इति निर्देशाद्वा । अन्तरङ्गत्वादवादेशे सति व्यञ्जनान्तत्वादेव न सेत्स्यति अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गोपि लुब् बाधते इति न्यायात् । तदभावे नदीकुक्कुट्यादिष्वप्यन्तरङ्गत्वाद्ध्रस्वत्वे अलुप् प्रसज्यते ॥ प्राक्कार-

स्य व्यञ्जने ॥ ३ । २ । १९ ॥ नाम्नि अव्यञ्जनात् सप्तम्या उत्तरपदे न लुप् । मुकुटेकार्षापणः । समिधिमापकः । वृत्तौ वीप्साया दानस्य चान्तर्भावः ॥ प्रागिति किम् ? यूथपशुः । कार इति किम् ? अभ्यर्हितपशुः । व्यञ्जने किम् ? अविकटोरणः । अव्यञ्जनादित्येव । नद्यीदोहः । नियमार्थोऽयं योगः । त्रिविधश्चात्र नियमः । प्राचामेव । कारस्यैव नाम्नि । व्यञ्जनादावेवेति ॥ तत्पुरुषे कृति ॥ ३ । २ । २० ॥ अव्यञ्जनात् सप्तम्या उत्तरपदे न लुप् । स्तम्बेरमः । भस्मनिहुतम् । बहुलाधिकारात् क्वचिदन्यतोऽपि । गोपुचरः । क्वचिन्न निषेधः । मद्रचरः । क्वचिद्विकल्पः । दिविषत् । द्युसत् । क्वचिदन्यदेव । हृदिस्पृक् । तत्पुरुषे किम् । धन्वकारकः । कृतीति किम् । अक्षशौण्डः । अव्यञ्जनादित्येव । कुरुचरः । ननु परमकारके तिष्ठतीत्यादौ कथं सप्तम्या लुप्, उच्यते, अन्तरङ्गत्वात् प्रथमान्तस्य परमादिशब्दस्य कारकशब्देन समास इति सप्तम्येव नास्ति । यद्वा कृतीति कृन्निमित्ताया एव सप्तम्या लुप्प्रतिषेधः । इह तु तिष्ठत्यादिक्रियापेक्षा इति लुप् स्यादेव ॥ मध्यान्ताद् गुरौ ॥ ३ । २ । २१ ॥ सप्तम्या न लुप् । मध्येगुरुः । अन्तेगुरुः । लुपमपीच्छन्त्यन्ये ॥ अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ॥ ३ । २ । २२ ॥ अव्यञ्जनात् सप्तम्या उत्तरपदे न लुप् । कण्ठेकालः । अमूर्धमस्तकादिति किम् । मूर्धशिखः । मस्तकशिखः । स्वाङ्गात् किम् ? अक्षशौण्डः । अकाम इति किम् । मुखकामः । अव्यञ्जनादित्येव । अङ्गुलिव्रणः । करकमलमित्यादि तु बहुलाधिकारात् सिद्धम् ॥ बन्धे घञि नवा ॥ ३ । २ । २३ ॥ अव्यञ्जनात् सप्तम्या न लुप् । हस्तेबन्धः । हस्तबन्धः । चक्रेबन्धः । चक्रबन्धः । घञीति किम् ? अजन्ते, हस्तबन्धः ॥ कालात्तनतरतमकाले ॥ ३ । २ । २४ ॥ अव्यञ्जनान्तात् सप्तम्या वा न लुप् । पूर्वाह्णेतनः २ । पूर्वाह्णेतराम् । पूर्वाह्णतरे । पूर्वाह्णेतमाम् । पूर्वाह्णतमे । पूर्वाह्णेकाले २ । कालादिति किम् ? शुक्लतरे । शुक्लतमे । अव्यञ्जनादित्येव । रात्रितरायाम् । नवा खित्कृदन्त इत्यत्रान्तग्रहणादुत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययमात्रस्य ग्रहणम् । तेनात्र तनतरतमप्रत्ययानां स्वरूपेणैव ग्रहणम् ॥ शयवासिवासेष्वकालात् ॥ ३ । २ । २५ ॥ अव्यञ्जनात् सप्त-

म्या लुप् नवा । विलेशयः । विलशयः । वनेवासी । वनवासी । ग्रामेवासः । ग्रामवासः । बहुलाधिकारात् मनसिशय इति
लुवभावः । हृच्छय इत्यादौ तु नित्यं लुप् । अकालादिति किम् । पूर्वाह्णशयः । अव्यञ्जनादित्येव । भूमिशयः ॥ वर्षक्ष-
रवराप्सरःशरोरोमनसो जे ॥ ३ । २ । २६ ॥ सप्तम्या उत्तरपदे वा लुप् । वर्षेजः । वर्षजः । क्षरेजः । क्षरजः
। वरेजः । वरजः । अप्सुजम् । अब्जम् । सरसिजम् । सरोजम् । शरेजम् । शरजम् । उरसिजः । उरोजः । मनसि-
जः । मनोजः ॥ द्युप्रावृड्वर्षाशरत्कालात् ॥ ३ । २ । २७ ॥ सप्तम्या जे उत्तरपदे न लुप् । दिविजः । प्रा-
वृषिजः । वर्षासुजः । शरदिजः । कालेजः ॥ अपो ययोनिमतिचरे ॥ ३ । २ । २८ ॥ सप्तम्या न लुप् । अप्सव्यः
। अप्सुयोनिः । अप्सुमतिः । अप्सुचरः ॥ नेन्सिद्धस्थे ॥ ३ । २ । २९ ॥ सप्तम्या अलुप् । स्थण्डिलवर्ती । सां-
काश्यसिद्धः । समस्थः । शयवासीत्यादियोगद्वयविकल्पः, द्युप्रावृट् इत्यादियोगद्वयविधिः, अनेन प्रतिषेधश्च तत्पुरुषे
कृतीत्यस्यैव प्रपञ्चः । ते वै विधयः सुसंगृहीता भवन्ति येषां लक्षणं प्रपञ्चश्चेति ॥ षष्ठ्याः क्षेपे ॥ ३ । २ । ३० ॥
उत्तरपदे क्षेपे गम्ये उत्तरपदे न लुप् । चौरस्यकुलम् । चौरकुलमिति तु तत्त्वाख्याने ॥ पुत्रे वा ॥ ३ । २ । ३१ ॥
षष्ठ्या न लुप् । दास्याःपुत्रः । दासीपुत्रः ॥ पश्यद्वाग्दिशो हरयुक्तिदण्डे ॥ ३ । २ । ३२ ॥ परस्याः षष्ठ्याः
यथासंख्यं लुब्न । पश्यतोहरः । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः ॥ अदसोऽकञायनणोः ॥ ३ । २ । ३३ ॥ अदसः
परस्याः षष्ठ्या अकञ्विषये उत्तरपदे आयनणि च परे न लुप् । आमुष्यपुत्रिका । आमुष्यायणः । नडादित्वात् आ-
यनण् ॥ देवानांप्रियः ॥ ३ । २ । ३४ ॥ षष्ठ्या लुबभावो निपात्यते । देवानांप्रियः । ऋजुर्मूर्खो वा ॥ शेपपुच्छ-
लाङ्गूलेषु नाम्नि शुनः ॥ ३ । २ । ३५ ॥ परस्याः षष्ठ्याः उत्तरपदेषु न लुप् । शुनःशेपः । शुनःपुच्छः । शुनो
लाङ्गूलः । नाम्नि किम् । श्वशेपम् । सिंहस्यशेपम् इत्यादिमतान्तरसंग्रहार्थं बहुवचनम् अनाम्न्यपि विध्यर्थम् ॥
वाचस्पतिवास्तोष्पतिदिवस्पतिदिवोदासम् ॥ ३ । २ । ३६ ॥ षष्ठ्यलुपि निपात्यते नाम्नि । वाचस्पतिः । वा-

स्तोष्पतिः । दिवस्पतिः । दिवोदासः ॥ नाम्नि किम् । वाक्पतिरित्यादि ॥ ऋतां विद्यायोनिसम्बन्धे ॥ ३ । २ । ३७ ॥ ऋदन्तानां विद्याकृते योनिकृते च सम्बन्धे हेतौ सति प्रवृत्तानां सम्बन्धिन्याः षष्ठ्यास्तत्रैव हेतौ सति प्रवृत्ते उत्तरपदे न लुप् ॥ होतुःपुत्रः । होतुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । ऋतामिति किम् ? आचार्यपुत्रः । बहुवचनं यथासंख्यनिवृत्त्यर्थम् । षष्ठीनिर्देश उत्तरार्थः । विद्यायोनिसम्बंन्धे इति किम् । भर्तृगृहम् । पूर्वपदविशेषणं किम् ? भर्तृशिष्यः । उत्तरपदविशेषणं किम् । होतृधनम्॥ स्वसृपत्योर्वा ॥ ३ । २ । ३८ ॥ विद्यायोनिसम्बन्धनिमित्तानामृदन्तानां षष्ठ्या योनिसम्बन्धनिमित्तयोरुत्तरपदयोर्लुब् न ॥ होतुःस्वसा । होतृस्वसा । स्वसुःपतिः । स्वसृपतिः । विद्यायोनिसम्बन्ध इत्येव । भर्तृस्वसा । होतृपतिः । पूर्वेण नित्यं प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् ॥ मातृपितुः स्वसुः ॥ २ । ३ । १८ ॥ सस्य समासे षः ॥ मातृष्वसा । पितृष्वसा । समास इत्येव । मातुः स्वसा ॥ अलुपि वा ॥ २ । ३ । १९ मातृपितुः स्वसुः सस्य समासे षः ॥ मातुःष्वसा । मातुःस्वसा । पितुःष्वसा । पितुःस्वसा ॥ इत्यलुक्समासः ॥

॥ अथ समासाश्रयविधयः ॥

॥ आद्वन्द्वे ॥ ३ । २ । ३९ ॥ विद्यायोनिसम्बन्धे निमित्ते सति प्रवर्त्तमानानामृतामुत्तरपदे पूर्वपदस्य ॥ होतापोतारौ । मातापितरौ । ऋतामित्येव । गुरुशिष्यौ । होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यादौ प्रथमयोस्तु न । अन्त्यस्यैवोत्तरपदत्वात् । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वे तु होतापोतानेष्टोद्गातार इत्यपि ॥ होता च पोता च नेष्टोद्गातारौ चेति होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । ऋतां द्वन्द्व इति किम् । पितृपितामहौ । विद्यायोनिसम्बन्ध इति किम् । कर्तृकारयितारौ । प्रत्यासत्त्या समस्यमानानामेवेह परस्परं विद्यायोनिसम्बन्धो द्रष्टव्यस्तेन चैत्रस्य स्वसृदुहितरावित्यत्र नात् । पितृभ्रातरावित्यत्रापि न परस्परस-

म्बन्धः, भ्रातुरनपेक्ष्यत्वात् । मातापितरावित्यादौ तु स्वकर्मणि संहिता एवं ते प्रवर्त्तन्ते इत्यदोषः । केचित्तु स्वसादुहितरावित्यत्रापीच्छन्ति ॥ पुत्रे ॥ ३ । २ । ४० ॥ उत्तरपदे विद्यायोनिसम्बन्धे निमित्ते सति ऋतामाः । मातापुत्रौ । होतापुत्रौ ॥ वेदसहश्रुतावायुदेवतानाम् ॥ ३ । २ । ४१ ॥ द्वन्द्वे उत्तरपदे पूर्वपदस्यात् ॥ इन्द्रासोमौ । सूर्याचन्द्रमसौ । वेदेति किम् ? शिववैश्रवणौ । सहेति किम् ? विष्णुशक्रौ । श्रुताविति किम् । चन्द्रसूर्यौ । वायुवर्जनं किम् । अग्निवायू । वाय्वग्नी । देवतानामिति किम् । यूपचषालौ ॥ ईः षोमवरुणेऽग्नेः ॥ ३ । २ । ४२ ॥ वेदसहश्रुतावायुदेवतानां द्वन्द्वे उत्तरपदे ॥ षोमेतिनिर्देशात् ईसन्नियोगे षत्वं च निपात्यते । अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ ॥ इर्वृद्धिमत्यविष्णौ ॥ ३ । २ । ४३ ॥ उत्तरपदे देवताद्वन्द्वेऽग्नेः । ईकाराकारयोरपवादः । आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत । वृद्धिमतीत्येव । अग्निवरुणौ ॥ दिवो द्यावा ॥३।२।४४॥ देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाभूमी ॥ दिवस्दिवः पृथिव्यां वा ॥ ३ ।२ । ४५ ॥ दिवो देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । दिवस्पृथिव्यौ । दिवःपृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ । अत्र विसर्गान्तनिर्देशान्न सस्य रुत्वम् ॥ उषासोषसः ॥ ३ । २ । ४६ ॥ देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । उषासासूर्यम् । सूर्यशब्दस्यापीति केचित् । उषासासोमौ ॥ मातरपितरं वा ॥ ३ । २ ।४७ ॥ द्वन्द्वे मातृपितृशब्दयोः पूर्वोत्तरपदयोर्ऋकारस्यार इति निपात्यते । मातरपितराभ्याम् । मातापितृभ्याम् । एकशेषे तु पितरौ । उत्तरपदस्यारं नेच्छन्त्यन्ये ॥ वर्चस्कादिष्ववस्करादयः ॥ ३ । २ । ४८ ॥ कृतशषसाद्युत्तरपदाः साधवः । अवस्करोऽन्नमलम् । अवकरोऽन्यः । गोष्पदम् । गोपदम् । हरिश्चन्द्र ऋषिः । हरिचन्द्रोन्यः । बहुवचनमाकृतिगणत्वप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ ऋदुदित्तरतमरूपकल्पब्रुवचेलड्गोत्रमतहते वा ह्रस्वश्च ॥ ३ । २ । ६३ ॥ परतः स्त्री स्त्र्येकार्थेषूत्तरपदेषु चकारात् पुंवच्च । पचन्तितरा । पचत्तरा । पचन्तीतरा । एवं तमादिषु । ब्रुवादयः कुत्साशब्दाः । ऋदुदिति किम् ? कुमारितरा ॥ एकार्थ इत्येव । पचन्तिहता ॥ ङ्यः ॥ ३ । २ । ६४ ॥ परतः स्त्रियास्तरादिषु ब्रुवादिषु चोत्तरपदेषु एकार्थेषु ह्रस्वः । परत्वात् यथाप्राप्तं पुंवद्भावं बाधते । गौरितरा ।

एवं तमादिषु । भोगवद्गौरिमतोर्नाम्नि ॥ ३ । २ । ६५ ॥ ङीप्रत्ययस्य तरादिषु प्रत्ययेषु ब्रुवादिषु चोत्तरपदेष्वेकार्थेषु ह्रस्वः । भोगवतितरा । गौरिमतितमा । भोगवतिरूपा । गौरिमतिकल्पा । भोगवतिब्रुवा । गौरिमतिचेली । भोगवतिगोत्रा । गौरिमतिमता । भोगवतिहता । नाम्नीति किम् ? भोगवतितरा । भोगवत्तरा । भोगवतीतरा ॥ नवैकस्वराणाम् ॥ ३ । २ । ६६ ॥ ङ्यन्तानां तरादिषु ब्रुवादिपूत्तरपदेषु च स्त्र्येकार्थेषु ह्रस्वः । स्त्रितरा । स्त्रीतरा । एकस्वराणामिति किम् ? कुटीतरा । ङ्य इत्येव । श्रीतरा । नित्यदितामनेकस्वराणामपीच्छन्त्येके । तन्मते आमलकितरेत्यपि ॥ ऊङः ॥ ३ । २ । ६७ ॥ तरादिषु ब्रुवादिपूत्तरपदेषु च स्त्र्येकार्थेषु वा ह्रस्वः । ब्रह्मबन्धुतरा । ब्रह्मबन्धूतरा ॥ हविष्यष्टनः कपाले ॥ ३ । २ । ७३ ॥ उत्तरपदे दीर्घः । अष्टाकपालं हविः । हविषीति किम् । अष्टकपालम् । कपाल इति किम् । अष्टपात्रं हविः । गवि युक्ते ॥ ३ । २ । ७४ ॥ अष्टन उत्तरपदे दीर्घः ॥ अष्टागवं शकटम् । अष्टौ गावो युक्ता अस्मिन्निति त्रिपदे बहुव्रीहौ उत्तरपदे द्वयोर्द्विगुः । तत्र दीर्घत्वेनैव युक्तार्थप्रतीतेर्गतार्थत्वाद्युक्तशब्दनिवृत्तिः ॥ अथवा समाहारद्विगुः । तद्युक्तं शकटमष्टागवं साहचर्यादुपचारात् । युक्त इति किम् ? अष्टगवम् ॥ नाम्नि ॥ ३ । २ । ७५ ॥ अष्टन उत्तरपदे दीर्घः । अष्टापदः कैलासः । नाम्नीति किम् ? अष्टदण्डः ॥ कोटरामिश्रकासिध्रकपुरगसारिकस्य वणे ॥ ३ । २ । ७६ ॥ उत्तरपदे दीर्घो नाम्नि ॥ कोटरावणम् । एवं मिश्रकादीनां पूर्वपदस्थादित्येव णत्वे सिद्धे कृतणत्वस्य वनशब्दस्य निर्देशो णत्वमात्वसन्नियोगे एवेति नियमार्थः । तेन कुवेरवनम् ॥ अञ्जनादीनां गिरौ ॥ ३ । २ । ७७ ॥ उत्तरपदे दीर्घो नाम्नि । अञ्जनागिरिः । नाम्नीत्येव । अञ्जनस्य गिरिः अञ्जनगिरिः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ ऋषौ विश्वस्य मित्रे ॥ ३ । २ । ७९ ॥ उत्तरपदे नाम्नि दीर्घः ॥ विश्वामित्रो नाम ऋषिः ॥ नरे ॥ ३ । २ । ८० ॥ विश्वशब्दस्य उत्तरपदे नाम्नि दीर्घः ॥ विश्वानरो नाम कश्चित् । नाम्नीत्येव । विश्वनरो राजा ॥ चितः कचि ॥ ३ । २ । ८३ ॥ दीर्घः । एकचितीकः ॥ स्वामिचिह्नस्याविष्टाष्ट-

पञ्चभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वास्तिकस्य कर्णे ॥ ३ । २ । ८४ ॥ उत्तरपदे दीर्घः ॥ दात्राकर्णः पशुः । स्वामिचिह्नस्येति किम् । लम्बकर्णः । विष्टादिवर्जनं किम् । विष्टकर्णः ॥ गतिकारकस्य नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनौ क्वौ ॥ ३ । २ । ८५ ॥ उत्तरपदे दीर्घः ॥ उपानत् । नीवृत् । प्रावृट् । श्वावित् । नीरुक् । ऋजीषट् । परीतत् । जलासट् । गतिकारकस्येति किम् । पटुरुक् । केचित्तु रुजामिच्छन्ति न रुचौ । तेन रुजिरुच्योर्मतभेदेन विकल्पः । अक्विग्रहणादन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिस्तेनायस्कृतम् ॥ घञ्युपसर्गस्य बहुलम् ॥ ३ । २ । ८६ ॥ उत्तरपदे दीर्घः । नीक्लेदः । क्वचिन्न । निषादः । क्वचिद्विकल्पः । प्रतीवेशः । प्रतिवेशः । प्रतीपादः २ । क्वचिद्विषयभेदेन । प्रासादो गृहम् । प्रसादोऽन्यः । उपसर्गस्येति किम् ? चन्दनसारः । घञीति किम् । अवसायः । बहुलवचनादनुपसर्गस्यापि अघञ्यपि च । दक्षिणापथः । क्वचिदनुत्तरपदेऽपि विकल्पः । पूरुषः । पुरुषः । काशशब्दे च घजन्ते विकल्पः । नीकाशः । निकाशः ॥ नामिनः काशे ॥ ३ । २ । ८७ ॥ उपसर्गस्याजन्ते उत्तरपदे दीर्घः । नीकाशः । वीकाशः । बहुलाधिकारान्निकाश इत्यपि । नामिन इति किम् । प्रकाशः ॥ दस्ति ॥ ३ । २ । ८८ ॥ नाम्यन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः ॥ नीत्तम् । सूत्तम् । द इति किम् । वितीर्णम् । तीति किम् । सुदत्तम् । नामिन इत्येव । प्रत्तम् ॥ अपील्वादेर्वहे ॥ ३ । २ । ८९ ॥ नाम्यन्तस्य उत्तरपदे दीर्घः । ऋषीवहम् । घान्ते तु ऋषीवहः । अपील्वादेरिति किम् । पीलुवहम् ॥ शुनः ॥ ३ । २ । ९० ॥ उत्तरपदे दीर्घः । श्वादन्तः । बाहुलकात् क्वचिद्विकल्पः । श्वापुच्छम् । श्वपुच्छम् । क्वचिद्विषयान्तरे । श्वापदम् व्याघ्रादिः । शुनःपदं श्वपदम् । क्वचिन्न । श्वकल्पः । श्वमुखः ॥ एकादश षोडश षोडन् षोढा षड्ढा ॥ ३ । २ । ९१ ॥ द्वित्र्यष्टानां द्वात्रयोऽष्टाः प्राक्शतादनशीतिबहुव्रीहौ ॥ ३ । २ । ९२ ॥ सङ्ख्यायामुत्तरपदे । द्वादश । त्रयोविंशतिः । अष्टात्रिंशत् । द्वित्र्यनशीतीत्यादि किम् । व्यशीतिः । द्वित्राः । प्राक्शतादिति किम् । द्विशतम् ॥ चत्वारिंशदादौ वा ॥ ३ । २ । ९३ ॥ द्वित्र्यष्टानां प्राक्शतादुत्तरपदे द्वात्रयोष्टा इत्येते आदेशा वाऽनशीतिबहुव्रीहौ । द्वाचत्वारिंशत् । द्विचत्वा-

रिंशत् । अथश्चत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अनशीतिबहुव्रीहावित्येव । त्र्यशीतिः । पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पार्थम् ॥ हृदयस्य हृल्लासलेखाण्ये ॥ ३ । २ । ९४ ॥ हृल्लासः । हृल्लेखः । अण्सन्निधाना-ल्लेखशब्दोऽणन्तो गृह्यते । तेन घञन्ते हृदयलेखः । हार्दम् । हृद्यः । अणीत्येव सिद्धे लेखग्रहणं ज्ञापकम् । उत्तरपदा-धिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं न । तेन हृदयपरमलेखः । खित्यनव्ययस्येत्यादौ तु असम्भवात् तदन्तविधिः । हृदय-शब्दपर्यायेण हृच्छब्देनैव सिद्धे हृदादेशविधानं लासादिषु हृदयशब्दप्रयोगनिवृत्त्यर्थम् । अन्यत्र तूभयम् । सौहार्दम् । सौहृद्य्यम् ॥ पदः पादस्याज्यातिगोपहते ॥ ३ । २ । ९५ ॥ पदाजिः । पदातिः । अत एव निर्देशादजेर्वी न । पदगः । पदोपहतः । कथं दिग्धपादोपहत इति । उत्तरपदसन्निधापितेन पूर्वपदेन पादशब्दस्य विशेषणात् ॥ हिमहति-काषिये पद् ॥ ३ । २ । ९६ ॥ हिमादिषूत्तरपदेषु पादसम्बन्धिनि ये च पादस्य । पद्धिमम् । पद्धतिः । पत्काषी । पद्याः शर्कराः । कथं पाद्यम् । पाद्यार्घ्ये इति निपातनात् । पादसम्बन्धिनि य इति किम् । द्विगुसमाससम्बन्धिनि मा भूत् । द्विपाद्यम् । यद्वा प्राण्यङ्गवचनस्य पादशब्दस्यानुवर्त्तनान्न । अन्ये तु गोपहतयोरपीच्छन्ति । पद्गः । पदुपहतः । हा-स्तिपद इति तु कौपिञ्जलहास्तिपदादणिति निर्देशात् ॥ ऋचः शशसि ॥ ३ । २ । ९७ ॥ पादस्य पत् । गायत्रीं पच्छः शंसति । ऋच इति किम् । पादशः श्लोकं वक्ति । द्विःशकारपाठात् ऋचः पादान् पश्येत्यत्र न ॥ शब्दनिष्क-घोषमिश्रे वा ॥ ३ । २ । ९८ ॥ पादस्य पत् । पच्छब्दः । पादशब्दः । पन्निष्कः । पादनिष्कः । पद्घोषः । पादघोषः ॥ नस् नासिकायास्तःक्षुद्रे ॥ ३ । २ । ९९ ॥ नस्तः । नःक्षुद्रः ॥ उदकस्योदः पेषंधिवासवाहने ॥ ३ । २ । १०४ ॥ उदपेषं पिनष्टि । उदधिर्घटः । उदवासः । उदवाहनः । अनामार्थं वचनम् । नाम्न्युत्तरेणैव सिद्धम् ॥ वैक-व्यञ्जने पूर्य्ये ॥ ३ । २ । १०५ ॥ उत्तरपदे उदकस्योदः । उदकुम्भः । उदककुम्भः । व्यञ्जन इति किम् । उदकाम-त्रम् । एकेति किम् । उदकस्थालम् । पूर्य्य इति किम् ? उदकदेशः ॥ मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहे

वा ॥ ३ । २ । १०६ ॥ उदमन्थः । उदकमन्थः । इत्यादि । अपूर्य्यार्थौ यत्नः ॥ नाम्न्युत्तरपदस्य च ॥ ३ । २ । १०७ ॥ उदकस्य पूर्वपदस्योदः । उदमेघः । उदधिः । लवणोदः । कालोदः ॥ ते लुग्वा ॥ ३ । २ । १०८ ॥ पूर्वोत्तरपदे नाम्नि । सत्यभामा । सत्या । भामा । शब्दसाम्येऽपि प्रकरणादेरर्थविशेषनिश्चयः ॥ द्व्यन्तरनवर्णोपसर्गादप ईप् ॥ ३ । २ । १०८ ॥ द्वीपम् । अन्तरीपम् । नीपम् । समीपम् । उपसर्गादिति किम् । स्वापः । अनवर्णेति किम् ? प्रापम् ॥ अनोर्देशे ऊप् ॥ ३ । २ । ११० ॥ अपः । अनूपो देशः । देश इति किम् । अन्वीपं वनम् । कथं कूपः सूपः यूपः । पृषोदरादित्वात् ॥ खित्यनव्ययारुषो मोऽन्तो ह्रस्वश्च ॥ ३ । २ । १११ ॥ स्वरस्योत्तरपदे । ह्रंमन्यः । पुंवद्भावो ह्रस्वत्वेन परत्वाद् बाध्यते । कालिंमन्या । अरुंतुदः । खितीति किम् । ह्रमानी । अनव्ययेति किम् । दोषामन्यमहः । अव्ययप्रतिषेधात् खिति तदन्तग्रहणम् । अरुर्ग्रहणादनव्ययस्य व्यञ्जनान्तस्य न गीर्मन्यः । कृद्ग्रहणे गतिकारकस्यापि ग्रहणात् कूलमुद्रुजः ॥ सत्यागदास्तोः कारे ॥ ३ । २ । ११२ ॥ मोन्तः । सत्यंकारः । अगदंकारः । अस्तुंकारः ॥ लोकम्पृणमध्यन्दिनानभ्याशमित्यम् ॥ ३ । २ । ११३ ॥ एते कृतपूर्वपदमान्ता निपात्यन्ते । अन्ये तु प्रीणातेर्णिगन्तस्याचि ह्रस्वत्वं निपात्य लोकंप्रिण इत्युदाहरन्ति । कश्चित्त्वकृतह्रस्वमेव मन्यते लोकंप्रीण इति ॥ भ्राष्ट्राग्नेरिन्धे ॥ ३ । २ । ११४ ॥ मोऽन्तः ॥ भ्राष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः ॥ आगिलाद्गिलगिलगिलयोः ३ । २ । ११५ ॥ मोन्तः । तिमिङ्गिलः । तिमिङ्गिलगिलः । अगिलादिति पर्युदासाद् व्यञ्जनान्तान्न । धूर्गिलः । अगिलादिति किम् । तिमिङ्गिलगिलः । अगिलादिति तु निषेधो गिलान्तस्यापि निवृत्त्यर्थः ॥ भद्रोष्णात् करणे ॥ ३ । २ । ११६ ॥ मोन्तः । भद्रंकरणम् । उष्णंकरणम् ॥ नवाऽखित्कृदन्ते रात्रेः ॥ ३ । २ । ११७ ॥ मोऽन्तः । रात्रिंचरः । रात्रिचरः । रात्रिंकरणम् । रात्रिकरणम् । खिद्वर्जनं किम् । रात्रिम्मन्यमहः । कृदन्तेति किम् । रात्रिसुखम् । अन्तेति किम् । रात्र्यिता । इदमेवान्तग्रहणं ज्ञापकम् । इहोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययस्यैव ग्रहणं न तदन्तस्य

। तेन कालात्तनेंत्यत्र नं तदन्तग्रहणम् । योगविभागात्तु तीर्थंकरः तीर्थंकरं इत्यपि सिध्यति ॥ धेनोर्भव्यायाम् ॥ ३ । २ । ११८ ॥ मोऽन्तो वा । धेनुंभव्या । धेनुभव्या । केचित्तु नित्यमिच्छन्ति ॥ अषष्ठीतृतीयादन्याद्दोऽर्थे ॥ ३ । २ । ११९ ॥ वा । अन्यदर्थः । अन्यार्थः । षष्ठ्यादिवर्जनं किम् ? । अन्यस्य अन्येन वा अर्थः अन्यार्थः ॥ आशीराशास्थितास्थोत्सुकोतिरागे ॥ ३ । २ । १२० ॥ वेति निवृत्तं पृथग्योगात् । अषष्ठ्यतृतीयादन्याद्दः । अन्यदाशीः । अन्यदाशा । अन्यदास्थितः । अन्यदास्था । अन्यदुत्सुकः अन्यदूतिः । अन्यद्रागः । अषष्ठीतृतीयादित्येव । अन्यस्यान्येन वाऽऽशीरन्याशीः ॥ ईयकारके ॥ ३ । २ । १२१ ॥ पृथग्योगादषष्ठीतृतीयादिति निवृत्तम् । अन्याद् दोन्तः । अन्यदीयः । अन्यत्कारकः ॥ नञत् ॥ ३ । २ ।१२५॥ उत्तरपदे । अचौरः । अकारः किम् ? । पामनपुत्रः । उत्तरपदे किम् । न भुङ्क्ते ॥ त्यादौ क्षेपे ॥ ३ । २ ।१२६ ॥ पदे नञत् । अपचसि त्वं जाल्म । सादौ किम् ? । न पाचको जाल्मः । क्षेपे किम् ?। न पचति चैत्रः । क्षेपे नञः श्रवणनिवृत्त्यर्थमनुत्तरपदार्थं च वचनम् ॥ नगोऽप्राणिनि वा ॥ ३ । २ । १२७ ॥ नगः । अगः । गिरिः । अप्राणिनि किम् । अगोऽयं शीतेन ॥ नखादयः ॥ ३ । २ । १२८ ॥ नखः । नभ्राट् । नवेदाः । नासत्यौ । न न भ्राजते इति नभ्राट् इति तु पृषोदरादित्वात् । एवं नपान्नपुंसकं नाचिकेत इत्यादयः । अत एव निपातनात् स्त्रीपुंसयोः पुंसकादेशः, कित् ज्ञापनार्थों जुहोत्यादौ, इत्यादि । बहुवचनादाकृतिगणोऽयम् । तेन नास्तिकः । नभ इत्यादि ॥ अन् स्वरे ॥ ३ । २ । १२९ ॥ नञ उत्तरपदे । अनन्तो जिनः । अनादिः । अन् इति स्वरूपनिर्देशाद् द्वित्वनलोपौ न ॥ कोः कत्तत्पुरुषे ॥ ३ । २ । १३० ॥ स्वरे । कदश्वः । तत्पुरुषे किम् ? । कूष्ट्रो देशः । स्वर इत्येव । कुब्राह्मणः ॥ रथवदे ॥ ३।२।१३१ ॥ कोः कत् । कद्रथः । कद्वदः । तत्पुरुष एवेच्छन्त्येके । अन्यत्र कुरथो राजा ॥ तृणे जातौ ॥ ३ । २ । १३२ ॥ कोः कत् । कत्तृणा रोहिषाख्या तृणजातिः । जाताविति किम् । कत्तृणानि ॥ कात्रिः ॥ ३ । २ ।१३३ ॥ कोः किमो वा । कत्रयः । किमो नेच्छन्त्यन्ये ॥ किंत्रयः ।

त्राविल्येव सिद्धे कत्रीति करणं किमोऽपि परिग्रहार्थमिति न्यासः ॥ काक्षपथोः ॥ ३ । २ । १३४ ॥ काक्षः । कापथम् । अनीपदर्थार्थं वचनम् ॥ साकोऽपि भवति । पथीति निर्देशादव्युत्पन्नपथशब्दे न कुपथः ॥ पुरुषे वा ॥ ३ । २ । १३५ ॥ कोः का । कापुरुषः । कुपुरुषः । अनीषदर्थे इदम् । ईषदर्थे तु परत्वान्नित्यमेव । तत्रापि विकल्प एवेति कश्चित् ॥ अल्पे ॥ ३ । २ । १३६ ॥ कोरुत्तरपदे का । कामधुरम् । स्वरादावपि परत्वादीषदर्थे कादेश एव । काम्लम् ॥ काकवौ वोष्णे ॥ ३ । २ । १३७ ॥ कोः । कोष्णम् । कवोष्णम् । पक्षे । यथाप्राप्तम् । कदुष्णम् । बहुव्रीहौ तु कूष्णो देशः । अन्यस्त्वत्रावपीच्छति । काग्निः । कवाग्निः । कदग्निः ॥ कृत्येऽवश्यमो लुक् ॥ ३ । २ । १३८ ॥ अवश्यकार्यम् । कृत्य इति किम् । अवश्यं लावकः ॥ समस्ततहिते वा ॥ ३ । २ । १३९ ॥ लुक् । सततम् । सन्ततम् । सहितम् । संहितम् ॥ तुमश्च मनःकामे ॥ ३ । २ । १४० ॥ समश्च लुक् । भोक्तुमनाः । गन्तुकामः । समनाः । सकामः । सहशब्देनापि सिद्धौ समः श्रुतिनिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ मांसस्यानड्घञि पाचि नवा ॥ ३ । २ । १४१ ॥ लुक् । मांस्पचनम् । मांसपचनम् । मांस्पाकः । मांसपाकः । अनड्घञीति किम् । मांसपक्तिः ॥ दिक्शब्दात् तीरस्य तारः ॥ ३ । २ । १४२ ॥ वा ॥ दक्षिणतारम् । दक्षिणतीरम् ॥ सहस्य सोऽन्यार्थे ॥ ३ । २ । १४३ ॥ उत्तरपदे वा ॥ पुत्रेण सह सपुत्रः । सहपुत्रः । अन्यार्थे किम् । सहजः । सहकृत्वप्रियः । प्रियसहकृत्वा इत्यत्र बहुव्रीहौ यदुत्तरपदं तस्मिन् परे विधानात् सादेशो न ॥ नाम्नि ॥ ३ । २ । १४४ ॥ योगारम्भाद्वेति निवृत्तम् ॥ अन्यार्थे उत्तरपदे सहस्य सः । साश्वत्थं वनम् । अन्यार्थ इत्येव । सहदेवः ॥ अदृश्याधिके ॥ ३ । २ । १४५ ॥ उत्तरपदेऽन्यार्थे सहस्य सः । साग्निः कपोतः । सद्रोणा खारी । नित्यार्थमिदम् ॥ ग्रन्थान्ते ॥ ३ । २ । १४७ ॥ उत्तरपदेऽव्ययीभावे सहस्य सः । सकलं ज्योतिषमधीते । कलादिशब्दाः सहचाराद्ग्रन्थवाचिनः । कालार्थमिदम् ॥ नाशिष्यगोवत्सहले ॥ ३ । २ । १४८ ॥ उत्तरपदे सहस्य सः । स्वस्ति गुरवे सहशिष्याय । भद्रं सहसङ्घायाचार्याय । आशिषि किम् । सपुत्रः । गवादिवर्जनं

किम् । स्वस्ति तुभ्यं सगवे २ । सवत्साय २ । सहलाय २ ॥ **समानस्य धर्मादिषु** ॥ ३ । २ । १४९ ॥ उत्तरपदेषु सः ॥ सधर्मा । सनामा । बहुवचनादाकृतिगणोऽयम् । अन्ये तु धर्मादिषु वचनान्तेषु नवसु विकल्पमिच्छन्ति । अपरे तु नामादिषु द्वादशस्वेव नित्यमिच्छन्ति । अन्ये तु नैवेच्छन्ति । सधर्मादिशब्दांस्तु सहशब्देन समानपर्यायेण साधयन्ति । समानशब्दप्रयोगे तु समानधर्मेत्याद्येवेति मन्यन्ते । सोदर्यसतीर्थ्यौ तु वक्ष्यमाणनिपातनात् ॥ **सब्रह्मचारी** ॥ ३ । २ । १५० ॥ निपात्यते । समानो ब्रह्मचारी समाने ब्रह्मणि व्रतं चरति वा सब्रह्मचारी । निपातनाद् व्रतशब्दस्यापि लोपः ॥ **दृग्दृशदृक्षे** ॥ ॥ ३ । २ । १५१ ॥ उत्तरपदे समानस्य सः ॥ सदृक् । सदृशः । सदृक्षः । दृशदृक्षसाहचर्य्यात् टक्सक्सहचरितक्विबन्तस्यैव दृशो ग्रहणादिह न । समाना दृक् समानदृक् ॥ **अन्यत्यदादेराः** ॥ ३ । २ । १५२ ॥ दृग्दृशदृक्षेषूत्तरपदेषु । अन्यादृग् । अन्यादृशः । अन्यादृक्षः । त्यादृक् । त्यादृशः । त्यादृक्षः ॥ "यत्तदेतदो डावादिः" इति डावतौ यावान् तावान् एतावान् भविष्यति ॥ **इदंकिमीत्की** ॥ ३ । २ । १५३ ॥ दृगादावुत्तरपदे । ईदृक् । कीदृक् । "इदं किमोऽतुरिय् किय् चास्य" इति इयान्, कियान्, इति भविष्यति ॥ **पृषोदरादयः** ॥ ३ । २ । १५५ ॥ निपात्यन्ते । पृषोदरम् । बलाहकः । शकन्धुः । कर्कन्धुः । कुलटा इत्यादि । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । "वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्॥१॥" ॥ **वावाप्योस्तनिक्रीधाग्नहोर्वपी** ॥ ३ । २ । १५६ ॥ यथासङ्ख्यम् । वतंसः । अवतंसः । वक्रयः । अवक्रयः । पिधानम् । अपिधानम् । पिनद्धम् । अपिनद्धम् । धातुनियमं नेच्छन्त्येके । पृषोदरादिप्रपञ्च एषः । तेन शिष्टप्रयोगोऽनुसरणीयः ॥ **समासेऽग्नेः स्तुतः** ॥ २ । ३ । १६ ॥ सस्य षः । अग्निष्टुत् ॥ **ज्योतिरायुर्भ्यां च स्तोमस्य** ॥ २ । ३ । १७ ॥ अग्नेश्च परस्य सस्य षः समासे । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । अग्निष्टोमः ॥ **निनद्याः स्नातेः कौशले** ॥ २ । ३ । २० ॥ समासे सस्य षः । निष्णः । निष्णातः । नदीष्णः । नदीष्णातः । नद्याः स्नातस्य नेच्छन्त्येके । कौशले किम् । नि-

स्नातः । नदीस्नः ॥ प्रतेः स्नातस्य सूत्रे ॥ २ । ३ । २१ ॥ सस्य षः समासे । प्रतिष्णातं सूत्रम् ॥ स्नानस्य नाम्नि ॥ २ । ३ । २२ ॥ प्रतेः सस्य षः समासे सूत्रे । प्रतिष्णानं सूत्रम् । नाम्नि किम् । प्रतिस्नानमन्यत् ॥ वेः स्त्रः ॥ २ । ३ । २३ ॥ सस्य षः समासे नाम्नि । विष्टरो वृक्षः । नाम्नीत्येव । विस्तरो वचसाम् ॥ अभिनिष्टानः ॥ २ । ३ । २४ ॥ निपात्यते नाम्नि ॥ अभिनिष्टानो वर्णः । विसर्गस्यैषा संज्ञा । वर्णमात्रस्येत्यन्ये । नाम्नीत्येव । अभिनिस्तानो मृदङ्गः ॥ गवियुधेः स्थिरस्य ॥ २ । ३ । २५ ॥ सस्य षः समासे नाम्नि । गविष्ठिरः । युधिष्ठिरः ॥ एत्यकः ॥ २ । ३ । २६ ॥ नाम्यन्तस्थाकवर्गात्सस्य षः समासे नाम्नि ॥ हरिषेणः । एति किम् । हरिसिंहः । नाम्नीत्येव । पृथुसेनः । अकः किम् । विष्वक्सेनः ॥ भादितो वा ॥ २ । ३ । २७ ॥ सस्य षः समासे नाम्नि एकारे ॥ रोहिणिषेणः । रोहिणिसेनः । इतः किम् । पुनर्वसुषेणः ॥ विकुशामिपरेः स्थलस्य ॥ २ । ३ । २८ ॥ सस्य षः समासे । नाम्नीति निवृत्तम् । विष्ठलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । ह्रस्वशमीशब्दनिर्देशाद्दीर्घान्ताच्च । शमीस्थलम् । दीर्घादप्येके । परिष्ठलम् । एभ्य इति किम् । भूमिस्थलम् ॥ कपेर्गोत्रे ॥ २ । ३ । २९ ॥ स्थलस्य सस्य समासे षः ॥ कपिष्ठलो नाम गोत्रस्य प्रवर्त्तयिता । गोत्रमिह लौकिकं गृह्यते । लोके चाद्यपुरुषा येऽपत्यसन्ततेः प्रवर्त्तयितारो यन्नाम्नाऽपत्यसन्ततिर्व्यपदिश्यते तेऽभिधीयन्ते । गोत्रे किम् । कपीनां स्थलं कपिस्थलम् ॥ गोऽम्बाम्बसव्यापद्वित्रिभूम्यग्निशेकुशङ्कुकङ्गुमञ्जिपुञ्जिबर्हिःपरमेदिवेः स्थस्य ॥ २ । ३ । ३० ॥ सस्य षः समासे । गोष्ठम् । अम्बाष्ठः । ङ्यापो बहुलं नाम्नीति ह्रस्वत्वे. अम्बष्ठः, श्लिष्टनिर्देशादुभाभ्यामपि । आम्बष्ठः । सव्यष्ठः इत्यादि । परमेष्ठः दिविष्ठः इत्यत्र अत एव निपातनात् सप्तम्या अलुप् ॥ तत्पुरुषे कृतीति तु नेनत्सिद्धस्येति प्रतिषेधान्नोपतिष्ठते ॥ निर्दुस्सोः सेधसन्धिसाम्नाम् ॥ २ । ३ । ३१ ॥ सस्य षः समासे । निषेधः । दुःषेधः । सुषेधः । इत्यादि ॥ प्रष्ठोऽग्रगे ॥ २ । ३ । ३२ ॥ निपात्यते । प्रष्ठः । प्रस्थोऽन्यः । भीरुष्ठानादयः ॥ २ । ३ । ३३

॥ भीरुष्ठानम् । अङ्गुलिषङ्गः । अङ्गुलिषङ्गा यवागूः । समास इत्येव । भीरोः स्थानमित्यादि । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ निष्प्राग्रेऽन्तः खदिरकार्श्याम्रशरेक्षुप्लक्षपीयूक्षाभ्यो वनस्य ॥ २ । ३ । ६६ ॥ नस्य णः ॥ निर्वणम् । प्रवणम् । इत्यादि ॥ कार्श्यवणमित्यत्र वचनसामर्थ्याच्छकारव्यवधानेऽपि णत्वम् । बहुवचनं व्याप्त्यर्थम् । तेन संज्ञायामसंज्ञायां च भवति । अन्यथा कोटरमिश्रकसिध्रकेसादिनियमबलेन संज्ञायां न स्यात् ॥ द्वित्रिस्वरौषधिवृक्षेभ्यो नवाऽनिरिकादिभ्यः ॥ २ । ३ । ६७ ॥ वनस्य नस्य णः । दूर्वावणम् । दूर्वावनम् । नीवारवणम् । नीवारवनम् । शिग्रुवणम् । शिग्रुवनम् । शिरीषवणम् । शिरीषवनम् । "ओषध्यः फलकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः ॥ फली वनस्पतिर्ज्ञेयो वृक्षाः पुष्पफलोपगाः ॥१॥" इति यद्यपि भेदोऽस्ति तथाऽप्यतिबहुलार्थबहुवचनबलाद् वृक्षग्रहणे वनस्पतीनामपि ग्रहणम् अत एव यथासंख्यमपि न । तथा संज्ञायामसंज्ञायां च भवति । द्वित्रिस्वरेति किम् । देवदारुवनम् । ओषधिवृक्षेभ्य इति किम् । विदारीवनम् । अनिरिकादिभ्य इति किम् । इरिकावनम् । मिरिकावनम् । इत्यादि । इरिकादिराकृतिगणः । इरिकादिवर्जनाद्विशेषाणामेव विधिः, तेनेह न । द्रुमवनम् ॥ गिरिनद्यादीनाम् ॥ २ । ३ । ६८ ॥ नस्य णो वा ॥ गिरिणदी । गिरिनदी । गिरिणखः । गिरिनखः । इत्यादि, बहुवचनाद्यथादर्शनमन्यत्रापि ॥ पानस्य भावकरणे ॥ २ । ३ । ६९ ॥ पूर्वपदस्थेभ्यो रषृवर्णेभ्यः परस्य नस्य णो वा ॥ क्षीरपाणम् । क्षीरपानं भाजनम् । भावकरण इति किम् । क्षीरपानो घोषः ॥ देशे ॥ २ । ३ । ७० ॥ पूर्वपदस्थाद्रषृवर्णात् पानस्य नस्य नित्यं णः । क्षीरपाणा उशीनराः तात्स्थ्यान्मनुष्याभिधानेऽपि देशो गम्यते । देश इति किम् । क्षीरपाना गोपालकाः ॥ योगविभागान्नवेति निवृत्तम् ॥ ग्रामाग्रान्नियः ॥ २ । ३ । ७१ ॥ नस्य णः । ग्रामणीः । अग्रणीः ॥ वाह्याद्वाहनस्य ॥ २ । ३ । ७२ ॥ वोढव्यं वाह्यम् । तद्वाचिनो रेफादिमतः पूर्वपदाद्वाहनस्य नस्य णः । इक्षुवाहणम् । उह्यतेऽनेनेति वहनम् । तस्मात् स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण्, अतो वा निपातनादुपान्त्यदीर्घत्वम् । वाह्यादिति किम् । सुरवाहनम् । नरवाहनम् ॥ अतोऽह्नस्य ॥ २ । ३ ।

३ ॥

 ॥ रेफादिमतः पूर्वपदान्नस्य णः । पूर्वाह्णः । अत इति किम् । निरह्नः । अह्न इत्यकारान्तनिर्देशादिह न । दीर्घाह्नी शरत् ॥ वोत्तरपदान्तनस्यादेरयुवपक्वाह्नः ॥ २।३।७९ ॥ पूर्वपदस्थाद्रषृवर्णान्नस्य णः । व्रीहिवापिणौ । व्रीहिवापिनौ । व्रीहिवापाणि । व्रीहिवापानि कुलानि । माहिण्वन् । माहिन्वन् । बहुलवचनादनाम्नापि समासः । समासे हि पूर्वोत्तरपदव्यवहारः । पुरुषवारिणी इत्यत्र तु परमपि विकल्पं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वान्नित्यं णत्वम् । व्रीहिवापेण । व्रीहीवापेन । अनन्त्यस्येत्यधिकारान्न, माषवापान् । उत्तरपदेति किम् । गर्गभगिणी । अन्तेति किम् । गर्गभगिनी । नेह नकारोऽन्तः किन्तु ङीप्रत्ययः । न चैवं माषवापिणीत्यत्र विकल्पो न प्राप्नोति नस्योत्तरपदत्वाभावादिति वाच्यम् । गतिकारकोपपदानामिति न्यायेन ङीप्रत्ययात्प्रागेव समासात् । विभक्त्यन्तत्वाभावेऽपि रूढत्वादुत्तरपदत्वम् । अयुवपक्वाह्न इति किम् । आर्ययूना । प्रपक्वेन । दीर्घाह्नी शरत् । अलचटतवर्गशसान्तर इत्येव । गर्दभवाहिनौ ॥ वेदूतोऽनव्ययय्वृदीचूङीयुवः पदे ॥ २।४।९८ ॥ ह्रस्व उत्तरपदे । लक्ष्मिपुत्रः । लक्ष्मीपुत्रः । ब्रह्मबन्धुपुत्रः २ । ईदूत इति किम् । खट्वापादः । अव्ययादिवर्जनं किम् । काण्डीभूतम् । शकहूपुत्रः । कारीषगन्धीपुत्रः । गार्गीपुत्रः । श्रीकुलम् । भ्रूकुलम् ॥ ङ्यापो बहुलं नाम्नि ॥ २।४।९९ ॥ उत्तरपदे ह्रस्वः ॥ भरणिगुप्तः । शिलवहम् । क्वचिद्विकल्पः । रेवतिमित्रः । रेवतीमित्रः । क्वचिन्न, नान्दीमुखम् । फल्गुनीमित्रः ॥ त्वे ॥ २।४।१०० ॥ ङ्यावन्तस्य बहुलं ह्रस्वः । रोहिणित्वम् । रोहिणीत्वम् । अजत्वम् । अजात्वम् ॥ भ्रुवोऽच्च कुंसकुट्योः ॥ २।४।१०१ ॥ ह्रस्व उत्तरपदयोः । भ्रुकुंसः । भ्रकुंसः । भ्रुकुटिः । भ्रकुटिः । भ्रूकुंसभ्रूकुटिशब्दावपीच्छन्त्यन्ये ॥ मालेषीकेष्टकस्यान्तेऽपि भारितूलचिते ॥ २।४।१०२ ॥ उत्तरपदे ह्रस्वः । मालभारी । उत्पलमालभारी । मालभारिणी । इषीकतूलम् । मुञ्जेषीकतूलम् । इष्टकचितम् । पक्वेष्टकचितम् । इदमेवान्तग्रहणं ज्ञापकम् । ग्रहणवता नाम्ना न तदन्तविधिरिति । तेन दिग्धपादोपहतः सौत्रनाडिरित्यादि सिद्धम् ॥ गोण्या मेये ॥ २।४।१०३ ॥ ह्रस्वः । गोण्या मिता गोणिः । अस्य मानवाचित्वेऽ-

पि उपचारान्मेये वृत्तिः । मेय इति किम् । गोणी । इति समासाश्रयविधयः ॥

कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । परार्थाभिधायिनी वृत्तिः । विग्रहो वृत्त्यर्थप्रतिपादकं वाक्यम् । स च लौकिकोऽलौकिकश्चेति द्विधा । लौकिको यथा, राज्ञः पुरुष इति । अयं साधुः परिनिष्ठितत्वात् । अलौकिकः, राजन् अस् पुरुष स् इति । अयञ्च प्रयोगानर्हत्वादसाधुः । समासः कचिन्नित्यः कचिद्वैकल्पिकश्च । अविग्रहः स्वघटकयावत्पदाघटितविग्रहो वा नित्यसमासः । यथा उन्मत्तगङ्गम् । हरौ इति अधिहरि । इत्यादि । तदितरो वैकल्पिकः । यथा राज्ञः पुरुषः, राजपुरुष इत्यादि । समासश्चतुर्द्धेति तु प्रायोवादः । बहुव्रीह्यव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वाधिकारबहिर्भूतानामपि विस्पष्टपटुरित्यादीनां समासानां विधानात् । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । इत्यपि प्रवादः प्रायोऽभिप्राय एव । शाकप्रति उन्मत्तगङ्गमित्याद्यव्ययीभावे निष्कौशाम्बिरित्यादौ तत्पुरुषे त्रिचतुरा इत्यादिबहुव्रीहौ पाणिपादमित्यादिद्वन्द्वे च तत्त्वाभावात् । किन्तु वक्ष्यमाणरीत्या षड्विधाः समासाः । स्याद्यन्तस्य स्याद्यन्तेन, राजपुरुषः । त्याद्यन्तेन, अनुव्यचलत् । नाम्ना, कुम्भकारः । धातुना, अजस्रम् । त्याद्यन्तस्य त्याद्यन्तेन अश्नीतपिवता । स्याद्यन्तेन, कुरुकटः । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः । तद्विशेषो द्विगुः । अनेकपदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेव । तत्पुरुषस्य कचिदेव । बहुव्रीहिर्द्विविधः । तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञानश्च । अवयवार्थः क्रियान्वयी यस्य स आद्यः । यथा, लम्बकर्ण आगच्छतीति । तदितरो द्वितीयः, यथा, दृष्टसागरः । नात्रावयवार्थस्य क्रियान्वयित्वम् ॥ इति सर्वसमासशेषः ॥

॥ इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयदेवसूरिविजयसिंहसूरिपट्टपरम्पराप्रतिष्ठितगीतार्थत्वादिगुणोपेतवृद्धि-
चन्द्रापरनामवृद्धिविजयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तेवासिसंविग्नशाखीयतपोगच्छा-
चार्यश्रीविजयनेमिसूरिविरचितायां हेमप्रभायां समासप्रकरणम् ॥

॥ अथ तद्धिताः ॥

तद्धितोऽणादिः ॥ ६ । १ । १ ॥ वक्ष्यमाणाः । औपगवः ॥ वाऽऽद्यात् ॥ ६ । १ । ११ ॥ पदद्वयमधिकृतं स्यात् । तेन पक्षे वाक्यं समासश्च । सूत्रादौ च निर्दिष्टात्प्रत्ययः ॥ प्राग्जितादण् ॥ ६ । १ । १३ ॥ पादत्रयं यावत् येऽर्थास्तेषु वा । औपगवः । माञ्जिष्ठम् ॥ वृद्धिः स्वरेष्वादेञ्णिति तद्धिते ॥ ७ । ४ । १ ॥ प्रकृतेः । दाक्षिः । भार्गवः ॥ धनादेः पत्युः ॥ ६ । १ । १४ ॥ प्राग्जितीयेऽर्थेऽण् ॥ अवर्णेवर्णस्य ॥ ७ । ४ । ६८ ॥ अपदस्य तद्धिते लुक् ॥ धानपतः । आश्वपतः ॥ अनिदम्यणपवादे च दित्यदित्यादित्ययमपत्युत्तरपदाञ्ञ्यः ॥ ६ । १ । १५ ॥ प्राग्जितीयेऽर्थेऽपत्याद्यर्थे । दैत्यः । आदित्यः । आदित्यः । याम्यः । प्राजापत्यः । अणपवादे च, आदित्यः । अत्र परत्वात् इञ् स्यात् । ञ्योहि प्राग्जितीयमणं बाधित्वा सावकाश इत्यणपवादग्रहणम् । अण्ग्रहणं किम् । वास्तोष्पत्यभार्यः । असत्यण्ग्रहणे स्वापवादविषयेऽप्यस्य समावेशे वास्तोष्पत्याभार्य इति स्यात् । अनिदमीति किम् । आदितीयम् ॥ बहिषष्टीकण् च ॥ ६ । १ । १६ ॥ ञ्यः प्राग्जितीयेऽर्थे ॥ प्रायोऽव्ययस्य ॥ ७ । ४ । ६५ ॥ तद्धितेऽपदस्यान्त्यस्वरादेर्लुक् । बाहीकः । बाह्यः ॥ कल्यग्नेरेयण् ॥ ६ । १ । १७ ॥ प्राग्जितीयेऽर्थेऽनिदम्यणपवादे च । कालेयम् । आग्नेयम् । अणपवादे च कालेयम् । आग्नेयम्, अत्र रूप्यमयटौ स्याताम् ॥ पृथिव्या ञाञ् ॥ ६ । १ । १८ ॥ पार्थिवः । पार्थिवा । पार्थिवी । अणपवादे च पार्थिवः । अत्रेण् स्यात् ॥ उत्सादेरञ् ॥ ६ । १ । १९ ॥ औत्सम् । औदपानम् । अणपवादे च उत्सस्यापत्यम् औत्सः इत्यादौ इञेयणकञ् च स्युः ॥ बष्कयादसमासे ॥ ६ । १ । २० ॥ अञ् । बाष्कयः । असमास इति किम् । सौबष्कयिः अत्र ॥ देवाद्यञ् च ॥ ६ । १ । २१ ॥ अञ् । दैव्यम् । दैवम् ॥ अः स्थाम्नः ॥ ६ । १ । २२ ॥ अश्वत्थामः ॥ इत्यपत्यादिप्राग्जितीयार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ॥ द्वि-

वृद्धे । नाडायनः । चारायणः । आमुष्यायणः ॥ दण्डिहस्तिनोरायने ॥ ७ । ४ । ४५ ॥ अन्त्यस्वरादेर्लुग् न ॥ दाण्डिनायनः ॥ हास्तिनायनः॥ वृद्ध इत्येव । नाडिः॥ यञिञः ॥ ६ । १ । ५४ ॥ वृद्धे यून्यायनण् । गार्ग्यायणः । दाक्षायणः ॥ हरितादेरञः ॥ ६ । १ । ५५ ॥ बिदाद्यन्तर्गणो हरितादिः ॥ वृद्धे योऽञ् तदन्ताद्यून्यायनण् । हारितायनः । कैन्दासायनः॥ क्रोष्टुशलङ्कोर्लुक् च ॥ ६ । १ । ५६ ॥ वृद्धे आयनण् । क्रौष्टायनः । शालङ्कायनः॥ दर्भकृष्णाग्निशर्मरणशरद्वच्छुनकादाग्रायणब्राह्मणवार्षगण्यवाशिष्ठभार्गववात्स्ये ॥६ । १ । ५७॥ वृद्धे यथासंख्यमायनण्। दार्भायण आग्रायणः । कार्ष्णायनो ब्राह्मणः । आग्निशर्मायणो वार्षगण्यः । राणायनो वाशिष्ठः । शारद्वतायनो भार्गवः । शौनकायनो वात्स्यः । अन्यत्र दार्भिरित्यादि ॥ जीवन्तपर्वताद्वा ॥ ६ । १ । ५८ ॥ वृद्धे आयनण् । जैवन्तायनः । जैवन्तिः। पार्वतायनः । पार्वतिः । वृद्ध इत्येव । जैवन्तिः ॥ द्रोणाद्वा ॥ ६ । १ । ५९ ॥ अपत्यमात्रे आयनण् । द्रौणायनः । द्रौणिः॥ शिवादेरण् ॥ ६ । १ । ६० ॥ अपत्ये । इञादेरपवादः । शैवः । प्रौष्ठः॥ ऋषिवृष्ण्यन्धककुरुभ्यः ॥ ६ । १ । ६१ ॥ अपत्येऽण् । वाशिष्ठः। वैश्वामित्रः । गौतमः । वासुदेवः । श्वाफल्कः । नाकुलः । दौर्य्योधनिस्तु क्रियाशब्दत्वात् । बाह्वादित्वाद्यौधिष्ठिरिः आर्जुनिः ॥ कन्यात्रिवेण्याः कनीनत्रिवणं च ॥ ६ । १ । ६२ ॥ अपत्येण् । कानीनः। त्रैवणः ॥ शुङ्गाभ्याम्भारद्वाजे ॥ ६ । १ । ६३ ॥ अपत्येऽण् । शौङ्गो भारद्वाजः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धे एयण्बाधनार्थं द्विवचनेन स्त्रीलिङ्गः शुङ्गाशब्द उपादीयते ॥ विकर्णच्छगलाद्वात्स्यात्रेये ॥६ । १ । ६४॥ अपत्येऽण् । वैकर्णः। छागलः॥ णश्च विश्रवसो विश्लुक् च वा ॥ ६ । १ । ६५ ॥ अपत्येऽण् । वैश्रवणः। रावणः। आदेशार्थं वचनम् । एवमुत्तरत्र ॥ संख्यासंभद्रान्मातुर्मातुर् च ॥ ६ । १ । ६६ ॥ अपऽत्येण् । द्वैमातुरः । सांमातुरः । भाद्रमातुरः ॥ संबन्धिनां सम्बन्धे ॥ ७ । ४ । १२१ ॥ संबन्धिशब्दानां यत्कार्यमुक्तं तत्संबन्ध एव । इतिवचनाद्धान्यमातुर्न । तेन द्वैमात्रः । शुभ्रादिपाठाद्वैमात्रेयः ॥ अदोर्नदीमानुषीनाम्नः ॥ ६ । १ । ६७ ॥ अपत्येऽण् । यामुनः मणेतः । दैवदत्तः। अदोरिति

किम् । चान्द्रभागेयः ॥ पीलासाल्वामण्डूकाद्वा ॥ ६ । १ । ६८ ॥ अपत्येऽण् । पैलः । पैलेयः । साल्वः । साल्वेयः । माण्डूकः । माण्डूकिः ॥ दितेश्चैयण् वा ॥ ६ । १ । ६९॥ मण्डूकादपत्येऽण् । दैतेयः । दैत्यः । माण्डूकेयः । माण्डूकिः ॥ ङ्याप्त्यूङः ॥ ६ । १ । ७० ॥ अपत्ये एयण् । सौपर्णेयः ॥ एयेऽग्नायी ॥ ३ । २ । ५२ ॥ तद्धिते परतः स्त्री पुंवत् । आग्नेयः । जातिश्च णितद्धितयस्वरे इति सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेन यौवतेय इत्यादौ न पुंवत् ॥ वैनतेयः । यौवतेयः ॥ अकद्रूपाण्ड्वो- रुवर्णस्यैये ॥ ७ । ४ । ६९॥ तद्धिते लुक् । कामण्डलेयः । कद्रूपाण्ड्वोस्तु । काद्रवेयः । पाण्डवेयः ॥ द्विस्वरादनद्याः ॥ ६ । १ । ७१ ॥ ङ्याप्त्यूङन्तादपत्ये एयण् । दात्तेयः । अनद्या इति किम् । सैमः ॥ इतोऽनिञः ॥ ६ । १ । ७२ ॥ द्विस्वरादपत्ये एयण् । नाभेयः । नैधेयः । अनिञ इति किम् । दाक्षायणः । द्विस्वरादित्येव । मारीचः ॥ शुभ्रादिभ्यः ॥ ६ । १ । ७३ ॥ अपत्येऽण् । शौभ्रेयः । वैष्टपुरेयः । गाङ्गेयः ॥ प्राद्वाहणस्यैये ॥ ७ । ४ । २१ ॥ ञ्णिति तद्धिते स्वरेष्वादेर्वृद्धिः प्रस्यतु वा । प्रावाहणेयः । प्रवाहणेयः । उत्तरपदवृद्धेः प्रवाहणेयीभार्य्य इत्यत्र पुंवद्भावप्रतिषेधः प्रयोजनम् ॥ एयस्य ॥ ७ । ४ । २२ ॥ एयान्तांशात्प्रात्परस्य वाहनस्य ञ्णिति तद्धिते स्वरेष्वादेर्वृद्धिः प्रस्यतु वा । प्रावाहणेयिः । प्रवाहणेयिः ॥ एये जिह्माशिनः ॥ ७ । ४ । ४७ ॥ अन्त्यस्वरादेर्लुग्न । जैह्माशिनेयः ॥ श्यामलक्षणाद्वाशिष्ठे ॥ ६ । १ । ७४ ॥ अपत्ये एयण् । श्यामेयो लाक्षणेयो वाशिष्ठः । अन्यत्र श्यामायनः लाक्षणिः । अवृद्धे तु श्यामिः ॥ विकर्णकुषीतकात्काश्यपे ॥ ६ । १ । ७५ ॥ अपत्ये एयण् । वैकर्णेयः कौषीतकेयः काश्यपः । वैकर्णिः कौषीतकिरन्यः ॥ भ्रुवो भ्रुव्च ॥ ६ । १ ७६ ॥ अपत्ये एयण् । भ्रौवेयः ॥ कल्याण्यादेरिन् चान्तस्य ॥ ६ । १ । ७७ ॥ अपत्ये एयण् । काल्याणिनेयः ॥ हृद्भगसिन्धोः ॥ ७ । ४ । २५ ॥ हृदाद्यन्तानां पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च स्वरेष्वादेर्वृद्धिर्ञ्णिति तद्धिते । सौहार्दम् । सौभागिनेयः । साक्तुसैन्धवः । बहुलाधिकारात् सौहृदं दौर्हृदमित्यपि ॥ अनुशतिकादीनाम् ॥ ७ । ४ । २७ ॥ ञ्णिति तद्धिते पूर्वोत्तरपदयोः स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिः । पारस्त्रैणेयः ॥ कुलटाया वा ॥ ६ । १ । ७८ ॥ अपत्ये एयण इन् चान्तस्य । आदेशार्थं वचनम् ।

कौलटिनेयः । कौलटेयः ॥ **चटकाण्णैरः स्त्रियां तु लुप्** ॥ ६ । १ । ७९ ॥ अपत्ये । चाटकैरः । लिंगविशिष्टपरिभाषया चटकाया अपि चाटकैरः । स्त्रियां तु चटका । अस्त्रियामित्येव सिद्धे प्रत्ययान्तरबाधनार्थं णैरविधानम् ॥ **क्षुद्राभ्य एरण् वा** ॥ ६ । १ । ८० ॥ अपत्ये । अङ्गहीना अनियतपुंस्का वा स्त्रियः क्षुद्राः । काणेरः । काणेयः । दासेरः । दासेयः । नाटेरः । नाटेयः । बहुवचनं क्षुद्रार्थपरिग्रहार्थम् ॥ **गोधाया दुष्टे णारश्च** ॥ ६ । १ । ८१ ॥ अपत्ये एरण् । गौधारः । गौधेरः । योऽहिना गोधायां जन्यते । गौधेयोऽन्यः । शुभ्रादित्वादेयण् ॥ **जण्टपण्टात्** ॥ ६ । १ । ८२ ॥ अपत्ये णारः । जाण्टारः । पाण्टारः । केचित्तु पाण्डार इत्याद्यपीच्छन्ति ॥ **चतुष्पाद्भ्य एयञ्** ॥ ६ । १ । ८३ ॥ अपत्ये । कामण्डलेयः । सौरभेयः । **गृष्ट्यादेः** ॥ ६ । १ । ८४ ॥ अपत्ये एयञ् । गार्ष्टेयः । हार्ष्टेयः । मित्रयोरपत्यमिति विग्रहे ऋष्याणि प्राप्ते एयञ् ॥ **केकयमित्रयुप्रलयस्य यादेरिय् च** ॥ ७ । ४ । २ ॥ ञ्णिति तद्धिते स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिः इतीयादेशे प्राप्ते ॥ **सारवैक्ष्वाकमैत्रेयभ्रौणहत्यधैवत्यहिरण्मयम्** ॥ ७ । ४ । ३० ॥ एते निपात्यन्ते । इति युल्लोपः । मैत्रेयः ॥ **यस्कादेर्गोत्रे** ॥ ६ । १ । १२५ ॥ यः प्रत्ययस्तदन्तस्य बहुगोत्रार्थस्य यस्कादेर्यः प्रत्ययस्तस्यास्त्रियां लुप् । यस्काः । लह्याः । मित्रयवः । गोत्र इति किम् । यास्काश्छात्राः ॥ **वाडवेयो वृषे** ॥ ६ । १ । ८५ ॥ एयणेयञ् वा निपात्यते । वृषो यो गर्भे बीजं निषिञ्चति । वडवाया वृषो वाडवेयः । अपत्येऽणेव । वाडवः । एयञेयणोरुभयोरपि व्यवस्थापनार्थं निपातनम् । अन्यथाऽन्यतरोऽपत्ये प्रसज्येत ॥ **रेवत्यादेरिकण्** ॥ ६ । १ । ८६ ॥ अपत्ये । रैवतिकः । आश्वपालिकः ॥ **वृद्धस्त्रियाः क्षेपे णश्च** ॥ ६ । १ । ८७ ॥ अपत्ये इकण् । पितुरसंविज्ञाने मात्रा व्यपदेशोऽपत्यस्य क्षेपः ॥ **तद्धितयस्वरेऽनाति** ॥ २ । ४ । ९२ ॥ व्यञ्जनात्परस्य प्रत्ययस्य तद्धिते लुक् । गार्गो गार्गिको वा जाल्मः । वृद्धेति किम् । कारिकेयो जाल्मः । स्त्रिया इति किम् । औपगविर्जाल्मः । क्षेप इति किम् । गार्गेयो माणवकः । मातुः संविज्ञानार्थमिदमुच्यते ॥ **भ्रातुर्व्यः** ॥ ६ । १ । ८८ ॥ अपत्ये । भ्रातृव्यः । शत्रुरपि तदुपचाराद्भ्रातृव्यः ॥ **ईयः स्वसुश्च** ॥ ६ । १ । ८९ ॥

भ्रातुरपत्ये । भ्रात्रीयः । स्वस्रीयः ॥ मातृपित्रादेर्डेयणीयणौ ॥ ६ । १ । ९० ॥ स्वस्रुरपत्ये । वचनभेदान्न यथा-संख्यम् । मातृष्वसेयः । मातृष्वस्रीयः । पैतृष्वसेयः । पैतृष्वस्रीयः ॥ श्वशुराद्यः ॥ ६ । १ । ९१ ॥ अपत्ये । श्वशुर्यः । सम्बन्धिनां सम्बन्धे । स्वशुरो नाम कश्चित् तस्यापत्यं श्वाशुरिः ॥ जातौ राज्ञः ॥ ६ । १ । ९२ ॥ अपत्ये यः ॥ अनोऽट्ये ये ॥ ७ । ४ । ५१ ॥ अन्त्यस्वरादेर्लुग् न । राजन्यः क्षत्रियजातिश्चेत् । राजनोऽन्यः । अद्य इति किम् । राज्यम् ॥ क्षत्रादियः ॥६।१।९३॥ अपत्ये जातौ । क्षत्रियो जातिश्चेत् । क्षात्रिरन्यः॥ मनोर्याणौ षश्चान्तः॥६।१।९४॥ अपत्ये जातौ । मनुष्याः । मानुषाः । मानुषी । जातावित्येव । मानवाः ॥ माणवः कुत्सायाम् ॥ ६ । १ । ९५ ॥ मनुशब्दादौत्सर्गिकेऽण्प्रत्यये णत्वं निपात्यते । मनोरपत्यं कुत्सितं मूढं माणवः ॥ कुलादीनः ॥ ६ । १ । ९६ ॥ अपत्ये । कुलीनः । उत्तरसूत्रे समासे प्रतिषेधादिह कुलान्तः केवलश्च गृह्यते । बहुकुलीनः ॥ यैयकञावसमासे वा ॥ ६ । १ । ९७ ॥ कुलान्तात् कुलाच्चापत्ये । कुल्यः । कौलेयकः । कुलीनः । बहुकुल्यः । बाहुकुलेयकः । बहुकुलीनः । असमास इति किम् । आढ्यकुलीनः ॥ दुष्कुलादेयण् वा ॥ ६ । १ । ९८ ॥ अपत्ये । दौष्कुलेयः । दुष्कुलीनः ॥ महाकुलाद्वाञीनञौ ॥ ६ । १ । ९९ ॥ अपत्ये । माहाकुलः । माहाकुलीनः । महाकुलीनः ॥ कुर्वादेर्ञ्यः ॥ ६ । १ । १०० ॥ अपत्ये । कौरव्यः । शाङ्कव्यः । अक्षत्रियवचनस्येह कुरोर्ग्रहणम् । क्षत्रियवचनात्तु वक्ष्यमाणो द्विसंज्ञको ञ्यः ॥ सम्राजः क्षत्रिये ॥६।१।१०१॥ अपत्ये ञ्यः । साम्राज्यः क्षत्रियश्चेत् । अन्यत्र साम्राजः । अन्ये साम्राजिरित्याहुः । तत्र सम्राट् बाह्वादिषु द्रष्टव्यः॥ सेनान्तकारुलक्ष्मणादिञ् च ॥ ६ । १ । १०२ ॥ ञ्योऽपत्ये । हारिषेणिः । हारिषेण्यः । तान्तुवायिः । तान्तुवाय्यः । लाक्ष्मणिः । लाक्ष्मण्यः ॥ सुयाम्नः सौवीरेष्वायनिञ् ॥ ६ । १ । १०३ ॥ अपत्ये । सौयामायनिः । सौवीरेभ्योऽन्यत्र सौयामः ॥ पाण्टाहृतिमिमताण्णश्च ॥ ६ । १ । १०४ ॥ सौवीरेषु जनपदे योऽर्थ-स्तद्वृत्तेरपत्ये आयनिञ् । पाण्टाहृतः पाण्टाहृतायनिर्वा सौवीरगोत्रः॥ मैमतः । मैमतायनिः । सौवीरेष्वित्येव । पाण्टाहृतायनः ।

ग्रैमतायनः । अनन्तरो मैमतिः॥ भागवित्तितार्णविन्दवाऽऽकशापेयान्निन्दायामिकण् वा॥ ६ । १ । १०५ । सौवीरेषु यो वृद्धस्तत्र वर्त्तमानाद्यूनि ॥ भागवित्तिकः ।भागावित्तायनो वा जाल्मः । तार्णविन्दविकः । तार्णविन्दविः । आकशापेयिकः । आकशापेयिः ॥ निन्दायामिति किम् ? । अन्यत्र भागवित्तायनः ॥ सौयामायनियामुन्दायनिवार्ष्यायणेरीयश्च वा ॥ ६ । १ । १०६ ॥ सौवीरवृद्धवृत्तेर्यूनीकणं निन्दायाम् । सौयामायनीयः।सौयामायनिकः।सौयामायनिर्वा निन्द्यो युवा । यामुन्दायनीयः। यामुन्दायनिकः । यामुन्दायनिः । वार्ष्यायणीयः। वार्ष्यायणिकः । वार्ष्यायणिः ॥ निन्दायामित्येव । सौयामायनिः ॥ तिकादेरायनिञ् ॥ ६ । १ । १०७ ॥ अपत्ये । इञादेरपवादः । तैकायनिः । कैतवायनिः ॥दगुकोशलकमीरच्छागवृषाद्यादिः ॥ ६ ।१ । १०८॥ अपत्ये आयनिञ् ॥ दागव्यायनिः । कौशल्यायनिः । कार्मार्य्यायणिः । छाग्यायनिः । वार्ष्यायणिः ॥ द्विस्वरादणः॥ ६ ॥ १ । १०९ ॥ अपत्ये आयनिञ् ॥ कार्त्रीयणिः । द्विस्वरादिति किम् ? । औपगविः । अण इति किम् ? दाक्षायणः । वृद्धादेवायं विधिः, अवृद्धात्तूत्तरेण विकल्पः । अङ्गानां राजा आङ्गः तस्याङ्गिः । आङ्गायनिर्वा ॥ वृद्धिर्यस्य स्वरेष्वादिः ॥ ६ । १ । ८ ॥ स दुसंज्ञः ॥ अवृद्धाद्दोर्नवा ॥ ६ । १ । ११० ॥ अपत्ये आयनिञ् ॥ आम्रगुप्तायनिः। आम्रगुप्तिः ॥ अवृद्धादिति किम् ? ।दाक्षायणः । दोरिति किम् ? । आकम्पनिः ॥ वाशिन आयनौ ॥ ७ । ४ । ४६ ॥ अन्त्यस्वरादेर्लुग् न ॥वाशिनायनिः॥पुत्रान्तात् ॥६ । १ । १११॥दोरपत्ये आयनिञ् वा॥ गार्गीपुत्रायणिः । गार्गीपुत्रिः । उत्तरसूत्रप्राप्तकागमाभावार्थं वचनम् । पक्षे उत्तरेण कागमोऽपि । गार्गीपुत्रकायणिः ॥ चर्मिवर्मिगारेटकार्कट्यकाकलङ्कावाकिनाच्च कश्चान्तोऽन्त्यस्वरात् ॥ ६ । १ । ११२ ॥ पुत्रान्ताद्दोरायनिञ् वा ॥ चार्मिकायणिः । चार्मिणः । वार्मिकायणिः । वार्मिणः । गारेटकायनिः । गारेटिः । कार्कट्यकायनिः । कार्कट्यायनः । यदा तु अव्युत्पन्नः कार्कट्यशब्दस्तदा पक्षे इञेव । काककायनिः । काकिः । लाङ्काकायनिः । लाङ्केयः । वाकिनकायनिः । वाकिनिः ।

स स्यादित्यर्थः । पाण्टाहृतस्यापत्यं पाण्टाहृतिस्तस्यापत्यं युवा पाण्टाहृतः, तस्यच्छात्रा इति प्राग्जितीयेऽर्थे स्वरादौ प्रत्यये चिकीर्षिते णस्य लुप्, ततो वृद्धेञ् इत्यञ् पाण्टाहृताः ॥ वाऽऽयनणाऽऽयनिञोः ॥ ६ । १ । १३८ ॥ युवार्थयोः प्राग्जितीये स्वरादौ विषये लुप् ॥ गार्गीयाः । गार्ग्यायणीयाः । हौत्रीयाः । हौत्रायणीयाः ॥ द्रीञो वा ॥ ६ । १ । १३९ ॥ युवार्थस्य लुप् ॥ औदुम्बरिः । औदुम्बरायणः ॥ अब्राह्मणात् ॥ ६ । १ । १४१ ॥ वृद्धप्रत्ययान्ताद्युवार्थस्य लुप् ॥ आङ्गः पिता । आङ्गः पुत्रः । अब्राह्मणादिति किम् ? । गार्ग्यः पिता । गार्ग्यायणः पुत्रः पैलादेः ॥ ६ । १ । १४२ ॥ यूनि प्रत्ययस्य लुप् ॥ पैलः पिता पुत्रश्च । शालङ्किः पिता पुत्रश्च ॥ प्राच्येञोऽतौल्वल्यादेः ॥ ६ । १ । १४३ ॥ यूनि प्रत्ययस्य लुप् ॥ पान्नागारिः पिता पुत्रश्च । मान्थरेषणिः पिता पुत्रश्च । प्राच्येति किम् ? । दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः । तौल्वल्यादिवर्जनं किम् ? । तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः ॥ इत्यपत्याधिकारः ॥ ॥ अथ रक्ताद्यर्थकाः ॥ रागाट्टो रक्ते ॥ ६ । २ । १ ॥ रज्यते येन कुसुम्भादिना तदर्थात्तृतीयान्ताद्रक्तमित्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः । कुसुम्भेन रक्तं कौसुम्भं वासः । एवं काषायम् । रागादिति किम् ? । चैत्रेण रक्तम् । अत्र कुसुम्भादयो रागा ग्राह्यास्तेनेह न । कृष्णेन रक्तमित्यादि । एते हि वर्णा द्रव्यवृत्तयो न तु रागाख्याः । काषायौ गर्दभस्य कर्णौ हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादाविति तूपमानोपमेयभावेन तद्गुणारोपाद्भविष्यति ॥ लाक्षारोचनादिकण् ॥ ६ । २ । २ ॥ टान्ताद्रक्ते । लाक्षिकम् । रौचनिकम् ॥ शाकलकर्दमाद्वा ॥ ६ । २ । ३ ॥ टान्ताद्रक्त इकण् । शाकलिकम् । शाकलम् । कार्दमिकम् । कार्दमम् ॥ नीलपीतादकम् ॥ ६ । २ । ४ ॥ टान्ताद्रक्ते यथासंख्यम् । नीलेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषया नील्या वा रक्तं नीलम् । पीतकम् ॥ उदितगुरोर्भाद्युक्तेऽब्दे ॥ ६ । २ । ५ । टान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययः । पौषं वर्षम् । भादिति किम् ? । उदितगुरुणा पूर्वरात्रेण युक्तं वर्षम् ॥ चन्द्रयुक्तात्काले लुप्त्वप्रयुक्ते ॥ ६ । २ । ६ ॥ टान्ताद्भाद्युक्ते यथावि-

हितं प्रत्ययः । पौषमहः । पौषी रात्रिः । अद्य पुष्यः ॥ द्वन्द्वादीयः ॥ ६ । २ । ७ ॥ टान्ताचन्द्रयुक्तभाद्युक्ते काले । राधानुराधीयमहः ॥ श्रवणाश्वत्थान्नाम्न्यः ॥ ६ । २ । ८ ॥ टान्ताचन्द्रयुक्तार्थाद्युक्ते काले । श्रवणा रात्रिः । अश्वत्था पौर्णमासी । नाम्नीति किम् ? । श्रावणमहः । आश्वत्थमहः ॥ षष्ठ्याः समूहे ॥ ६ । २ । ९ ॥ यथाविहितं प्रत्ययाः । चापम् । स्त्रैणम् ॥ पञ्चकुमारीत्यत्र तु न तद्धितः । समासेन समूहार्थस्योक्तत्वात् । तेन ङीनिवृत्तिर्न ॥ भिक्षादेः ॥ ६ । २ । १० ॥ षष्ठ्यन्तात्समूहे यथाविहितं प्रत्ययाः । भैक्षम् ॥ अनपत्ये ॥ ७ । ४ । ६६ ॥ इन्नन्तस्याण्यन्त्यस्वरादेर्लुग् न । गार्भिणम् । यौवतम् । क्षैत्रम् । पुंवद्भावबाधनार्थोऽस्य पाठः । अन्ये तु युवतिशब्दं न पठन्ति । तन्मते यौवनम् ॥ क्षुद्रकमालवात्सेनानाम्नि ॥ ६ । २ । ११ ॥ षष्ठ्यन्तात्समूहेऽण् ॥ क्षौद्रकमालवी सेना । गोत्राकञ्बाधनार्थं वचनम् । समूहाधिकारे हि धेनोरनञ इति प्रतिषेधात्तदन्तग्रहणम् ॥ गोत्रोक्षवत्सोष्ट्रवृद्धाजोरभ्रमनुष्यराजराजन्यराजपुत्रादकञ् ॥ ६ । २ । १२ ॥ समूहे । गार्गकम् । औक्षकम् । वात्सकम् । औष्ट्रकम् । वार्द्धकम् । आजकम् । औरभ्रकम् ॥ न राजन्यमनुष्ययोरके ॥ २ । ४ । ९४ ॥ यो लुक् । मानुष्यकम् । राजकम् । राजन्यकम् । राजपुत्रकम् ॥ केदाराण्ण्यश्च ॥ ६ । २ । १३ ॥ समूहेऽकञ् । कैदार्यम् । कैदारकम् ॥ कवचिहस्त्यचित्ताच्चेकण् ॥ ६ । २ । १४ ॥ केदारात्समूहे । कावचिकम् । हास्तिकम् । आपूपिकम् । शाष्कुलिकम् । कैदारिकम् । ण्याकञ्भ्यां बाधा मा भूदितीकण्विधानम् ॥ धेनोरनञः ॥ ६ । २ । १५ ॥ समूहे इकण् । ऋवर्णोवर्णदोसिसुसशश्वदकस्मात्त इकस्येतो लुक् ॥ ७ । ४ । ७१ ॥ धैनुकम् । अनञ इति किम् ? । आधैनवम् ॥ ब्राह्मणमाणववाडवाद्यः ॥ ६ । २ । १६ ॥ समूहे । ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् ॥ गणिकाया ण्यः ॥ ६ । २ । १७ ॥ समूहे । गाणिक्यम् । ब्राह्मणादीनां यविधानं पुंवद्भावार्थम् । तेन ब्राह्मण्ययाञ्चः । ण्ये हि पुंवद्भावो न स्यात् ॥ केशाद्वा ॥ ६ । २ । १८ ॥ समूहे ण्यः । कैश्यम् । कैशिकम् ॥

चाऽश्वादीयः ॥ ६ । २ । १९ ॥ समूहे । अश्वीयम् । आश्वम् ॥ पश्वी ड्वण् ॥ ६ । २ । २० ॥ समूहे । पा-
र्श्वम् ॥ इनोऽह्नः क्रतौ ॥ ६ । २ । २१ ॥ समूहे । अहीनः क्रतुः । क्रताविति किम् ? । आह्नम् ॥ अनी-
नाद्ट्यह्नोऽतः ॥ ७ । ४ । ६६ ॥ अपदस्य तद्धिते लुक् । इत्यतो लुक् ॥ पृष्ठाद्यः ॥ ६ । २ । २२ ॥ समूहे
क्रतौ । पृष्ठ्यः । क्रतावित्येव । पार्ष्ठिकम् ॥ चरणाद्धर्मवत् ॥ ६ । २ । २३ ॥ समूहे प्रत्ययाः । कठानां धर्मः
काठकम् । तथा समूहेऽपि ॥ गोरथवातात्त्रल्कट्यलूलम् ॥ ६ । २ । २४ ॥ समूहे यथासंख्यम् । गोत्रा ।
रथकट्या । वातूलः ॥ पाशादेश्च ल्यः ॥ ६ । २ । २५ ॥ गवादेः समूहे । पाश्या । तृण्या । गव्या । रथ्या ।
वात्या ॥ श्वादिभ्योऽञ् ॥ ६ । २ । २६ ॥ समूहे । शौवम् । आश्वम् ॥ खलादिभ्यो लिन् ॥ ६ । २ ।
२७ ॥ समूहे । खलिनी । पाशादित्वाल्ल्योऽपि । खल्यः । ऊकिनी ॥ ग्रामजनबन्धुगजसहायात्तल् ॥ ६ ।
२ । २८ ॥ समूहे । ग्रामता । जनता । बन्धुता । गजता । सहायता ॥ पुरुषात्कृतहितवधविकारे चैयञ् ॥
६ । २ । २९ ॥ समूहे । पौरुषेयो ग्रन्थः । पौरुषेयमार्हतं शासनम् । पौरुषेयो वधो विकारो वा । पौरुषेयम् ॥
विकारे ॥ ६ । २ । ३० ॥ षष्ठ्यन्ताद् यथाविहितं प्रत्ययाः ॥ वाङ्मनो विकारे ॥ ७ । ४ । ६३ ॥ अपद-
स्य तद्धितेऽन्त्यस्वरादेर्लुक् । आश्मः । आश्मनः ॥ चर्मशुनः कोशसङ्कोचे ॥ ७ । ४ । ६४ ॥ अपदस्य यथास-
ङ्ख्यं तद्धितेऽन्त्यस्वरादेर्लुक् ॥ चार्मः कोशः । कोशादन्यत्र चार्मणः । शुनोऽयं शौवः संकोचः । अन्यत्र शौव-
नः । शौवं मांसमित्यादि तु हेमादित्वादणि नोऽपदस्येति भविष्यति ॥ पदस्यानिति वा ॥ ७ । ४ । १२ ॥
श्वादेर्ञ्णिति तद्धिते वकारात्प्रागौकारः । श्वापदम् । शौवापदम् । अनितीति किम् ? । श्वापदिकः ॥ प्राण्यो-
षधिवृक्षेभ्योऽवयवे च ॥ ६ । २ । ३१ ॥ षष्ठ्यन्तेभ्यो विकारे यथाविहितं प्रत्ययाः । कापोतं सक्थि मांसं वा ।
दौर्वम् । बैल्वं काण्डं भस्म वा । इतः परं विकारे प्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽवयवे चेति द्वयमप्यधिक्रियते । तेनोत्तरे प्रत्य-

याः प्राण्योपधिवृक्षेभ्योऽवयवविकारयोरन्येभ्यस्तु विकारमात्रे भवन्तीति वेदितव्यम् । प्राणिग्रहणेनेह त्रसा एव गृह्यन्ते ॥ तालाद्धनुषि ॥ ६ । २ । ३२ ॥ विकारेऽण् । तालं धनुः । धनुषीति किम् । तालमयं काण्डम् ॥ त्रपुजतोः षोऽन्तश्च ॥ ६ । २ । ३३ ॥ विकारेऽण् । त्रापुषम् । जातुषम् ॥ शम्याश्च लः ॥ ६ । २ । ३४ ॥ विकारेऽवयवे चाण् । शामीलं भस्म । शामीली शाखा ॥ पयोद्रोर्यः ॥ ६ । २ । ३५ ॥ विकारे । पयस्यम् । द्रव्यम् ॥ उष्ट्रादकञ् ॥ ६ । २ । ३६ ॥ विकारेऽवयवे च । औष्ट्रकं मासमङ्गं वा ॥ उमोर्णाद्वा ॥ ६ । २ । ३७ ॥ विकारेऽवयवे चाकञ् । औमकम् । औमम् । और्णकम् । और्णः कम्बलः ॥ एण्या एयञ् ॥ ६ । २ । ३८ ॥ विकारेऽवयवे च । ऐणेयं मांसमङ्गं वा । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुंलिङ्गादणेव । ऐण मांसम् ॥ कौशेयम् ॥ ६ । २ । ३९ ॥ कौशेयं वस्त्रं सूत्रं वा । निपातनं रूढ्यर्थम् । तेन वस्त्रसूत्राभ्यामन्यत्र न । परशव्याद्यलुक् च ॥ ६ । २ । ४० ॥ विकारेऽण् । पारशवम् । यग्रहणं यस्य समुदायस्य लोपार्थम् । तेन कांस्यमित्यत्रावर्णेवर्णस्येतीकारलोपः ॥ कंसीयाञ् ञ्यः ॥ ६ । २ । ४१ ॥ विकारे तद्योगे यलुक् च । कांस्यम् ॥ हेमार्थान्माने ॥ ६ । २ । ४२ ॥ विकारेऽण् । हाटको निष्कः । मान इति किम् ? । हाटकमयी यष्टिः ॥ द्रोर्वयः ॥ ६ । २ । ४३ ॥ माने विकारे । द्रुवयं मानम् ॥ मानात्क्रीतवत् ॥ ६ । २ । ४४ ॥ विकारे । मानं संख्यादि । शतेन क्रीतं शत्यम् । शतिकम् । एवं विकारेऽपि । वद्ग्रहणाल्लुबादिकस्याप्यतिदेशः । तेन द्विशत इत्यादि ॥ हेमादिभ्योऽञ् ॥ ६ । २ । ४५ ॥ विकारेऽवयवे च यथायोगम् । हैमम् । राजतः ॥ अभक्ष्याच्छादने वा मयट् ६ । २ । ४६ ॥ विकारेऽवयवे च यथायोगम् । भस्ममयम् । भास्मनम् । अभक्ष्याच्छादन इति किम् ? । मौद्गः सूपः । कार्पासः पटः । भक्ष्याच्छादनयोर्मयडभावपक्षे च तालाद्धनुषि इत्यादिको विधिः सावकाशः । अयं च भस्ममयमित्यादौ । तत्रोभयप्राप्तौ परत्वादनेन मयट् । तालमयं धनुः । एके तु तालाद्धनुषि द्रोः प्राणिवाचिभ्यश्च मयटं नेच्छन्ति ॥ शरदर्भकूदी-

तृणसोमबल्वजात् ॥ ६ । २ । ४७ । अभक्ष्याच्छादने विकारेऽवयवे च नित्यं मयट् । शरमयम् । दर्भमयम् । कूदीमयम् । तृणमयम् । सोममयम् । बल्वजमयम् ॥ एकस्वरात् ॥ ६ । २ । ४८ ॥ नाम्नोऽभक्ष्याच्छादने विकारेऽवयवे च नित्यं मयट् । वाङ्मयम् ॥ दोरप्राणिनः ॥ ६ । २ । ४९ ॥ अभक्ष्याच्छादने विकारेऽवयवे च मयट् । आम्रमयम् । अप्राणिन इति किम् ? । शौवाविधम् । श्वाविन्मयम् ॥ गोः पुरीषे ॥ ६ । २ । ५० ॥ नित्यं मयट् । गोमयम् । पयस्तु गव्यम् । पुरीषे नियमार्थं वचनम् ॥ व्रीहेः पुरोडाशे ६ । २ । ५१ ॥ विकारे नित्यं मयट् । व्रीहिमयः पुरोडाशः । पुरोडाश इति किम् ? । व्रैह ओदनः । व्रैहं भस्म ॥ तिलयवादनाम्नि ॥ ६ । २ । ५२ ॥ विकारेऽवयवे च मयट् । तिलमयम् । यवमयम् । अनाम्नीति किम् ? । तैलम् । यावः ॥ पिष्टात् ६ । २ । ५३ ॥ विकारेऽनाम्नि मयट् । पिष्टमयम् ॥ नाम्नि कः ६ । २ । ५४ ॥ पिष्टाद्विकारे । पिष्टिका ॥ ह्योगोदोहादीनञ् हियङ्गुश्चास्य ॥ ६ । २ । ५५ ॥ विकारे नाम्नि । हैयङ्गवीनं नवनीतं घृतं वा । नाम्नोत्येव । हौगोदोहं तक्रम् ॥ अपो यञ् वा ॥ ६ । २ । ५६ ॥ विकारे । आप्यम् । अम्मयम् ॥ लुब्बहुलं पुष्पमूले ॥ ६ । २ । ५७ ॥ विकारावयवार्थस्य प्रत्ययस्य ॥ ङ्यादेर्गौणस्याक्विपस्तद्धितलुक्यगोणीसूच्योः २ । ४ । ८५ लुक् । सप्तकुमारः । पञ्चेन्द्रः । पञ्चयुवा । द्विपङ्गुः । गौणस्येति किम् ? । अवन्ती । अक्विप इति किम् ! । पञ्चकुमारी । अगोणासूच्योरिति किम् ? । पञ्चगोणिः । दशसूचिः ॥ अनेन स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तौ " हरीतक्यादिप्रकृतिर्न लिङ्गमतिवर्त्तते " इति लुबन्तस्य स्त्रीत्वात् पुनः स्त्रीप्रत्ययः । मल्लिका पुष्पम् । विदारी मूलम् । क्वचिन्न । वारणानि पुष्पाणि । ऐरण्डानि मूलानि । क्वचिद्विकल्पः । शिरीषाणि शैरीषाणि पुष्पाणि । ह्रीवेराणि हैवेराणि मूलानि । क्वचिदन्यत्रापि । आमलकी वृक्षः ॥ फले ॥ ६ । २ । ५८ ॥ विकारेऽवयवे चार्थे प्रत्ययस्य लुप् । आमलकम् ॥ प्लक्षादेरण् ॥ ६ । २ । ५९ ॥ विकारेऽवयवे वा फले । विधानसामर्थ्याच्चास्य न लुप् । प्लाक्षम् । आश्वत्थम् ॥

न्यग्रोधस्य केवलस्य ॥ ७ । ४ । ७ ॥ यो यस्तत्सम्बन्धिनः स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिप्राप्तौ तस्मादेव यः प्रागैत् ञ्णिति तद्धिते । नैयग्रोधम् । केवलस्येति किम् ? न्याग्रोधमूलाः शालयः ॥ जम्ब्वा वा ॥ ६ । २ । ६० ॥ विकारेऽवयवयोः वा फलेऽ । जाम्बवम् । जम्बु । जम्बूः । लुपि स्त्रीनपुंसकते ॥ न द्विरद्रुवयगोमयफलात् ॥ ६ । २ । ६१ । विकाराऽवयवोः प्रत्ययः । कापोतस्य विकाराऽवयवो वेति न मयट् । अद्रुवयेत्यादि किम् !। द्रौवयं खण्डम् । गौमयं भस्म . कापित्थोरसः ॥ पितृमातुर्व्यड्डुलं भ्रातरि ॥ ६ । २ । ६२ ॥ यथासंख्यम् । पितृव्यः । मातुलः ॥ पित्रोर्डामहट् ॥ ६ । २ । ६३ ॥ पितृमातुः । पितामहः । पितामही । मातामहः । मातामही ॥ अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसम् ॥ ६ । २ । ६४ ॥ अविसोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् ॥ राष्ट्रेऽनङ्गादिभ्यः ॥ ६ । २ । ६५ ॥ षष्ठ्यन्तेभ्योऽण् । शैवम् । अङ्गादिवर्जनं किम् ?। अङ्गानां वङ्गानां वा राष्ट्रमिति वाक्यमेव । केचित्तु अङ्गादिप्रतिषेधं नेच्छन्ति ॥ राजन्यादिभ्योऽकञ् ॥ ६ । २ । ६६ ॥ राष्ट्रे । राजन्यकम् । दैवयातवकम् ॥ वसातेर्वा ॥ ६ । २ । ६७ ॥ राष्ट्रेऽकञ् । वासातकम् । वासातम् ॥ भौरिक्यैषुकार्यादेर्विधभक्तम् ॥ ६ । २ । ६८ ॥ राष्ट्रे यथासङ्ख्यम् । भौरिकिविधम् । भौलिकिविधम् । ऐषुकारिभक्तम् । सारसायनभक्तम् ॥ निवासादूरभवे इति देशे नाम्नि ॥ ६ । २ । ६९ ॥ षष्ठ्यन्ताद्यथाविहितं प्रत्ययः । इतिकरणो विवक्षार्थः । तेजानुवृत्ते व्यवहारमनुपतिते नाम्नि विज्ञेयं न सङ्गीते ।। आर्जुनावः । शैवम् । वैदिशं पुरम् ॥ तदत्रास्ति ॥ ६ । २ । ७०॥ तदिति प्रथमान्तादत्रेति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः । प्रथमान्तं चेदस्तीति प्रत्ययान्तश्चेद्देशनाम् । अत्रापीति करणोऽनुवर्त्तते । तेन प्रसिद्धे नाम्नि भूमादौ चार्थे भवति । अत एव चोभयप्राप्तौ परोऽपि मत्वर्थीयोऽनेन वाध्यते । औदुम्बरं नगरम् ॥ तेन निर्वृत्ते च ॥ ६ । २ । ७१ ॥ तेनेति तृतीयान्तान्निर्वृत्तेऽर्थे देशे नाम्नि यथाविहितं प्रत्ययः । कौशाम्बी नगरी । चकारश्चतुर्णां योगानामुत्तरत्रानुवृत्त्यर्थः ॥ नद्यां मतुः ॥ ६ । २ । ७२ ॥

निवासाद्यर्थचतुष्के यथागोगं देशनाम्नि ॥ नाम्नि ॥ २ । १ । ८५ ॥ मतोर्मीवः ॥ अनजिरादिबहुस्वरशरादीनां मतौ ॥ २ । २ । ७८ ॥ नाम्नि दीर्घः । उदुम्बरावती । शरावती । अहीवती । मुनीवती । अनजिरादीति किम् ! । अजिरवती । हिरण्यवती ॥ मध्वादेः ॥ ६ । २ । ७३ ॥ चातुरर्थिको मतुर्देशनाम्नि ॥ मधुमान् । विसवान् ॥ नडकुमुदवेतसमहिषाड्डित् ॥ ६ । २ । ७४ ॥ मतुश्चातुरर्थिको देशे नाम्नि । नड्वान् । कुमुद्वान् नस्तं मत्वर्थे ॥ १ । १ । २३ ॥ ॥ नाम यस्य येनस्वान् । महिष्मान् ॥ नडशादाद्वलः ॥ ६ । २ । ७' ॥ चातुरर्थिको देशनाम्नि डित् । नड्वलम् । शाद्वलम् ॥ शिखायाः ॥ ६ । २ । ७६ ॥ चातुरर्थिको वलः देशे नाम्नि । शिखावलं नगरम् ॥ शिरीषादिकक्कणौ ६ । २ । ७७ चातुरर्थिकौ देशे नाम्नि । शिरीषिकः । शैरीषिकः ॥ शर्कराया इकणीयाण् च ॥ ६ । २ । ७८ ॥ चातुरर्थिक इकण देशे नाम्नि । शार्करिकः । शर्करीयः । शार्करः । शर्करिकः । शार्करकः ॥ रोऽश्मादेः ॥ ६ । २ । ७९ ॥ चातुरर्थिको देशे नाम्नि । अश्मरः । यूपरः ॥ प्रेक्षादेरिन् ॥ ६ । २ । ८० ॥ चातुरर्थिको देशे नाम्नि ॥ प्रेक्षी । फलकी ॥ तृणादेः सल् ॥ ६ । २ । ८१ ॥ चातुरर्थिको देशे नाम्नि । तृणसा नडसा ॥ काशादेरिलः ॥ ६ । २ । ८२ ॥ चातुरर्थिको देशे नाम्नि । काशिलम् । वाशिलम् ॥ अरीहणादेरकण् ॥ ६ । २ । ८३ ॥ चातुरर्थिको देशे नाम्नि । आरीहणकम् । खाण्डवकम् ॥ सुपन्थ्यादेर्ञ्यः ॥ ६ । २ । ८४ ॥ चातुरर्थिको देशे नाम्नि सौपन्थ्यम् । सौवन्थ्यम् । अत एव निपातनात्सुपथिन्शब्दस्य नागमः पस्य च वा वकारः ॥ सुतंगमादेरिञ् ॥ ६ । २ । ८५ ॥ चातुरर्थिको देशे नाम्नि । सौतंगमिः । मौनिचित्तिः ॥ बलादेर्यः ॥ ६ । २ । ८६ ॥ चातुरर्थिको देशे नाम्नि । बल्यम् । पुल्यम् ॥ अहरादिभ्योऽञ् ॥ ६ । २ । ८७ ॥ चातुरर्थिको देशे नाम्नि । आह्नम् । लौमम् कालेकणोऽपवादः ॥ सख्यादेरेयण् ॥ ६ । २ । ८८ ॥ चातुरर्थिको देशे नाम्नि । साखेयः । साखिदत्तेयः ॥ पन्थ्यादेरायनण् ॥ ६ । २ । ९१ । चातुरर्थिको

देशे नाम्नि । पान्थायनः । निपातनान्नागमः । पाशायनः ॥ कर्णादेरायनिञ् ॥ ६ । २ । ९० ॥ चातुरर्थिको देशे नाम्नि । कार्णायनिः । वासिष्ठायनिः ॥ उत्करादेरीयः ॥ ६ । २ । ९१ ॥ चातुरर्थिको देशे नाम्नि ॥ उत्करीयः । सङ्करीयः ॥ नडादेः कीयः ॥ ६ । २ । ९२ ॥ चातुरर्थिको देशे नाम्नि । नडकीयः । प्लक्षकीयः । बिल्वकीया नाम नदी ॥ बिल्वकीयादेरीयस्य ॥ २ । ४ । ९३ ॥ तद्धितयस्वरे लुक् वैल्वकाः । एवं वैणुकाः बिल्वकीयादेरिति किम् ? । नाडकीयः ॥ कुशाश्वादेरीयण् ॥ ६ । २ । ९३ । चातुरर्थिको देशे नाम्नि । काशाश्वीयः । आरिष्टीयः ॥ ऋश्यादेः कः ॥ ६ । २ । ९४ ॥ चातुरर्थिको देशे नाम्नि । ऋश्यकः । न्यग्रोधकः ॥ वराहादेः कण् ॥ ६ । २ । ९५ ॥ चातुरर्थिको देशे नाम्नि । वाराहकः । पालाशकः ॥ कुमुदादेरिकः ॥ ६ । २ । ९६ ॥ चातुरर्थिको देशे नाम्नि । कुमुदिकम् । इक्कटिकम् ॥ अश्वत्थादेरिकण् ॥ ६ । २ । ९७ ॥ चातुरर्थिको देशे नाम्नि । आश्वत्थिकम् । कौमुदिकम् । सास्य पौर्णमासी ॥ ६ । २ । ९८ ॥ सेति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं नाम्नि प्रत्ययः प्रथमान्तं चेत्पौर्णमासी । पौषो मासोऽर्धमासो वा । माघः । नाम्नीति किम् ? । पौषी पौर्णमासी अस्य पञ्चरात्रस्येति वाक्यमेव ॥ आग्रहायण्यश्वत्थादिकण् ॥ ६ । २ । ९९ ॥ प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे तच्चेत् पौर्णमासी नाम्नि । आग्रहायणिको मासोऽर्द्धमासो वा । आश्वत्थिकः । अन्ये तु अश्वत्थशब्दमप्रत्ययान्तं पौर्णमास्यामपि पुंलिङ्गमिच्छन्ति ॥ चैत्रीकार्त्तिकीफाल्गुनीश्रवणाद्वा ॥ ६ । २ । १०० ॥ सास्य पौर्णमासीत्यस्मिन् विषये नाम्निकण् ॥ चैत्रीकः चैत्रो मासोऽर्धमासो वा । एवं कार्त्तिकिकः । कार्त्तिकः । फाल्गुनिकः । फाल्गुनः श्रावणिकः श्रावणः ॥ देवता ६ । २ । १०१ ॥ देवतार्थात्प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः । जैनः । आग्नेयः । आदित्यः ॥ देवतानामात्वादौ ॥ ७ । ४ । २८ ॥ पूर्वोत्तरपदयोः स्वरेष्वादेर्वृद्धिर्ञ्णिति तद्धिते । आग्नावैष्णवं सूक्तम् । आत्वादाविति किम् ? । ब्राह्मप्राजापत्यम् ॥ आतो नेन्द्रवरुणस्य ॥ ७ । ४ । २९ ॥ पूर्वपदात्प-

रयोत्तरपदस्य स्वरेष्वादेर्वृद्धिः । आग्नेन्द्रं सूक्तम् । ऐन्द्रावरुणम् । आत इति किम् ? । आग्निमारुतम् ॥ पैङ्गाक्षीपुत्रादेरीयः ॥ ६ । २ । १०२ ॥ सास्य देवतेति विषये । पैङ्गाक्षीपुत्रीयम् । तार्णविन्दवीयं हविः ॥ शुक्राद्घियः ॥ ६ । २ । १०३ ॥ सास्य देवतेति विषये । शुक्रियं हविः ॥ शतरुद्रात्तौ ॥ ६ । २ । १०४ ॥ सास्य देवतेति विषये । शतरुद्रीयम् । शतरुद्रियम् ॥ अपोनपादपान्नपातस्तृच्चातः ॥ ६ । २ । १०५ ॥ सास्य देवतेति विषये । ईयः इयश्च । अपोनप्त्रीयम् । अपोनप्त्रियम् । अपान्नप्त्रीयम् अपान्नप्त्रियम् ॥ महेन्द्राद्वा ॥ ६ । २ । १०६ ॥ सास्यदेवतेति विषये तौ । महेन्द्रीयम् । महेन्द्रियम् । माहेन्द्रं हविः ॥ कसोमाट्ट्यण् ॥ ६ । २ । १०७ ॥ सास्य देवतेति विषये । कायं हविः । स्पित्वर्वयथ्यादालोपो न । सौम्यं हविः ॥ द्यावापृथिवीशुनासीराग्नीषोममरुत्वद्वास्तोष्पतिगृहमेधादीययौ ॥ ६ । २ । १०८ ॥ सास्य देवतेति विषये । द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम् । शुनासीर्यम् । अग्नीषोमीयम् । अग्नीषोम्यम् । मरुत्वतीयम् मरुत्वत्यम् । वास्तोष्पतीयम् । वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधीयम् । गृहमेध्यम् ॥ वाय्वृतुपित्रुषसो यः ॥ ६ । २ । १०९ ॥ सास्य देवतेति विषये । वायव्यम् । ऋतव्यम् । पित्र्यम् । उपस्यम् ॥ महाराजप्रोष्ठपदादिकण् ॥ ६ । २ । ११० ॥ सास्य देवतेति विषये । महाराजिकः । प्रौष्ठपदिकः ॥ कालाद्भववत् ॥ ६ । २ । १११ ॥ कालविशेषवाचिभ्यो यथा भवे प्रत्ययास्तथा सास्य देवतेति विषयेऽपि स्युः । यथा मासे भवं मासिकम् प्रावृषि प्रावृषेण्यम् । तथा मासप्रावृड्देवताकमपि ॥ आदेश्छन्दसः प्रगाथे ॥ ६ । २ । ११२ ॥ प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः । प्राङ्क्तः प्रगाथः । आदेरिति किम् ? । अनुष्टुब् मध्यमस्य प्रगाथस्य ॥ योद्धृप्रयोजनाद्युद्धे ॥ ६ । २ । ११३ ॥ प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे युद्धे यथाविहितं प्रत्ययः । वैद्याधरं युद्धम् । सौभद्रं युद्धम् ॥ भावघञोऽस्यां णः ॥ ६ । २ । ११४ ॥ प्रथमान्तात् । प्रापाता तिथिः । भावेति किम् ? । प्राकारोऽस्याम् ॥ श्यैनंपाता तैलंपाता ॥ ६ । २ । ११५ ॥ श्येनतिलयोः

भावघञन्ते पातशब्दे मोन्वो निपात्यते । श्यैनंपाता । तैलंपाता । तिथिः क्रिया भूमिः क्रीडा वा ॥ प्रहरणात् क्रीडायां णः ॥ ६ । २ । ११६ ॥ प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे । दाण्डा क्रीडा । क्रीडायामिति किम् ? । खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायाम् ॥ तद्वेत्त्यधीते ॥ ६ । २ । ११७ द्वितीयान्ताद् यथाविहितं प्रत्ययः । मौहूर्त्तः नैमित्तः । केचित्तु मुहूर्त्तनिमित्तशब्दौ न्यायादौ पठन्ति । तन्मते मौहूर्त्तिकः । नैमित्तिकः । छान्दसः । वैयाकरणः । नैरुक्तः । घटं वेत्तीत्यादावनभिधानान्न । केचित्तु वेदनाध्ययनयोरेकविषयतायामेवेच्छन्ति । तन्मते अग्निष्टोमं यज्ञं वेत्तीत्यादावपि प्रत्ययो न ॥ न्यायादेरिकण् ॥ ६ । २ । ११८ ॥ वेत्त्यधीते वेत्यर्थे । नैयायिकः । नैयासिकः । ऐतिहासिकः ॥ इकण्यथर्वणः ॥ ७ । ४ । ४९ ॥ अन्त्यस्वरादेर्लुग्न । आथर्वणिकः ॥ पदकल्पलक्षणान्तक्रत्वाख्यानाख्यायिकात् ॥ ६ । २ । ११९ ॥ वेत्त्यधीते वेत्यर्थे इकण् । पौर्वपदिकः । मातृकल्पिकः । गौलक्षणिकः । आग्निष्टोमिकः । यावक्रीतिकः । वासवदत्तिकः ॥ अकल्पात् सूत्रात् ॥ ६ । २ १२० ॥ वेत्त्यधीते वेत्यर्थे इकण् । वार्त्तिसूत्रिकः । अकल्पादिति किम् ? । सौत्रः । काल्पसौत्रः ॥ अधर्मक्षत्रत्रिसंसर्गाङ्गाद्विद्यायाः ॥ ६ । २ । १२१ ॥ वेत्त्यधीतेवेत्यर्थे इकण् । वायसविद्यिकः । अधर्मादेरिति किम् ! । वैद्यः । धार्मविद्यः । क्षात्रविद्यः । त्रैविद्यः । सांसर्गविद्यः । आङ्गविद्यः ॥ याज्ञिकौक्थिकलौकायितिकम् ॥ ६ । २ । १२२ ॥ एते वेत्त्यधीते वेत्यर्थे इकणन्ता निपात्यन्ते । याज्ञिकेति यज्ञशब्दाद्याज्ञिकाशब्दाच्चेकणि निपात्यते । याज्ञिकः । औक्थिकः । लौकायितिकः । लौकायतिका इति तु न्यायादिपाठात् ॥ अनुब्राह्मणादिन् ॥ ६ । २ १२३ ॥ वेत्त्यधीते वेत्यर्थे अनुब्राह्मणी । मत्वर्थीयेनैवेना सिद्धेऽनभिधानात्त्वेकस्याप्रवृत्तावण्बाधनार्थमिदम् ॥ शतषष्टेः पथ इकट् ॥ ६ । २ । १२४ ॥ वेत्त्यधीते वेत्यर्थे । शतपथिकः । शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी ॥ पदोत्तरपदेभ्य इकः ॥ ६ । २ । १२५ ॥ वेत्त्यधीते वेत्यर्थे । पूर्वपदिकः । पदिकः । पदोत्तरपदिकः ॥ पदक्रमशिक्षामीमांसासाम्नोऽकः ॥ ६ । २ । १२६ ॥ वेत्त्यधीते वेत्यर्थे । पदकः

। क्रमकः । शिक्षकः । मीमांसकः । सामकः ॥ ससर्वपूर्वाल्लुप् ॥ ६ । २ । १२७ ॥ वेत्त्यधीते वेत्यर्थे प्रत्ययस्य । सवार्त्तिकः । सर्ववेदः ॥ संख्याकात् सूत्रे ॥ ६ । २ । १२८ ॥ वेत्त्यधीते वेत्यर्थे प्रत्ययस्य लुप् । अष्टकाः पाणिनीयाः । दशका उमास्वातीयाः । द्वादशका आर्हताः । संख्याग्रहणं किम् ! । माहावार्तिकाः । कादिति किम् ? । चातुष्टयाः ॥ प्रोक्तात् ॥ ६ । २ । १२९ ॥ प्रोक्तार्थप्रत्ययान्ताद् वेत्त्यधीते वेत्यर्थे प्रत्ययस्य लुप् । गोतमेन प्रोक्तं गौतमम् । तद्वेत्त्यधीते वा गौतमः । सुधर्मेण सुधर्मणा वा प्रोक्तं सौधर्मं सौधर्मणं वा । तद्वेत्त्यधीते वा । सौधर्मः । सौधर्मणः । एव भाद्रबाहवः । स्त्रियां विशेषः । गौतमा स्त्रीत्यादि ॥ वेदेन्ब्राह्मणमत्रैव ॥ ६ । २ । १३० ॥ प्रोक्तप्रत्ययान्तं प्रयुज्यते । कठेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा कठाः । ताण्ड्येन प्रोक्त ब्राह्मणं विदन्त्यधीयते वा ताण्डिनः । ब्राह्मणेऽमिन्नन्तस्य नियमनिवृत्त्यर्थमिन्ब्राह्मणग्रहणम् । उभयावधारणार्थमेवकारः । प्रोक्तप्रत्ययान्तस्यात्रैव वृत्तिर्नान्यत्र तथात्र वृत्तिरेव न केवलस्यावस्थानम् । अन्यत्रत्वनियमात् क्वचित् स्वातन्त्र्यम् । अर्हता प्रोक्तमार्हतं शास्त्रम् । क्वचिदुपाध्यन्तरयोगः । आर्हतं महत्सुविहितम् । क्वचिद्वाक्यम् । आर्हतमधीते । क्वचिद्वृत्तिः । आर्हत इति । इह पुनर्नियमाद्युगपदेव विग्रहः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठा इति ॥ तेनच्छन्ने रथे ॥ ६ । २ । १३१ ॥ तृतीयान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययः । वास्त्रो रथः । काम्बलः । द्वैपः । वैयाघ्रः कौमारः पतिरिति तु भवार्थकेऽणि बोध्यम् । धवयोगे तु कौमारी भार्येत्यपि ॥ पाण्डुकम्बलादिन् ६ । २ । १३२ ॥ टान्ताच्छन्ने रथे । पाण्डुकम्बली रथः ॥ दृष्टे साम्नि नाम्नि ॥ ६ । २ । १३३ ॥ टान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययः । क्रौञ्चं साम । वाशिष्टम् । कालेयम् ॥ गोत्रादङ्कवत्॥ ६ । २ । १३४ ॥ टान्ताद् दृष्टे साम्नि प्रत्ययः । औपगवकं साम ॥ वामदेवाद्ड्यः ॥ ६ । २ । १३५ ॥ टान्ताद् दृष्टे साम्नि । वामदेव्यं साम ॥ डिद्वाऽण् ॥ ६ । २ । १३६ ॥ दृष्टे साम्नि । औशनम् । औशनसम् ॥ तत्रोद्धृते पात्रेभ्यः ॥ ६ । २ । १३८ ॥ तत्रेति सप्तम्यन्तात् पात्रार्थादुद्धृते यथाविहितं प्रत्ययः । शाराव ओदनः ।

बहुवचनं पात्रविशेषपरिग्रहार्थम् ॥ स्थण्डिलाच्छेते व्रती ॥ ६ । २ । १३९ ॥ सप्तम्यन्ताद् यथाविहितं प्रत्ययः । स्थाण्डिलो भिक्षुः ॥ संस्कृते भक्ष्ये ॥ ६ । २ । १४० ॥ सप्तम्यन्ताद् यथाविहितं प्रत्ययः । भ्राष्ट्रा अपूपाः ॥ शूलोखाद्यः ॥ ६ । २ । १४१ ॥ सप्तम्यन्ताद् संस्कृते भक्ष्ये । शूल्यम् । उख्यं मांसम् ॥ क्षीरादेयण् ॥ ॥ ६ । २ । १४२ ॥ सप्तम्यन्तात्संस्कृते भक्ष्ये । क्षैरेयी यवागूः ॥ दध्न इकण् ॥ ६ । २ । १४३ ॥ सप्तम्यन्तात् संस्कृते भक्ष्ये । दाधिकम् ॥ वोदश्वितः ॥ ६ । २ । १४४ ॥ सप्तम्यन्तात्संस्कृते भक्ष्ये इकण् । उदकेन श्वयति उ-दश्वित् तक्रम् । तत्र संस्कृतं भक्ष्यमौदश्वित्कम् औदश्वितम् ॥ क्वचित् ॥ ६ । २ । १४५ ॥ अपत्यादिभ्योऽन्यत्रा-प्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः । चाक्षुषं रूपम् । आश्वोरथः । साम्प्रतम् । साम्प्रतः ॥ इतिरक्ताद्यर्थकाः ॥

॥ शेषे ॥ ६ । ३ । १ ॥ अधिकारोऽयम् । अपत्यादिभ्योऽन्यस्मिन् प्राग्जितीयेऽर्थे इतोऽनुक्रम्यमाणं वेदितव्यम् । इदंविशेषेष्वपत्यसमूहादिष्वेयणाद्यभावार्थं प्राग्जितात् कृतादिषु सर्वेष्वर्थेषु प्रत्यया यथा स्युरित्येवमर्थं च शेषवचनम् ॥ नद्यादेरेयण् ॥ ६ । ३ । २ । प्राग्जितीये शेषेऽर्थे । नादेयः । वानेयः । शेष इति किम् ! । समूहे नादिकम् ॥ राष्ट्रादियः ॥ ६ । ३ । ३ ॥ प्राग्जितीये शेषेऽर्थे । राष्ट्रियः ॥ दूरादित्यः ॥ ६ । ३ । ४ ॥ शेषेऽर्थे । दूरेत्यः ॥ उत्तरादाहञ् ॥ ६ । ३ । ५ ॥ शेषे ॥ औत्तराहः ॥ पारावारादीनः ॥ ६ । ३ । ६ ॥ शेषे ॥ पारावारीणः ॥ व्यस्तव्यत्यस्तात् ॥ ६ । ३ । ७ ॥ पारावाराच्छेषे ईनः ॥ पारीणः । अवारीणः । अवारपारीणः ॥ द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यः ॥ ६ । ३ । ८ ॥ अव्ययानव्ययाच्छेषेऽर्थे । दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् । कालवृत्तेस्तु प्राचिकं प्राक्तनम् ॥ ग्रामादीनञ् च ॥ ६ । ३ । ८ ॥ शेषे यः । ग्रामीणः । ग्राम्यः । अकारः पुंवद्भावप्रतिषेधार्थः । ग्रामीणाभार्यः ॥ कत्र्यादेश्चैयकञ् ॥ ६ । ३ । १० ॥ ग्रामाच्छेषे । कात्रेयकः । पौष्करेयकः । ग्रामेयकः ॥ कुण्ड्यादिभ्यो यलुक् च ॥ ६ । ३ । ११ ॥ शेषे एयकञ् । कौण्डेयकः । कौणेयकः ।

बहुवचनं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥ कुलकुक्षिग्रीवाच्छ्वाऽस्यलङ्कारे ॥ ६ । ३ । १२ ॥ शेषे यथासंख्यमेयकञ् । अणोऽपवादः । कौलेयकः श्वा । कौक्षेयकोऽसिः । ग्रैवेयकोऽलङ्कारः ॥ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यण् ॥ ६ । ३ । १३ ॥ शेषे । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः । साहचर्याद्दक्षिणा इति दिक्शब्दोऽव्ययं वा गृह्यते । तेनेह न दाक्षिणानि जुहोति । अव्ययादेवेच्छन्त्येके ॥ वह्लुदिपर्दिकापिश्या ष्टायनण् ॥ ६ । ३ । १४ ॥ शेषे । वाह्लायनः । औदयिनः । पार्दयिनः । कापिशायनी द्राक्षा ॥ रङ्कोः प्राणिनि वा ॥ ६ । ३ । १५ ॥ शेषे । टायनण् । राङ्कवायणः । राङ्कवो गौः । कम्बलस्तु राङ्कवः । मनुष्ये तु कच्छादिपाठादकञ् राङ्कवको मनुष्यः ॥ क्वेहामात्रतसस्त्यच् ॥ ६ । ३ । १६ ॥ शेषे । क्वत्यः । इहत्यः अमात्यः । तत्रत्यः । कुतस्त्यः । चकारस्त्यण्त्यचोः सामान्यग्रहणाविघातार्थः ॥ नेर्ध्रुवे ॥ ६ । ३ । १७ ॥ त्यच् । नित्यं ध्रुवम् ॥ निसो गते ॥ ६ । ३ । १८ ॥ शेषे त्यच् ॥ ह्रस्वान्नाम्नस्ति ॥ २ । ३ । ३४ ॥ विहिते प्रत्यये नामिनः परस्य सः ष् । निष्ट्यश्चाण्डालः । बहिरङ्गत्वेन प्लुतस्यासिद्धत्वादिहापि स्यात् । सर्पि ३ ष्टु । नामिन इत्येव । तेजस्ता । नाम्न इति किम् ? । भिन्द्युस्तराम् । विहितविशेषणं किम् ? । सर्पिस्तत्र ॥ ऐषमोह्यःश्वसो वा ॥ ६ । ३ । १९ ॥ शेषे त्यच् । ऐषमस्त्यम् । ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम् ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् । श्वसस्तादिरितीकणपि । शौवस्तिकम् ॥ कन्थाया इकण् ॥ ६ । ३ । २० ॥ शेषे । कान्थिकः ॥ वर्णावकञ् ॥ ६ । ३ । २१ ॥ कन्थायाः शेषे । कान्थकः ॥ रूप्योत्तरपदारण्याण्णः ॥ ६ । ३ । २२ ॥ शेषे । वार्करूप्यः । आरण्याः सुमनसः । माणिरूप्यक इत्यत्र तु परत्वाकञेव ॥ दिक्पूर्वपदादनाम्नः ॥ ६ । ३ । २३ ॥ शेषे णः ॥ पौर्वशालः । अनाम्न इति किम् ? । पूर्वेषुकामशमः ॥ मद्रादञ् ॥ ६ । ३ । २४ ॥ दिक्पूर्वपदाच्छेषे । पौर्वमद्री । बहुविषयेभ्य इत्यकञ्प्राप्तस्तदपवादे वृजिमद्रादितिके प्राप्ते मद्रवचनम् । केवलादेव मद्रादकञ्कनिषिधिरिति चेत् तर्हि इदमेव ज्ञापकं सुसर्वार्धदिक्श-

न्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधेः । तेन सुपाञ्चालक इत्यादि सिद्धम् ॥ उदग्ग्रामाद्यकृल्लोम्नः ॥ ६ । ३ । २५ शेषेऽञ् । याकृल्लोमः । उदग्ग्रामादिति किम् ? । अन्यस्मादण् । याकृल्लोमनः ॥ गोष्ठीतैकीनैकेतीगोमतीशूरसेनवाहीकरोमकपटच्चरात् ॥ ६ । ३ । २६ ॥ शेषेऽञ् । गौष्ठः । तैकः । नैकेतः । गौमतः । शौरसेनः । वाहीकः । रौमकः । पाटच्चरः ॥ शाकलादेर्यञः ॥ ६ । ३ । २७ ॥ शेषेऽञ् । शाकलाः । काण्ठाः । यञ इति किम् ? । शाकलीयम् ॥ वृद्धेञः ॥ ६ । ३ । २८ ॥ शेषेऽञ् । दाक्षाः । वृद्धेति किम् ? । सौतङ्गमीयः ॥ न द्विस्वरात्प्राग्भरतात् ॥ ६ । ३ । २९ ॥ वृद्धेञन्तादञ् । चैङ्कीयाः । काशीयाः । द्विस्वरादिति किम् ? । पान्नागाराः । प्राग्ग्रहणे भरतानामग्रहणात्स्वशब्देन ग्रहणम् ॥ भरतोरिकणीयसो ॥ ६ । ३ । ३० ॥ शेषे । भावत्कम् । भवदीयम् । उकारान्तग्रहणाच्छत्रन्तान्न । भावतम् ॥ परजनराज्ञोऽकीयः ॥ ६ । ३ । ३१ ॥ शेषे । परकीयः । जनकीयः । राजकीयः । अकारः पुंवद्भावार्थः । ये तु स्वदेवशब्दाभ्यामकीयमिच्छन्ति तेषां सौवं दैवमायुरित्यादि न सिध्यति । स्वकीयं देवकीयमिति तु स्वकदेवकयोर्गहादित्वात् सिद्धम् ॥ संज्ञा दुर्वा ॥ ६ । १ । ६ ॥ या संज्ञा सव्यवहाराय हठान्नियुज्यते सा दुसंज्ञा वा ॥ त्यदादिः ॥ ६ । १ । ३ ॥ दुः ॥ प्राग्देशे ॥ ६ । १ । १० ॥ प्राग्देशार्थस्य यस्य स्वराणामादिरैदौद्वा स इयादौ विधेये दुः । देश एवेतिनियमनिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ दोरीयः ॥ ६ । ३ । ३२ ॥ शेषे । देवदत्तीयः । तदीयः । शालीयः । मालीयः । एणीपचनीयः । गोनर्दीयः । दोरिति किम् ? । साभासन्नयनः ॥ उष्णादिभ्यः कालात् ॥ ६ । ३ । ३३ ॥ शेषे ईयः । उष्णकालीयः । बहुवचनं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥ व्याद्भ्यो णिकेकणौ ॥ ६ । ३ । ३४ ॥ कालाच्छेषे । उभयोः स्त्रियां विशेषः । वैकालिका । वैकालिकी । आनुकालिका । आनुकालिकी ॥ काश्यादेः ॥ ६ । ३ । ३५ ॥ दोः शेषे णिकेकणौ । काशिका । काशिकी । चैदिका । चैदिकी ॥ दोरित्येव देवदत्तं नामवाहीकग्रामस्तत्र जातो दैवदत्तः । प्राग्ग्रामेषु तु दुसंज्ञकत्वेन काश्यादित्वाद्भव-

॥ ६ । ३ । ३६ ॥ दोः शेषे णिकेकणौ ॥ फारन्तापिका ।
त्तेन । दैवदत्तिका । दैवदत्तिकी ॥ वाह्लीकेषु ग्रामात् ॥ ६ । ३ । ३६ ॥ दोः शेषे णिकेकणौ ॥ फारन्तापिका ।
फारन्तपिकी ॥ एदोद्देशा एवेयादौ ॥ ६ । १ । ८ ॥ देशार्थरगैव यस्य स्वराणामादिरेदोन्च स ईयादौ विधात-
त्वे दुः । शैपुरिका । स्कौनगरिका । स्कौनगरिकी ॥ वोशीनरेषु ॥ ६ । ३ । ३७ ॥ ग्रामार्थाद्दोः शेषे णिके-
कणौ । आह्वजालिका । आह्वजालिकी । आह्वजालीयः ॥ वृजिमद्राद्देशात्कः ॥ ६ । ३ । ३८ ॥ शेषे । राष्ट्रा-
कञोऽपवादः । वृजिकः । मद्रकः । सुमद्रकः । इत्यादि ॥ उवर्णादिकण् ॥ ६ । ३ । ३९ ॥ देशवाचिनः शेषे ।
अणोऽपवादः । परत्वादीयणिकेकणोऽपि बाध्यते । शाबरजम्बुकः ॥ दोरेव प्राचः ॥ ६ । ३ । ४० ॥ उवर्णान्ता-
दिकण् । आषाढजम्बुकः । पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थं वचनम् । तेनेह न । माल्लवास्तवः । एवकार इष्टावधारणा-
र्थः । दोः प्राच एवेति नियमो मा भूत् ॥ ईनोऽकञ् ॥ ६ । ३ । ४१ ॥ प्राग्देशवाचिनो दोः शेषे । काकन्दकः ॥
रोपान्त्यात् ॥ ६ । ३ । ४२ ॥ प्राचो दोः शेषेऽकञ् । पाटलिपुत्रकः ॥ प्रस्थपुरवहान्तयोपान्त्यधन्वार्थात् ॥
६ । ३ ।४३॥ देशवृत्तेर्दोः शेषेऽकञ् । धन्वन् शब्दो मरुदेशवाची । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । पैलुवहकः । सांका-
श्यकः । पारेधन्वकः । अपारेधन्वकः ॥ राष्ट्रेभ्यः ॥ ६ । ३ । ४४ ॥ दुभ्यः शेषेऽकञ् । आभिसारकः । आद-
र्शकः । बहुवचनमकञः प्रकृतिबहुत्व चोनयदपवादविषयेऽपि प्रापणार्थम् । तेनेहापि भवति । अभिसारगर्तकः ॥
बहुविषयेभ्य ॥ ६ । ३ । ४५ ॥ राष्ट्रेभ्यः शेषेऽकञ् । आङ्गकः । विषयग्रहणमनन्यत्र भावार्थम् । तेन य एकत्व-
द्वित्वयोरपि वर्तते ततो माभूत् । वार्त्तनः ॥ सुसर्वार्धाद्राष्ट्रस्य ॥ ७ । ४ । १५ ॥ उत्तरपदस्य ञ्णिति तद्धिते स्व-
रेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिः । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्धपाञ्चालकः ॥ अमद्रस्य दिशः ॥ ७ । ४ । १६ ॥
राष्ट्रस्य ञ्णिति तद्धिते स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिः । पूर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः ॥ धूमादेः ॥ ६ । ३ । ४६
॥ देशवृत्तेः शेषेऽकञ् ॥ धौमकः । पाडण्डकः । सौवीरेषु कूलात् ॥ ६ । ३ । ४७ ॥ शेषेऽकञ् । कौलकः सौ-

वीरेषु । कौलोऽन्यत्र ॥ समुद्रान्नृनावोः ॥ ६ । ३ । ४८ ॥ देशार्थाच्छेषेऽकञ् । सामुद्रको ना॰। सामुद्रिका नौः। । सामुद्रमन्यत् ॥ नगरात्कुत्सादाक्ष्ये ॥ ६ । ३ । ४९ ॥ देशार्थाच्छेषेऽकञ् । चौरा हि नागरकाः । दक्षा हि नागरकाः । नागरोऽन्यः । संज्ञाशब्दात्तु कन्यादिपाठादेयकञ्.। नागरेयकः कच्छाग्निवक्त्रवर्त्तोत्तरपदात् ॥ ६ । ३ । ५० ॥ देशार्थाच्छेषेऽकञ् । भारुकच्छकः । काण्डाग्नकः । एन्दुवक्त्रकः । बाहुवर्त्तकः । उत्तरपदग्रहणमबहुप्रत्ययपूर्वार्थम् ॥ अरण्यात्पथिन्यायाध्यायेभनरविहारे ॥ ६ । ३ । ५१ ॥ देशार्थाच्छेषेऽकञ् । आरण्यकः । पन्यायोऽध्याय इभोविहारो वा ॥ गोमये वा ॥ ६ । ३ । ५२ ॥ अरण्याद्देशार्थाच्छेषेऽकञ् । आरण्यका गोमयाः । आरण्या वा । केचित्तु हरितन्यामपि विकल्पमिच्छन्ति । एके तु नरवर्जं पूर्वसूत्रेऽपि विकल्पमाहुः ॥ कुरुयुगन्धराद्वा॥६ । ३ ।५३॥ देशार्थाच्छेषेऽकञ्। कौरवकः।कौरवः । यौगन्धरकः । यौगन्धरः ॥ साल्वाङ्गोयवाग्वपत्तौ ॥ ६ । ३ । ५४ ॥ देशार्थान्मनुष्ये शेषेऽकञ् । साल्वको गौः । साल्विका यवागूः । साल्वको ना । गोयवागूग्रहणं प्रतिप्रसवार्थम् । नरि नियमार्थमपत्तिग्रहणम ॥ कच्छादेर्नृनृस्थे ॥ ६ । ३ । ५५ ॥ देशार्थाच्छेषेऽकञ् । काच्छको ना काच्छकमस्य स्मितम् । सैन्धवकः ॥ कोपान्त्याच्चाण् ॥ ६ । ३ । ५६ ॥ कच्छादेर्देशार्थाच्छेषे । आर्षिकः । । काच्छः । सैन्धवः ॥ गर्त्तोत्तरपदादीयः ॥ ६ । ३ । ५७ ॥ देशार्थाच्छेषे । श्वाविद्गर्त्तीयः ॥ कटपूर्वात्प्राचः ॥ ६ । ३ । ५८ ॥ देशार्थाच्छेषे ईयः । कटग्रामीयः ॥ कखोपान्त्यकन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदाद्दोः ॥ ६ । ३ । ५९ ॥ देशार्थाच्छेषे इयः । आरोहणकीयः । कौटशिखीयः । दाक्षिकन्थीयः । दाक्षिपलदीयः । दाक्षिनगरीयः । माहकिग्रामीयः । दाक्षिह्रदीयः । दोरिति किम् ? । आर्षिकः । माडनगरः ॥ पर्वतात् ॥ ६ । ३ । ६० ॥ देशार्थाच्छेषे ईयः । पर्वतीयो राजा ॥ अनरे वा ॥६। ३ ।६१॥ पर्वताद्देशार्थादीयः । पर्वतीयानि पार्वतानि फलानि ॥ पर्णकृकणाद्भारद्वाजात् ॥६ । ३ ।६२॥ शेषे ईयः । पर्णीयः । कृकणीयः । भारद्वाजादिति किम् ?। पार्णः कार्कणः॥

गद्दादिभ्यः ।६।३।६३॥ यथासम्भवं देशवाचिभ्यः शेषे ईयः । गहीयः । अन्तःस्थीयः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ पृथि-
वीमध्यान्मध्यमश्चास्य ॥ ६ । ३ । ६४ ॥ देशार्थाच्छेषे ईयः । मध्यमीयः ॥ निवासाच्चरणेऽण् ॥६ । ३ । ६५ ॥
पृथिवीमध्याद्देशार्थान्निवस्तरि शेषे मध्यमादेशश्चास्य । माध्यमाश्चरणाः । चरण इति किम् ? । मध्यमीयः शूद्रः ॥
वेणुकादिभ्यः ईयण् ॥ ६ । ३ । ६६ ॥ यथायोगं देशार्थेभ्यः शेषे । वैणुकीयः । वैत्रकीयः ॥ वा युष्मदस्मदो-
ऽञीनञौ युष्माकास्माकौ चास्यकत्वे तु तवकममकम् ॥ ६ । ३ । ६७ ॥ शेषे यौष्माकः । यौष्माकीणः ।
आस्माकः । आस्माकीनः । पक्षे युष्मदीयः । अस्मदीयः । तावकः । तावकीनः । मामकः । मामकीनः । त्वदीयः ।
मदीयः ॥ द्वीपादनुसमुद्रं ण्यः ॥ ६ । ३ । ६८ ॥ शेषे । द्वैप्यो ना तद्वासो वा अनुसमुद्रमिति किम् ? । द्वैपको
ऽयासः ॥ अर्धाद्यः ॥ ६ । ३ । ६९ ॥ शेषे । अर्ध्यम् ॥ सपूर्वादिकण् ॥ ६ । ३ । ७० ॥ अर्धाच्छेषे । पौ-
ष्करार्द्धिकः ॥ दिक्पूर्वपदात्तौ ॥ ६ । ३ । ७? ॥ अर्द्धाच्छेषे । पूर्वार्ध्यम् । पौर्वार्धिकम् ॥ ग्रामराष्ट्रांशा-
दणिकणौ ॥ ६ । ३ । ७२ ॥ दिक्पूर्वादर्धाच्छेषे । ग्रामस्य राष्ट्रस्य वा पूर्वार्धे भवः पौर्वार्धः पौर्वार्धिकः ॥ परा-
वराधमोत्तमादेर्यः ॥ ६ । ३ । ७३ ॥ अर्धाच्छेषे । परार्ध्यम् । अवरार्ध्यम् । अधमार्ध्यम् । उत्तमार्ध्यम् ॥ अमो-
ऽन्तावोऽधसः ॥ ६ । ३ । ७४ ॥ शेषे । अन्तमः । अवमः । अधमः । पश्चादाद्यन्ताग्रादिमः ॥ ६ । ३ । ७ ॥
शेषे । पश्चिमः । आदिमः । अन्तिमः । अग्रिमः । आद्यन्ताभ्यां भवादन्यत्रायं विधिः । भवे तु परत्वाद्य एव ॥ म-
ध्यान्मः । ६ । ३ । ७६ ॥ शेषे । मध्यमः ॥ मध्य उत्कर्षापकर्षयोरः ॥ ६ । ३ । ७७ मध्याच्छेषे । नात्यु-
त्कृष्टो नात्यपकृष्टो मध्यपरिमाणो मध्यो वैयाकरणः । यद्यपि मध्यशब्दो मध्यपरिमाणवाच्यपि वर्त्तते तथाप्यवस्थाव-
स्थावतोः स्याद्वादाद्भेदविवक्षायामवस्थायाश्चिप्रकृतेरवस्थावति प्रत्ययार्थे मो मा भूदिति वचनम् ॥ अध्यात्मादिभ्य
इकण् । ६ । ३ । ७८ ॥ शेषे ॥ आध्यात्मिकम् । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । और्ध्वदमिकः । और्ध्वंदमिकः । औ-

र्ध्वदेहिकः । और्ध्वदेहिकः । अत एव पाठादूर्ध्वशब्दस्य दमदेहयोर्वा मोऽन्तः । केचित्त्वेनावनुशतिकादिषु पठन्ति । ऊ-
र्ध्वमौहूर्त्तिकः । सप्तमी चोर्ध्वमौहूर्त्तिके इति ज्ञापकादुत्तरपदस्यैव वृद्धिः । आकस्मिकम् । आमुष्मिकम् । आमुत्रिकम् ।
पारत्रिकम् । ऐहिकम् । शैषिकम् । पाठसामर्थ्यात्सप्तम्या अलुप् ॥ समानपूर्वलोकोत्तरपदात् ॥ ६ । ३ । ७९
॥ शेषे इकण् । सामानग्रामिकः । सामानदेशिकः । ऐहलौकिकः पारलौकिकः । योगद्वयेऽपि भवार्थ एव प्रत्यय इ-
त्यन्ये ॥ वर्षाकालेभ्यः ॥ ६ । ३ । ८० ॥ शेषे इकण् । वार्षिकः । कालशब्दः कालविशेषवाची । मासिकः ।
बहुवचनं यथाकथंचित्कालवृत्तिप्रत्ययप्रापणार्थम् । नैशिकः । प्रादोषिकः । कादम्बपुष्पिकम् । त्रैहिपलालिकम् । ऋतो-
ञ्णित्प्रत्ययस्तदन्तवादे ऋत्वन्तादपि भवत्यभिधानात् ॥ अंशादृतोः ॥ ७ । ४ । १४ ॥ उत्तरपदस्य स्वरेष्वादेः
स्वरस्य ञ्णिति तद्धिते वृद्धिः । पूर्ववार्षिकः । अपरवार्षिकः । अंशादिति किम् ? । सौवर्षिकः ॥ शरदः श्राद्धे
कर्मणि ॥ ६ । ३ । ८१ ॥ शेषे इकण् । शारदिकं श्राद्धम् ॥ नवा रोगातपे ॥ ६ । ३ । ८२ ॥ शरदः शेषे
इकण् । शारदिकः शारदो रोग आतपो वा ॥ निशाप्रदोषात् ॥ ६ । ३ । ८३ ॥ शेषे इकण् वा । नैशिकः ।
नैशः । प्रादोषिकः । प्रादोषः ॥ श्वसस्तादिः ॥ ६ । ३ । ८४ ॥ कालार्थाच्छेषे इकण् वा । शौवस्तिकः । श्वस्त्यः ।
श्वस्तनः ॥ चिरपरुत्परारेस्त्नः ॥ ६ । ३ । ८५ ॥ शेषे वा । चिरत्नम् । परुत्नम् । परारित्नम् । पक्षे सायमि-
त्यादिना तनट् । चिरन्तनमित्यादि । परुत्परारिभ्यां विकल्पं नेच्छन्त्यन्ये । केचित्तु परुत्परार्योस्त्निनटचन्त्यस्वराद्
परं म्वागममिच्छन्ति ॥ पुरोनः ॥ ६ । ३ । ८६ ॥ कालार्थाच्छेषे वा । पुराणम् । पुरातनम् ॥ पूर्वाह्णापरा-
ह्णात्तनट् ॥ ६ । ३ । ८७ ॥ शेषे वा । पूर्वाह्णेतनः २ । अपराह्णेतनः २ । जयिनि वाच्ये व्यवस्थितविभाषाविज्ञाना-:
न्नित्यं सप्तम्या लुप् । पौर्वाह्णिकः । आपराह्णिकः ॥ सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययात् ॥ ६ । ३ । ८८ ॥ काला-
र्थाच्छेषे नित्यं तनट् । सायन्तनम् । चिरन्तनम् प्राह्णेतनम् । प्रगेतनम् । दिवातनम् । दोषातनम् । कालेभ्य इत्येव ।

। सौवम् । कालेकण्बाधनार्थं रायमादिग्रहणम् ॥ भर्तुसंध्यादेरण् ॥ ६ । ३ । ८९ ॥ कालार्थाच्छेषे । पौषः । ग्रैष्मः । सान्ध्यः । आमावास्यः । एकदेशविकृतत्वादमावस्याशब्दादपि । आमावस्यः । शाश्वतम् । ऋवर्णोवर्णादिति-सूत्रेऽशश्वदिति प्रतिषेधादिकणपि शाश्वतिकम् । अणग्रहणं स्वात्यादिभ्य ईय बाधनार्थम् । कालेभ्य इत्येव । स्वातीयम् ॥ संवत्सरात्फलपर्वणोः ॥ ६ । ३ । ९० ॥ शेषेऽण् । सांवत्सरं फलं पर्व वा । फलपर्वणोरिति किम् ? । सांवत्सरिकं श्राद्धम् ॥ हेमन्ताद्वा तलुक् च ॥ ६ । ३ । ९१ ॥ शेषेऽण् । हैमनम् । हैमन्तम् । हैमन्तिकम् । पूर्वहैमनम् ॥ प्रावृष एण्यः ॥ ६ । ३ । ९२ ॥ शेषे प्रावृषेण्यः । एण्ये णकारो निर्निमित्तकः । प्रावृषेण्यश्तीति ण्यन्तात् क्विपि प्रावृषेण् इति मूर्धन्यार्थः ॥ स्थामाजिनान्ताल्लुप् ॥ ६ । ३ । ९३ ॥ शेषिकस्य । अश्वत्थामा । सिंहाजिनः । भवार्थस्यैव लुपमिच्छन्त्यन्ये ॥ तत्र कृतलब्धक्रीतसंभूते ॥ ६ । ३ । ९४ ॥ यथायोगमणादय एयणादयश्च स्युः । स्रौघ्नः । माथुरः । औत्सः । बाह्यः । वाहीकः । नादेयः । राष्ट्रियः ॥ कुशले ॥ ६ । ३ । ९५ ॥ सप्तम्यन्ताद्यथाविहितमणेयणादयः । स्रौघ्नः । नादेयः योगविभाग उत्तरार्थः ॥ पथोऽकः ॥ ६ । ३ । ९६ ॥ सप्तम्यन्तात् कुशले । पथकः ॥ कोऽश्मादेः ॥ ६ । ३ । ९७ ॥ सप्तम्यन्तात् कुशले । अश्मकः । अशनिकः ॥ जाते ॥ ६ । ३ । ९८ ॥ सप्तम्यन्ताद्यथाविहितमणेणयणादयः । माथुरः । औत्सः । बाह्यः । नादेयः । राष्ट्रियः ॥ प्रोष्ठभद्राज्जातेः ॥ ७ । ४ । १३ ॥ पदोत्तरपदस्य स्वरेष्वादेः स्वरस्य ञ्णिति तद्धिते वृद्धिः । प्रोष्ठपादः । भद्रपादो बटुः ॥ प्रावृष इकः ॥ ६ । ३ । ९९ ॥ सप्तम्यन्ताज्जाते । प्रावृषिकः ॥ नाम्नि शरदोऽकञ् ॥ ६ । ३ । १०० ॥ सप्तम्यन्ताज्जाते । शारदका दर्भाः । नाम्नीति किम् ? । शारदं सस्यम् ॥ सिन्ध्वपकरात्काणौ ॥ ६ । ३ । १०१ ॥ सप्तम्यन्ताज्जाते नाम्नि । सिन्धुकः । सैन्धवः । अपकरकः । आपकरः ॥ पूर्वाह्णाऽपराह्णाद्रार्मूलप्रदोषावस्करादकः ॥ ६ । ३ । १०२ ॥ सप्तम्यन्ताज्जाते नाम्नि । पूर्वाह्णकः । अपराह्णकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोषकः ।

अवरकेरकः । केनैव सिद्धेऽकविधानमार्द्रिकेत्येवमर्थम् ॥ पथः पन्थ च ॥ ६ । ३ । १०३ ॥ सप्तम्यन्ताज्जातेऽको नाम्नि । पन्थकः ॥ अश्च वामावास्यायाः ॥ ६ । ३ । १०४ ॥ अस्मात्सप्तम्यन्ताज्जाते अः अकश्च नाम्नि । अमावास्यः । अमावास्यकः । आमावास्यः । अमावस्यः ॥श्रविष्ठाषाढादीयण च ॥६।३।१०५॥ सप्तम्यन्ताज्जाते अः नाम्नि । श्राविष्ठीयः । श्रविष्ठः । आषाढीयः । आषाढः । अणमपीच्छन्त्यके ॥ फल्गुन्याष्टः ॥ ६ । ३ । १०६ सप्तम्यन्ताया जाते नाम्नि । फल्गुनः । फल्गुनी । स्त्री । अणमपीच्छन्त्यके ॥ बहुलानुराधापुष्यार्थपुनर्वसुहस्तविशाखास्वातेर्लुप् ॥ ६ । ३ । १०७ ॥ सप्तम्यन्ताद्भाणो जाते नाम्नि । बहुलः । अनुराधः । पुष्यः । तिष्यः । पुनर्वसुः । हस्तः । विशाखः । स्वातिः ॥ चित्रारेवतीरोहिण्याः स्त्रियाम् ॥ ६ । ३ । १०८ ॥ एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो जाते नाम्नि स्त्रियां लुप् । चित्रा । रेवती । रोहिणी । पुंस्येषां विकल्प इत्येके ॥ बहुलमन्येभ्यः ॥ ६ । ३ । १०९ ॥ सप्तम्यन्तेभ्यो भाणो जाते लुप् नाम्नि । अभिजित् । आभिजितः । अश्वयुक् । आश्वयुजः । क्वचिन्नित्यम् । अश्विनः । क्वचिन्न । माघः ॥ वा जाते द्विः ॥ ६ । २ । १३७ ॥ योऽण् सद्विद्वा । शातभिषः । शातभिषजः । द्विरिति किम् । । हैमवतः ॥ स्थानान्तगोशालखरशालात् ॥ ६ । ३ । ११० ॥ सप्तम्यन्ताज्जाते प्रत्ययस्य नाम्नि लुप् । गोस्थानः । गोशालः । खरशालः शिशुः ॥ वत्सशालाद्वा ॥ ६ । ३ । १११ ॥ सप्तम्यन्ताज्जाते प्रत्ययस्य नाम्नि लुप् । वत्सशालः । वात्सशालः ॥ सोदर्यसमानोदर्यौ ॥ ६ । ३ । ११२ ॥ जाते निपात्येते । सोदर्यः । समानोदर्यो भ्राता ॥ कालाद्देये ऋणे ॥ ६ । ३ । ११३ ॥ सप्तम्यन्ताद्यथाविहितं प्रत्ययः । मासिकमृणम् । आर्धमासिकम् । ऋण इति किम् ! । मासे देया भिक्षा ॥ कलाप्यश्वत्थयवबुसोमाव्यासैषमसोऽकः ॥ ६ । ३ । ११४ ॥ कालार्थात् सप्तम्यन्ताद् देये ऋणे । कलापकम् । अश्वत्थकम् । यवबुसकम् । उमाव्यासकम् । ऐषमकमृणम् ॥ ग्रीष्मावरसमादकञ् ॥ ६ । ३ । ११५ ॥ कालार्थात्सप्तम्यन्ताद्देये ऋणे । ग्रै-

ण्मकम् । आवरराणकगृणम् । अपरसमादपीच्छन्त्यके ॥ संवत्सराग्रहायण्या इकण् च ॥ ६ । ३ । ११६ ॥
आभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां देये ऋणे इकणकञ् च । सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकं । फलं पर्ववा । आग्रहायणिकम् ।
आग्रहायणकम् । चेत्यकृत्वेकण् नेति विधानमण्बाधनार्थम् ॥ साधुपुष्यत्पच्यमाने ॥ ६ । ३ । ११७ ॥ सप्तम्य-
न्तात्कालविशेषार्थाद्यथाविहितं प्रत्ययाः । हैमनमनुलेपनम् । हैमन्तम् । हैमन्तिकम् । वासन्त्यः कुन्दलताः । ग्रैष्मः पा-
टलाः । शारदाः शालयः ॥ उप्ते ॥ ६ । ३ । ११८ ॥ सप्तम्यन्तात्कालार्थाद्यथाविहितं प्रत्ययः । शारदा यवाः ।
हैमनाः ॥ आश्वयुज्या अकञ् ॥ ६ । ३ । ११९ ॥ अस्मात्सप्तम्यन्तादुप्तेऽकञ् । आश्वयुजका माषाः ॥ ग्री-
ष्मवसन्ताद्वा ॥ ६ । ३ । १२० ॥ सप्तम्यन्तादुप्तेऽकञ् । ग्रैष्मक ग्रैष्मं सस्यम् । वासन्तकम् । वासन्तम् ॥ व्या-
हरति मृगे ॥ ६ । ३ । १२१ ॥ सप्तम्यन्तात्कालार्थाद्यथाविहितं प्रत्ययः । नैशिको नैशो वा शृगालः । प्रादोषि-
कः । प्रादोषो वा । मृग इति किम् ? । वसन्ते व्याहरति कोकिलः ॥ जयिनि च ॥ ६ । ३ । १२२ ॥ सप्तम्य-
न्तात्कालार्थाद्यथाविहित प्रत्ययः । निशाभवमध्ययनं निशा । तत्र जयी नैशिकः । नैशः । प्रादोषिकः । प्रादोषः ।
वार्षिकः । चकारः कालादित्यनुकर्षणार्थः । तेन चानुकृष्टत्वान्नोत्तरत्रानुवर्तते ॥ भवे ॥ ६ । ३ । १२३ ॥ सप्त-
म्यन्ताद्यथाविहितमणेयणादयः । स्रौघ्नः । औत्सः । नादेयः । ग्राम्यः । ग्रामीणः ॥ देविकाशिंशपादीर्घसत्त्रश्रेय-
सस्तत्प्राप्तावाः ॥ ७ । ४ । ३ ॥ एषां स्वरेष्वादेः स्वरस्य ञ्णिति तद्धिते वृद्धिप्राप्तावाः । दाविकमुदकम् । दावि-
काकूलाः शालयः । शांशपः स्तम्भः । दार्घसत्रम् । श्रायसं द्वादशाङ्गम् । तत्प्राप्ताविति किम् ? । सौदेविक इत्यत्र
निषेधार्थं पूर्वोत्तरपदानामपि यथा स्यादित्येवमर्थं च । तेन पूर्वदाविकः । अत्र प्राग्ग्रामाणामित्युत्तरपदवृद्धिप्राप्तिः ॥
प्राग्ग्रामाणाम् ॥ ७ । ४ । १७ ॥ प्राग्देशग्रामवाचिनां योऽवयवो दिग्वाची ततः परस्यावयवस्य दिशः परेषां च
प्राग्ग्रामवाचिनां ञ्णिति तद्धिते स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिः । पूर्वैकाण्णेमृत्तिकः । पूर्वैषुकामशमः । पूर्वकान्यकुब्जः ॥

जङ्गलधेनुवलजस्योत्तरपदस्य तु वा ॥ ७ । ४ । २४ ॥ आदेर्ञ्णिति तद्धिते स्वरेष्वादेः स्वरस्य नित्यं वृद्धिः । कौरुजङ्गलः । कौरुजाङ्गलः । वैश्वधेनवः । वैश्वधैनवः । सौवर्णवलजः । सौवर्णवालजः ॥ प्राचां नगरस्य ॥ ७ । ४ । २६ ॥ प्राग्देशार्थस्य नगरान्तस्य ञ्णिति तद्धिते पूर्वोत्तरपदयोः स्वरेष्वादेर्वृद्धिः । सौम्हनागरः । प्राचामिति किम् ? । माडनगरः ॥ दिगादिदेहांशाद्यः ॥ ६ । ३ । १२४ ॥ सप्तम्यन्ताद्भवे । दिश्यः । अप्सव्यः । मूर्धन्यः । देहांशात्तदन्तादपीच्छन्त्येके ॥ येऽवर्णे ॥ ३ । २ । १०० ॥ भत्यगे नासिकाया नस् । नस्यम् ॥ शिरसः शीर्षन् ॥ ३ । २ ॥ १०१ ॥ ये । शीर्षण्यः स्वरः ॥ केशे वा ॥ ३ । २ । १०२ ॥ ये शिरसः शीर्षन् । । शीर्षण्याः शिरस्याः केशाः ॥ नाम्न्युदकात् ॥ ६ । ३ । १२५ ॥ सप्तम्यन्ताद्भवे यः । उदक्या रजस्वला । नाम्नीति किम् ? । औदको मत्स्यः ॥ मध्यान्दिनाण्णेया मोऽन्तश्च ॥ ६ । ३ । १२६ ॥ सप्तम्यन्ताद्भवे । माध्यंदिनाः । माध्यमः । मध्यमीयः । अन्ये तु दिनं णितं नेच्छन्ति ॥ जिह्वामूलाङ्गुलेश्चेयः ॥ ६ । ३ । १२७ ॥ मध्य— । जिह्वामूलीयः । अङ्गुलीयः । मध्यीयः ॥ वर्गान्तात् ॥ ६ । ३ । १२८ ॥ सप्तम्यन्ताद्भवे ईयः । कवर्गीयो वर्णः ॥ ईनयौ चाशब्दे ॥ ६ । ३ । १२९ ॥ वर्गान्तात्सप्तम्यन्ताद्भवे ईयः । भरतवर्गीणः । भरतवर्ग्यः । भरतवर्गीयः । शब्दे तु कवर्गीयः ॥ दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यहेरेयण् ॥ ६ । ३ । १३० ॥ सप्तम्यन्ताद्भवे । दार्तेयं जलम् । कौक्षेयो व्याधिः । कालसेयं तक्रम् । वास्तेयं पुरीषम् । आहेयं विषम् ॥ आस्तेयम् ॥ ६ । ३ । १३१ ॥ अस्तेर्धनविद्यमानार्थात्तत्र भवे एयण् असृजो वास्त्यादेशश्च । आस्तेयम् ॥ ग्रीवातोऽण् च ॥ ६ । ३ । १३२ ॥ भवे एयण् । ग्रैवम् । ग्रैवेयम् ॥ चतुर्मासान्नाम्नि ॥ ६ । ३ । १३३ ॥ तत्र भवे अण् । चातुर्मासी । आषाढादिपौर्णमासी । अत्र द्विगोरनपत्य इत्यादिना लुब् न विधानसामर्थ्यात् । नाम्नीति किम् ? । चतुर्मासः ॥ यज्ञे ञ्यः ॥ ॥ ६ । ३ । १३४ ॥ चतुर्मासात्तत्र भवे । चातुर्मास्यानि यज्ञकर्माणि ॥ गम्भीरपञ्चजनबहिर्देवात् ॥ ६ । ३ ।

१२५ ॥ तत्र भवे ञ्यः । गाम्भीर्यः । पाञ्चजन्यः । वाह्यः । दैव्यः । भवादन्यत्र गाम्भीरः । पाञ्चजनः । द्विगौ तु प-
ञ्चजनः । वाहीकः । दैवः । भवेऽपि वाहीक इत्यके ॥ परिमुखादेरव्ययीभावात् ॥ ६ । ३ । १२६ ॥ तत्र भ-
वे ञ्यः । पारिमुख्यः । पारिहनव्यः ॥ अन्तःपूर्वादिकण् ॥ ६ । ३ । १२७ ॥ अव्ययीभावात्तत्र भवे । आन्तर-
गारिकः । पर्यनोर्ग्रामात् ॥ ६ । ३ । १२८ ॥ अव्ययीभावात्तत्र भवे इकण् । पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः ॥ उपा-
ज्जानुनीविकर्णात् प्रायेण ॥ ६ । ३ । १२९ ॥ अव्ययीभावादिकण् तत्रभवे । औपजानुकः । सेवकः । औपनीविकं
ग्रीवादाम । औपकर्णिकः सूचकः । प्रायेणेति किम् ? । नित्यं भवे मा भूत् । औपजानवं मांसम् ॥ रूढावन्तःपु-
रादिकः ॥ ६ । ३ । १४० ॥ तत्र भवे । अन्तःपुरिका स्त्री । रूढाविति किम् ? । आन्तःपुरः ॥ कर्णललाटात्कल्
॥ ६ । ३ । १४१ ॥ तत्र भवे तदन्तस्य रूढौ । कर्णिका कर्णाभरणम् । ललाटिका ललामण्डनम् । लकारः स्वीत्वा-
र्थः । रूढावित्येव । कर्ण्यम् ॥ तस्य व्याख्याने च ग्रन्थात् ॥ ६ । ३ । १४२ ॥ तत्र भवे यथाविहितं प्रत्ययः ।
कात्तिम् । प्रातिपदिकीयं व्याख्यानं भवं वा । 'तस्येदम्' 'भवे' इत्याभ्यां सिद्धे । वक्ष्यमाणः सकलोऽप्ययवादविधि-
रनयोरर्थयोर्यथा स्यादित्येवमर्थं सूत्रम् ॥ प्रायोबहुस्वरादिकण् ॥ ६ । ३ । १४३ ॥ ग्रन्थार्थात्तस्य व्याख्याने त-
त्र भवे च । षात्वणत्विकम् । प्रायोवचनात् सांहितम् ॥ ऋगृद्व्दिस्वरयागेभ्यः ॥ ६ । ३ । १४४ ॥ ग्रन्थवाचि-
भ्यस्तस्य व्याख्याने तत्र भवे चेकण् । आर्चिकम् । चातुर्होतृकम् । आङ्गिकम् । राजसूयिकम् । ऋग्यागग्रहणं पूर्वस्यैव
प्रपञ्चः ॥ ऋषेरध्याये ॥ ६ । ३ । १४५ ॥ ग्रन्थवृत्तेस्तस्य व्याख्याने तत्र भवे चेकण् । वासिष्ठिकोऽध्यायः । अध्या-
य इति किम् ? । वासिष्ठी ऋक् । प्रायोबहुस्वरादिति प्रायोग्रहणादप्रासिकल्पनायां विध्यर्थम् । प्रासिकल्पनायामध्याय
एवेति नियमार्थं वचनम् ॥ पुरोडाशपौरोडाशादिकेकटौ ॥ ६ । ३ । १४६ ॥ ग्रन्थार्थात्तस्य व्याख्याने तत्रभवे
च । पुरोडाशिका । पुरोडाशिकी । पौरोडाशिका । पौरोडाशिकी ॥ छन्दसोयः ॥ ६ । ३ । १४७ ॥ ग्रन्थार्थात्त-

न्दस्य व्याख्याने तत्रभवे च ।:छन्दस्यः ॥ शिक्षादेश्चाण् ॥ ६ । ३ । १४८ ॥ छन्दसो ग्रन्थार्थात्तस्य व्याख्याने तत्रभवे च । शैक्षः । आर्गयनः । छान्दसः ॥ तत आगते ॥ ६ । ३ । १४९॥ यथाविहितमणेयणादयः । स्रौघ्नः । गव्यः । नादेयः । ग्राम्यः । मुख्यापादानग्रहान्नान्तरीयकापादानात्र ॥ विद्यायोनिसंबन्धादकञ् ॥ ६ । ३ । १५० ॥ तत आगते । आचार्य्यकम् । औपाध्यायकम् । पैतामहकम् । मातामहकम् ॥ पितुर्यो वा ॥ ६ । ३ । १५१ ॥ योनिसम्बन्धार्थात्तत आगते । पित्र्यम् । पैतृकम् ॥ ऋत इकण् ॥ ६ । ३ । १५२ ॥ विद्यायोनिसम्बन्धार्थात्तत आगते । हौतृकम् । मातृकम् ॥ आयस्थानात् ॥ ६ । ३ । १५३ ॥ स्वामिग्राह्यो भागो यत्रोत्पद्यते तदर्थात्तत आगते इकण् । आतरिकम् ॥ शुण्डिकादेरण् ॥ ६ । ३ । १५४ ॥ तत आगते । शौण्डिकम् । औदपानम् ॥ गोत्रादङ्कवत् ॥ ६ । ३ । १५५ ॥ तत आगते प्रत्ययः । वैदम् । अङ्कग्रहणेन तस्येदमित्यर्थसामान्यं लक्ष्यते । तेनाकञोऽप्यतिदेशः । औपगवकम् ॥ नृहेतुभ्यो रूप्यमयटौ वा ॥ ६ । ३ । १५६ ॥ चैत्ररूप्यम् । चैत्रमयम् । चैत्रीयम् । समरूप्यम् सममयम् । समीयम् ॥ प्रभवति ॥ ६ । ३ । १५७ ॥ पञ्चम्यन्तात्प्रागुपलभ्ये यथाविहितं प्रत्ययाः । हैमवती गङ्गा । अन्ये जायमाने इत्याहुः ॥ वैडूर्यः ॥ ६ । ३ । १५८ ॥ निपात्यते । वैडूर्यो मणिः॥ त्यदादेर्मयट् ॥ ६ । ३ । १५९ ॥ ततः प्रभवति । तन्मयम् । भवन्मयी ॥ तस्येदम् ॥ ६ । ३ । १६० ॥ षष्ठ्यन्तादिदमित्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययाः । औपगवम् । दैत्यम् । कालेयम् । नादेयम् । पारीणः । भानवीयः ॥ गोत्रोत्तरपदाद्गोत्रादिवाऽजिह्वाकात्यहरितकात्यात् ॥ ६ । १ । १२ ॥ गोत्रप्रत्ययान्तोत्तरपदात् गोत्रप्रत्ययान्तादिव तद्धितः । यथा चारायणीयास्तथा कम्बलचारायणीयाः । अजिह्वेत्यादि किम् ! । यथेह कातीयाः न तथा जैह्वाकाताः । हारितकाताः ॥ उक्ष्णो लुक् ॥ ७ । ४ । ५६ ॥ अनपत्येऽण्यन्त्यस्वरादेः । औक्षं पदम् । अनपत्य इत्येव । उक्ष्णोऽपत्यमौक्ष्णः ॥ ब्रह्मणः ॥ ७ । ४ । ५७ ॥ अनपत्येऽण्यन्त्यस्वरादेर्लुक् । ब्राह्मस्त्रम् ॥ जातौ ॥ ७ । ४ ५८

॥ ब्रह्मणोऽनपत्येऽण्यन्त्यस्वरादेर्लुक् । ब्राह्मी औषधिः । जातावनपत्ये एवेति नियमार्थं वचनम् । तेन ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः । जाताविति किम् ? । ब्राह्मो नारदः ॥ न्यङ्कोर्वा ॥ ७ । ४ । ८ ॥ ञ्णिति तद्धिते यात्प्रागैत् । नैयङ्कवम् । न्याङ्कवम् ॥ नञः क्षेत्रज्ञेश्वरकुशलचपलनिपुणशुचेः ॥ ७ । ४ । २३ ॥ ञ्णिति तद्धिते स्वरेष्वादेर्वृद्धिर्नञस्तु वा । अक्षैत्रज्ञम् । आक्षैत्रज्ञम् । अनैश्वरम् । आनैश्वरम् । अकौशलम् । आकौशलम् । अचापलम् । आचापलम् । अनैपुणम् । आनैपुणम् । अशौचम् । आशौचम् । आयथातथ्यमिति समासात्प्रत्ययः । अयाथातथ्यमिति तु प्रत्ययान्तेन समासः । एवमायथापुर्यम् । अयाथापुर्यम् । यथाआचतुर्यम् । अचातुर्यमिति । यथा तथा यथापुरा इत्यखण्डमव्ययं वा नाम नाम्नेति वा समासो यथाऽथा इति अव्ययीभावो वाऽकारान्ताः ॥ हलसीरादिकण् ॥ ६ । ३ । १६१ ॥ तस्येदमित्यर्थे । हालिकम् । सैरिकम् ॥ समिध आधाने टेन्यण् ६ । ३ । १६२ ॥ तस्येदमित्यर्थे । सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् ॥ विवाहे द्वन्द्वादकल् ॥ ६ । ३ । १६३ ॥ तस्येदमित्यर्थे । अत्रिभरद्वाजिका ॥ अदेवासुरादिभ्यो वैरे ॥ ६ । ३ । १६४ ॥ द्वन्द्वेभ्यस्तस्येदमर्थे विवाहे ऽकल् । बाभ्रवशालङ्कायनिका । अदेवादीति किम् ! । दैवासुरम् । राक्षोसुरम् ॥ नटान्नृत्ते ञ्यः ॥ ६ । ३ । १६५ ॥ तस्येदमर्थे । नटानामिदं नृत्य नाट्यम् ॥ छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचाच्च धर्मनाम्नायसंघे ॥ ६ । ३ । १६६ ॥ नटान्तस्येदमर्थे ञ्यः । छान्दोग्यं धर्मादि । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । बाह्वृच्यम् । नाट्यम् ॥ आथर्वणिकादणिकलुक्च ॥ ६ । ३ । १६७॥ तस्येदथर्थे धर्मादौ । आथर्वणः ॥ चरणादकञ् ॥ ६ । ३ । १६८ ॥ तस्येदमर्थे धर्मादौ । काठको धर्मादिः । चारकः ॥ गोत्राददण्डमाणवशिष्ये ॥ ६ । ३ । १६९ ॥ तस्येदमर्थेऽकञ् । औपगवकम् । अदण्डेत्यादि किम् ?। काण्वा दण्डमाणवाः शिष्या वा ॥ रैवतिकादेरीयः ॥ ६ । ३ । ७० ॥ गोत्रार्थात्तस्येदमित्यर्थे । रैवतिकीयाः शिष्याः । गौरग्रीवीयं शकटम् ॥ कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ ६ । ३। १७१ ॥ गोत्रार्थात्तस्येदमित्यर्थे । कौपिञ्जलाः

शिष्याः । हास्तिपदाः । णित्वं ङ्यर्थं पुंवद्भावाभावार्थं च । कौपिञ्जलीस्थूणः ॥ संघघोषाङ्कलक्षणेऽञ्यञिञः ॥ ६।३।१७२॥ गोत्रार्थात्तस्येदमित्यर्थेऽण् । बैदः सङ्घादिः । बैदं लक्षणम् । एवं गार्गः । गार्गम् । दाक्षः । दाक्षम् । लक्ष्यस्यैव स्वं लक्षणम् । यथा शिखादि । स्वामिविशेषविज्ञापकोऽङ्कः स्वस्तिकादिर्गवादिस्थो न गवादीनामेव स्वम् ॥ शाकलादकञ् च ॥ ६।३।१७३॥ तस्येदमित्यर्थे सङ्घादावण् । शाकलकः । शाकलः । सङ्घादिः । शाकलकम् । शाकलं लक्षणम् ॥ गृहेऽग्नीधोरण् धश्च ॥ ६ । ३ । १७४ ॥ तस्येदमर्थे । आग्नीध्रम् ॥ रथात्सादेश्च वोढ्रङ्गे ॥ ६ । ३ । १७५॥ तस्येदमित्यर्थे प्रत्ययः । रथ्योऽश्वः । रथ्यं चक्रम् । द्विरथोऽश्वः । द्विरथं चक्रम् । अन्ये तु स्वरादेरेव लुपमिच्छन्ति तन्मते द्विरथ्यः । आश्वरथं चक्रम् । वोढ्रङ्गे एवेति नियमादन्यत्र वाक्यमेव ॥ यः ॥ ६ । ३ । १७६ ॥ रथात्सादेश्च तस्येदमर्थे । रथ्यः । द्विरथः । पत्रपूर्वादञ् ॥ ६ । ३ । १७७ ॥ रथात्तस्येदमर्थे । पत्रं वाहनम् । आश्वरथं चक्रम् ॥ वाहनात् ॥ ६ । ३ । १७८ ॥ तस्येदमर्थेऽञ् । औष्ट्रो रथः । हास्तः ॥ वाह्यपथ्युपकरणे ॥ ६ । ३ । १७९ ॥ वाहनादुक्तः प्रत्ययो वाह्यादावेव । आश्वो रथः । पन्था वा । आश्वं पल्ययनम् । आश्वी कसा । अन्यत्र तु वाक्यमेव । अश्वानां घासः ॥ वहेस्तुरिश्चादिः ॥ ६ । ३ । १८० ॥ तस्येदमर्थेऽञ् । सांवहित्रम् ॥ तेन प्रोक्ते ॥ ६ । ३ । १८१ ॥ यथाविहितं प्रत्ययः । प्रकर्षेण व्याख्यातमध्यापितं वा प्रोक्तं न तु कृतम् । भाद्रबाहवान्युत्तराध्ययनानि । गणधरप्रत्येकबुद्धादिभिः कृतानि तेन व्याख्यातानीत्यर्थः । पाणिनीयम् । बार्हस्पत्यम् ॥ कलापिकुथुमितैतलिजाजलिलाङ्गलिशिखण्डिशिलालिसब्रह्मचारिपीठसर्पिसूकरसद्मसुपर्वणः ॥ ७ । ४ । ६२ ॥ अपदस्य तद्धितेऽन्त्यस्वरादेर्लुक् । कालापाः । कौथुमाः । तैतलाः । जाजलाः । लाङ्गलाः । शैखण्डाः । शैलालाः । साब्रह्मचाराः । पैठसर्पाः । सौकरसद्माः । सौपर्वाः ॥ मौदादिभ्यः ॥ ६।३।१८२॥ तेन प्रोक्ते यथाविहितमण् । मौदेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा मौदाः । वेदेन्ब्राह्मणमत्रैवेति नियमात् वेदित्रध्येतृविषय एवाण् । पैप्पलादाः ॥ कठादिभ्यो वेदे लुप् ॥ ६।३।१८३॥

प्रोक्तप्रत्ययस्य । कठाः । चरकाः ॥ तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखादियण् ॥६।३।१८४॥ तेन प्रोक्ते वेदे । तैत्तिरियाः। वारतन्तवीयाः । खाण्डिकीयाः । औखीयाः । वेदे इत्येव । तैत्तिराः श्लोकाः ॥ छगलिनो णेयिन् । ६ ।३ ।१८५॥ तेने प्रोक्ते वेदे । छागलेयिनः ॥ शौनकादिभ्यो णिन् ॥ ६ । ३ । १८६ ॥ तेन प्रोक्ते वेदे । शौनकिनः । शार्ङ्गरविणः । आकृतिगणोऽयम् ॥ पुराणे कल्पे ॥ ६ । ३ । १८७ ॥ टान्तात्प्रोक्ते णिन् । पैङ्गीकल्पः ॥ काश्यपकौशिकाद्वेदवच्च ॥ ६ । ३ । १८८ ॥ तेन प्रोक्ते पुराणे कल्पे णिन् । काश्यपिनः । कौशिकिनः । काश्यपको धर्मादिः ॥ शिलालिपाराशर्यान्नटभिक्षुसूत्रे ॥ ६ । ३ । १८९ ॥ तेन प्रोक्ते णिन् वेदवच्च कार्य्यमस्मिन् । शैलालिनो नटाः । पाराशरिणो भिक्षवः ॥ कृशाश्वकर्मन्दादिन् ॥ ६ । ३ । १९० ॥ तेन प्रोक्ते यथासंख्यं नटसूत्रे भिक्षुसूत्रे च। वेदवच्च कार्य्यमस्मिन् । कृशाश्विनो नटाः कर्मन्दिनो भिक्षवः । अतिदेशादकञ् च । काशाश्वकम् । नटसूत्रे कापिलेयशब्दादपीच्छन्त्येके ॥ उपज्ञाते ॥ ६ । ३ । १९१ ॥ टान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययः । पाणिनीयं शास्त्रम् ॥ कृते ॥ टान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययः । शैवो ग्रन्थः । सिद्धसेनीयः स्तवः । कृते ग्रन्थे एवेच्छन्त्यन्ये ॥ नाम्नि मक्षिकादिभ्यः॥ ६ । ३ । १९३ ॥ टान्तेभ्यो यथाविहितं कृते प्रत्ययः । माक्षिकं मधु ।सारघम ॥ कुलालादेरकञ् ॥ ६ । ३ । १९४ ॥ तेन कृते नाम्नि । कौलालकं घटादिभाण्डम । वारुटकं सूर्पपिटकादि ॥ सर्वचर्मण ईनेनञौ ॥ ६ । ३ । १९५ ॥ तेन कृते नाम्नि । सर्वचर्मीणः । सार्वचर्मीणः ॥ उरसो याणौ ॥ ६ । ३ । १९६ ॥ तेन कृते नाम्नि । उरस्यः । औरसः ॥ छन्दस्यः ॥ ६ । ३ । १९७ ॥ छन्दसस्तेन कृते नाम्नि यो निपात्यः । छन्दस्यः ॥ अमोऽधिकृत्य ग्रन्थे ॥ ६ । ३ । १९८ ॥ कृते यथाविहितं प्रत्ययः । भाद्रः । सौभद्रः । कथं वासवदत्ता आख्यायिकेति । उपचारात् ग्रन्थे ताच्छब्द्यम् ॥ ज्योतिष्यम् ॥ ६ । ३ । १९९ ॥ ज्योतिषोऽमोधिकृत्य कृते ग्रन्थे ऽण् वृद्ध्यभावश्च निपात्यः ॥ शिशुक्रन्दादिभ्य ईयः ॥ ६ । ३ । २०० ॥ अमोऽधिकृत्य कृते ग्रन्थे । शिशुक्रन्दीयः । यमसभी-

यो ग्रन्थः । शिशुक्रन्दशब्दात्केचिन्नेच्छन्ति ॥ छन्द्वात्प्रायः ॥ ६ । ३ । २०१ ॥ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ईयः । वा-
क्यपदीयम् । प्राय इति किम् ? । दैवासुरम् ॥ अभिनिष्क्रामति द्वारे ॥ ६ । ३ । २०२ ॥ अमन्ताद्यथोक्तं प्रत्य-
यः । माथुरम् । नादेयम् । राष्ट्रियं द्वारम् ॥ गच्छति पथि दूते ॥ ६ । ३ । २०३ ॥ अमन्ताद्यथोक्तं प्रत्ययः । स्रौ-
घ्नः पन्था दूतो वा । ग्राम्यः ॥ भजति ॥ ६ । ३ । २०४ ॥ अमो यथोक्तं प्रत्ययः । स्रौघ्नः । राष्ट्रियः ॥ महा-
राजादिकण् ॥ ६ । ३ । २०५ ॥ अमो भजति । माहाराजिकः ॥ अचित्तादद्देशकालात् ॥ ६ । ३ । २०६ ॥
अमो भजतीकण् । आपूपिकः । अचित्तादिति किम् ? । दैवदत्तः । अदेशेत्यादि किम् ? । स्रौघ्नः । हैमनः ॥ वासु-
देवार्जुनादकः ॥ ६ । ३ ।२०७॥ अमन्ताद् भजत्यर्थे । वासुदेवकः । अर्जुनकः ॥गोत्रक्षत्रियेभ्योऽकञ् प्रायः ॥६।
३ । २०८ ॥ अमन्तेभ्यो भजति । औपगवकः । नाकुलकः । प्राय इति किम् ? । पाणिनीयः ॥ सरूपाद्द्रेः सर्वं
राष्ट्रवत् ॥ ६ । ३ । २०९ ॥ राष्ट्रक्षत्रियार्थादमो भजति । वृजिकः । मद्रकः । पाण्डवकः । सरूपादिति किम् ? ।
पौरवीयः ॥ टस्तुल्यदिशि ॥ ६ । ३ । २१० ॥ यथोक्तं प्रत्ययः । सौदामनी विद्युत् ॥ तसिः ॥ ६ । ३ ।
२११ ॥ टान्तात्तुल्यदिक्के । सुदामतो विद्युत् ॥ यश्चोरसः ॥ ६ । ३ । २१२ ॥ टान्तात्तुल्यदिक्के तसिः ।
उरस्यः । उरस्तः ॥ सेनिवासादस्य ॥ ६ । ३ । २१३ ॥ यथोक्तं प्रत्ययः । स्रौघ्नः । नादेयः ॥ आभिज-
नात् ॥ ६ । ३ । २१४ ॥ आभिजनाः पूर्ववान्धवास्तन्निवासात्स्यन्तात्षष्ठ्यर्थे यथोक्तं प्रत्ययः । स्रौघ्नः । राष्ट्रियः ॥
शण्डिकादेण्यः ॥ ६ । ३ । २१५ ॥ स्यन्तादाभिजननिवासार्थादस्येत्यर्थे । शाण्डिक्यः । कौचवार्यः ॥ सिन्ध्वा-
देरञ् ॥ ६ । ३ । २१६ ॥ स्यन्तादाभिजननिवासार्थात्षष्ठ्यर्थे । सैन्धवः । वार्णवः ॥ सलातुरादीयण् ॥ ६ । ३ ।
२१७ ॥ स्यन्तादाभिजननिवासार्थात्षष्ठ्यर्थे । सालातुरीयः । पाणिनिः ॥ तूदीवर्मत्या एयण् ॥ ६ । ३ । २१८
आभ्यां स्यन्ताभ्यामाभिजननिवासार्थाभ्यां षष्ठ्यर्थे एयण् । तौदेयः । वार्मतेयः ॥ गिरेरीयोऽस्त्राजीवे ॥ ६ । ३

।२१९॥ गिरेर्यं आभिजनो निवासस्तदर्थात्स्यन्तात्षष्ठ्यर्थेऽस्त्राजीवे ईयः । हृद्गोलीयः । गिरेरिति किम् ! । सांकाश्य-कोऽस्त्राजीवः । अस्त्राजीव इति किम् ? । आर्क्षोदो ब्राह्मणः । पार्थिवः ॥ इति शैषिकाः ॥

इकण् ॥ ६ । ४ । १ । आपादान्ताद्यदनुक्तं स्यात्तत्रायमधिकृतो ज्ञेयः ॥ तेन जितजयद्दीव्यत्खनत्सु ॥ ६ । ४ । २ ॥ इकण् । आक्षिकम् । आक्षिकः । आभ्रिकः । इह तेनेति करणे तृतीया नान्यत्रानभिधानात् तेन देवदत्तेन जितं धनेन जितमित्यत्र न । बहुवचनं पृथगर्थताभिव्यक्त्यर्थम् ॥ संस्कृते ॥ ६ । ४ । ३ ॥ टान्तादिकण् । दाधिकम् । वैधिकम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ कुलत्थकोपान्त्यादण् ॥ ६ । ४ । ४ ॥ तेन संस्कृते । कौलत्थम् । तैत्तिडीकम् ॥ संसृष्टे ॥ ६ । ४ । ५ ॥ टान्तादिकण् । दाधिकम् ॥ लवणादः ॥ ६ । ४ । ६ ॥ तेन संसृष्टे । लवणः सूपः ॥ चूर्णमुद्गाभ्यामिनणौ ॥ ६ । ४ । ७ ॥ तेन संसृष्टे । चूर्णिनोऽपूपाः । मौद्गी यवागूः ॥ व्यञ्जनेभ्य उपसिक्ते ॥ ६ । ४ । ८ ॥ टान्तेभ्य इकण् । तैलकं शाकम् । उपसिक्तं संसृष्टमेव तत्र संसृष्ट इत्येव सिद्धे नियमार्थं वचनम् । व्यञ्जनैः संसृष्टे उपसिक्त एव उपसिक्ते च व्यञ्जनैरेव ॥ तरति ॥ ६ । ४ । ९ ॥ टान्तादिकण् । औडुपिकः ॥ नौद्विस्वरादिकः ॥ ६ । ४ । १० ॥ टान्तात्तरति । नाविकः । बाहुका स्त्री ॥ चरति ॥ ६ । ४ । ११ ॥ टान्तादिकण् । हास्तिकः । दाधिकः ॥ पर्पादेरिकट् ॥ ६ । ४ । १२ ॥ टान्ताच्चरति । पर्पिकी । अश्विकी ॥ पदिकः । ६ । ४ । १३ ॥ पादाच्चरतीकट् पच्चास्य । पदिकः ॥ श्वगणाद्वा ॥ ६ । ४ । १४ ॥ चरतीकट् । श्वगणिकी । श्वागणिकः ॥ वेतनादेर्जीवति ॥ ६ । ४ । १५ ॥ टान्तादिकण् । वैतनिकः । वाहिकः ॥ व्यस्ताच्च क्रयविक्रयादिकः ॥ ६ । ४ । १६ ॥ समस्तात् तेन जीवतीकः । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ॥ वस्नात् ॥ ६ । ४ । १७ ॥ तेन जीवतीकः । वस्निकः ॥ आयुधादीयश्च ॥ ६ । ४ । १८ ॥ तेन जीवतीकः । आयुधीयः । आयुधिकः ॥ व्रातादीनञ् ॥ ६ । ३ । १९ ॥ तेन जीवतिं व्रातीनाभार्यः ॥ निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादेः ॥

६ । ४ । २० ॥ टान्तादिकण् । आक्षद्यूतिकम् । जाङ्घाप्रहतिकं वैरम् ॥ भावादिमः ॥ ६ । ४ । २१ ॥ तेन निर्वृत्ते पाकिमम् ॥ याचितापमित्यात्कण् ॥ ६ । ४ । २२ ॥ तेन निर्वृत्ते याचितकम् । आपमित्यकम् ॥ हरत्युत्सङ्गादेः ॥ ६ । ४ । २३ ॥ टान्तादिकण् । औत्सङ्गिकः । औडुपिकः ॥ भस्त्रादेरिकट् ॥ ६ । ३ । २४ ॥ टान्ताद्धरति । भस्त्रिकी । भरटिकी ॥ विवधवीवधाद्वा ॥ ६ । ४ । २५ ॥ तेन हरतीकट् । विवधिकी । वीवधिकी । वैवधिकः ॥ कुटिलिकाया अण् । ६ । ४ । २६ ॥ अस्माट्टान्ताद्धरति । कौटिलकः । कर्मारादिः ॥ ओजःसहोम्भसो वर्तते ॥ ६ । ४ । २७ ॥ टान्तादिकण् । औजसिकः । साहसिकः । आम्भसिकः ॥ तं प्रत्यनोर्लोमेपकूलात् ॥ ६ । ४ । २८॥ वर्त्तते इत्यर्थे इकण् । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः । अकर्मकस्यापि वृत्तेर्योगे प्रतिलोमादेः क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीया ॥ परेर्मुखपार्श्वात् ॥ ६ । ४ । २९ ॥ तृतीयान्ताद्वर्तत इत्यर्थे इकण् । पारिमुखिकः । पारिपार्श्विकः ॥ रक्षदुञ्छतोः ॥ ६ । ४ । ३० ॥ द्वितीयान्तादिकण् । सामाजिकः । नागरिकः । बादरिकः ॥ पक्षिमत्स्यमृगार्थाद्घ्नति ॥ ६ । ४ । ३१ ॥ द्वितीयान्तादिकण् । पाक्षिकः । मात्स्यिकः । मार्गिकः । अर्थग्रहणात्तत्पर्यायेभ्यो विशेषेभ्यश्च भवति ॥ परिपन्थात्तिष्ठति च ॥ ६ । ४ । ३२ ॥ द्वितीयान्ताद् घ्नतीकण् । पारिपन्थिकश्चौरः । अत एव निर्देशात्परिपथशब्दस्येकणोऽन्यत्रापि वा परिपन्थदेशः । तेन परिपन्थं गच्छति ॥ परिपथात् ॥ ६ । ४ । ३३ ॥ द्वितीयान्तात्तिष्ठत्यर्थे इकण् । पारिपथिकः ॥ अवृद्धेर्गृह्णति गर्ह्ये ॥ ६ । ४ । ३४ ॥ द्वितीयान्तादिकण् । द्वैगुणिकः । अवृद्धेरिति किम् ? । वृद्धिं गृण्हातीति वाक्यमेव ॥ कुसीदादिकट् ॥ ६ । ४ । ३५ ॥ द्वितीयान्ताद् गर्ह्ये गृह्णति । कुसीदिकी ॥ दशैकादशादिकश्च ॥ ६ । ४ । ३६ ॥ द्वितीयान्तान्निन्द्ये गृह्णतीकट् । दशैकादशिका । दशैकादशिकी । दशैकादशादिष्वत एव निपातनादकारान्तत्वम् । तच्च वाक्ये प्रयोगार्थम् । दशैकादशान् गृह्णाति । अन्ये दशैकादशगृह्णातीति

विगृह्णन्ति । तदपि अयाधकान्यपि निपातनानीति न्यायादुपपद्यते ॥ अर्थपदपदोत्तरपदललामप्रतिकण्ठात् ॥ ६ । ४ । ३७ ॥ द्वितीयान्ताद् गृह्णतीकण् । आर्थिकः । पादिकः । पौर्वपदिकः । लालामिकः । प्रातिकण्ठिकः । अव्ययीभावसमासाश्रयणादिह न प्रतिगतः कण्ठः प्रतिकण्ठस्तं गृह्णाति ॥ परदारादिभ्यो गच्छति ॥ ६ । ४ । ३८ ॥ द्वितीयान्तेभ्य इकण् । पारदारिकः । गौरुदारिकः ॥ प्रतिपथादिकश्च ॥ ६ । ४ । ३९ ॥ द्वितीयान्ताद्गच्छतीकण् । प्रतिपथिकः । प्रातिपथिकः ॥ माथोत्तरपदपदव्याक्रन्दाद्धावति ॥ ६ । ४ । ४० ॥ द्वितीयान्तादिकण् । दाण्डमाथकः । पादविकः । आक्रन्दिकः ॥ पश्चात्यनुपदात् ॥ ६ । ४ । ४१ ॥ द्वितीयान्ताद्धावतीकण् । आनुपदिकः ॥ सुस्नातादिभ्यः पृच्छति ॥ ६ । ४ । ४२ ॥ द्वितीयान्तेभ्य इकण् । सौस्नातिकः । सौखरात्रिकः ॥ प्रभूतादिभ्यो ब्रुवति ॥ ६ । ४ । ४३ ॥ द्वितीयान्तेभ्य इकण् । प्राभूतिकः । पार्यासिकः । क्रियाविशेषणादयमिष्यते तेनेह न । प्रभूतमर्थं ब्रुते इति । क्वचिदक्रियाविशेषणादपि । सौवर्गमनिकः ॥ माशब्द इत्यादिभ्यः ॥ ६ । ४ । ४४ ॥ ब्रुवतीकण् । माशब्दिकः । कार्यशब्दिकः ॥ शाब्दिकदार्दुरिकलालाटिककौक्कुटिकम् ॥ ६ । ३ । ४५ ॥ इकण्प्रत्ययान्तं निपात्यते । शाब्दिको वैयाकरणः । दार्दुरिको वादित्रकृत् । लालाटिकः प्रमत्तः सेवाकृत् । कौक्कुटिको भिक्षुः ॥ समूहार्थात्समवेते ॥ ६ । ४ । ४६ ॥ द्वितीयान्तादिकण् । सामूहिकः । सामाजिकः ॥ पर्षदो ण्यः ॥ ६ । ४ । ४७ ॥ अस्माद् द्वितीयान्तात् समवेते ण्यः । पार्षद्यः । परिपच्छब्दादपीच्छन्त्यन्ये । पारिषद्यः ॥ सेनाया वा ॥ ६ । ४ । ४८ ॥ द्वितीयान्तात् समवेते ण्यः । सैन्यः । सैनिकः ॥ धर्माधर्माच्चरति ॥ ६ । ४ । ४९ ॥ द्वितीयान्तादिकण् । धार्मिकः । आधर्मिकः ॥ षष्ठ्या धर्म्ये ॥ ६ । ४ । ५० ॥ इकण् । शौल्कशालिकम् ॥ ऋन्नरादेरण् ॥ ६ । ४ । ५१ ॥ षष्ठ्यन्ताद्धर्म्ये । नारं नुर्धर्म्यम् । पैत्रम् । नारम् । नृशब्देनैव सिद्धे नरशब्दादिकण् मा भूदिति तद्ग्रहणम् । माहिषम् ॥ विभाजयितृविशासितुर्णिड्लुक् च ॥ ६ । ४ । ५२॥ षष्ठ्यन्ताद् धर्म्येऽण् । वै

भाजित्रम् । वैशस्त्रम ॥ अवक्रये ॥ ६ । ४ । ५३ ॥ षष्ठ्यन्तादिकण् । आपणिकः । लोकपीडया धर्मातिक्रमेणापि अवक्रयो भवतीत्ययं धर्माद्भिद्यते ॥ तदस्य पण्यम् ॥ ६ । ४ । ५४ ॥ इकण् । आपूपिकः ॥ किशरादेरिकट् ॥ ॥ ६ । ४ । ५५ ॥ तदस्य पण्यमिति विषये । कीशरिकी । तगरिकी ॥ शलालुनो वा ॥ ६ । ४ । ५६ ॥ तदस्य पण्यमिति विषये इकट् । शलालुकी । शालालुकी । शलालुः सुगन्धिद्रव्यविशेषः ॥ शिल्पम् ॥ ६ । ४ । ५७ ॥ तदस्येत्यर्थे इकण् तच्छिल्पं चेत् । नार्त्तिकः । मार्दङ्गिकः । मृदङ्गादिशब्दा वादनार्थवृत्तयः प्रत्ययमुत्पादयन्ति न द्रव्यवृत्तयः । उत्पादनार्थवृत्तिभ्यस्त्वनभिधानान्न अत एव कुम्भकारादावभिधेये मृदङ्गकरणादिभ्य एव प्रत्ययः । मार्दङ्गकरणिकः ॥ मड्डुकझर्झराद्वाऽण् ॥ ६ । ४ । ५८ ॥ तदस्य शिल्पमिति विषये । माड्डुकः । माड्डुकिकः । झार्झरः । झार्झरिकः ॥ शीलम् ॥ ६ । ४ । ५९ ॥ तदस्येत्यर्थे इकण् । आपूपिकः ॥ अस्थाच्छत्रादेरञ् ॥ ६ । ४ । ६० ॥ तदस्य शीलमिति विषये । आस्थः । छात्रः । तापसः ॥ तूष्णीकः ॥ ६ । ४ । ६१ ॥ तूष्णीमस्तदस्य शीलमिति विषये कौ मलुप् च निपात्यते । तूष्णीकः ॥ प्रहरणम् ॥ ६ । ४ । ६२ ॥ तदस्येत्यर्थे इकण् । तत्प्रहरणं चेत् । आसिकः ॥ परश्वधाद्वाण् ॥ ६ । ४ । ६३ ॥ तदस्य प्रहरणमिति विषये । पारश्वधः । पारश्वधिकः ॥ शक्तियष्टेष्टीकण् ॥ ६ । ४ । ६४ ॥ तदस्य प्रहरणमिति विषये । शाक्तीकी । याष्टीकी ॥ वेष्ट्यादिभ्यः ॥ ६ । ४ । ६५ ॥ तदस्यप्रहरणमित्यर्थे टीकण् । ऐष्टीकी । ऐष्टिकी । ऐषीकी । ऐषिकी ॥ नास्तिकास्तिकदैष्टिकम् ॥ ६। ४ । ६६ ॥ तदस्येत्यर्थे इकणन्तं निपात्यते । नास्तिकः । आस्तिकः । दैष्टिकः ॥ वृत्तोऽपपाठोऽनुयोगे ॥ ६ । ४ । ६७ ॥ तदस्त्यर्थे इकण् । ऐकान्यिकः । वृत्त इति किम् ? । वर्त्तमाने वर्त्स्यति च न भवति । अपपाठ इति किम् ? । एकमन्यदस्य दुःखमनुयोगे । वृत्तम् । अनुयोग इति किम् ? । स्वैराध्ययने मा भूत् । अन्ये तु अपपाठादन्यत्राप्यध्ययनमात्रे प्रत्ययमिच्छन्ति ॥ बहुस्वरपूर्वादिकः ॥ ६ । ४ । ६८ ॥ प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे तच्चेत्परीक्षायां वृत्तोऽपपाठः । ए-

कादशान्यिकः । अत्राप्यन्ये पूर्ववदन्यत्रापीच्छन्ति । द्वादशरूपिकः ॥ भक्ष्यं हितमस्मै ॥ ६ । ४ । ६९ ॥ इकण् । आपूपिकः ॥ नियुक्तं दीयते ॥ ६ । ४ । ७० ॥ प्रथमान्ताच्चतुर्थ्यर्थे इकण् । तत्रेऽभियुक्तमव्यभिचारेण नित्यं वा दीयते । आग्रभोजनिकः ॥ श्राणामांसौदनादिको वा ॥ ६ । ४ । ७१ ॥ तदस्मै नियुक्तं दीयते इति विषये । श्राणिका । मांसौदनिका । पक्षे इकण् । श्राणिकी । मांसौदनिकी । अन्ये त्विकं नेच्छन्ति ॥ भक्तौदनाद्वाणिकट् ॥ ६ । ४ । ७२ ॥ तदस्मै नियुक्तं दीयते इति विषये । भाक्तः । ओदनिकी । भाक्तिकः । औदनीकः ॥ ओदनशब्दादिकणं नेच्छन्त्यन्ये ॥ नवयज्ञादयोऽस्मिन् वर्तन्ते ॥ ६ । ४ । ७३ ॥ इकण् । नावयज्ञिकः । पाकयज्ञिकः ॥ तत्र नियुक्ते ॥ ६ । ४ । ७४ ॥ इकण् । शौल्कशालिकः । दौवारिकः ॥ अगारान्तादिकः ॥ ६ । ४ । ७५ ॥ तत्र नियुक्ते । देवागारिकः ॥ अदेशकालादध्यायिनि ॥ ६ । ४ । ७६ ॥ सप्तम्यन्तादिकण् ॥ आशूचिकः । सान्ध्विकः । अदेशकालादिति किम् ? । स्वाध्यायभूमावध्यायी ॥ निकटादिषु वसति ॥ ६ । ४ । ७७ ॥ इकण् । नैकटिकः । आरण्यिको भिक्षुः । वार्क्षमूलिकः ॥ सतीर्थ्यः ॥ ६ । ४ । ७८ ॥ समानतीर्थात्तत्र वसत्यर्थे यो निपात्यते समानस्य च सभावः । सतीर्थ्यः ॥ प्रस्तारसंस्थानतदन्तकठिनान्तेभ्यो व्यवहरति ॥ ६ । ४ । ७९॥ इकण् । प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः । कांस्यप्रस्तारिकः । गौसंस्थानिकः । वांशकठिनिकः । बहुवचनं कठिनान्तेति स्वरूपग्रहणव्युदासार्थं रूढ्यर्थं च । प्रस्तारसंस्थानाभ्यां तदन्ताभ्यां केचिन्नेच्छन्ति ॥ संख्यादेश्चार्हदलुचः ॥ ६ । ४ । ८० ॥ वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यात् । चान्द्रायणिकः । द्वैचन्द्रायणिकः । संख्यादेरिति किम् ! । परमपारायणमधीते । चकारः केवलार्थः । आर्हदित्यत्राकारोऽभिविधौ । तेनार्हदर्थेऽपि भवति । द्विसाहस्रः । अलुच इति किम् ? । द्विशूर्पेण क्रीतेन क्रीतं द्विशौर्पिकम् ॥ गोदानादीनां ब्रह्मचर्ये ॥ ६ । ४ । ८१ ॥ इकण् । गौदानिकम् । आदित्यव्रतिकम् ॥ चन्द्रायणं च चरति ॥ ६ । ४ । ८२ ॥ अस्माद् द्वितीयान्ताद् गोदानादेश्च चरत्यर्थे इकण् । चान्द्रायणिकः ।

गौदानिकः ॥ देवव्रतादीन् डिन् ॥ ६ । ४ । ८३ ॥ चरति । देवव्रती । महाव्रती ॥ डकश्चाष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणाम् ॥ ६ । ४ । ८४ ॥ चरत्यर्थे डिन् । अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचत्वारिंशी ॥ चातुर्मास्यं तौ यलुक् च ॥ ६ । ४ । ८५ ॥ चरति । चातुर्मासकः । चातुर्मासी ॥ क्रोशयोजनपूर्वाच्छताद्योजनाच्चाभिगमार्हे ॥ ६ । ४ । ८६ ॥ पञ्चम्यन्तादिकण् । क्रौशशतिको मुनिः । यौजनशतिकः । यौजनिको दूतः ॥ तद्यात्येभ्यः ॥ ६ । ४ । ८७ ॥ इकण् । क्रौशशतिकः । यौजनशतिकः । यौजनिको दूतः ॥ पथ इकट् ॥ ६ । ४ । ८८ ॥ यात्यर्थे । पथिकी । द्विपथिकी । कटमकृत्वा इकड्वचनं परत्वात्समासान्ते कृतेऽपि यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥ नित्यं णः पन्थश्च ॥ ६ । ४ । ८९ ॥ पथो याति । पान्थः । द्वैपन्थः ॥ शङ्कूत्तरकान्ताराजवारिस्थलजङ्गलादेस्तेनाहृते च ॥ ६ । ४ । ९० ॥ पथिन्नन्ताद् याति चार्थे इकण् । शाङ्कुपथिकः । औत्तरपथिकः । कान्तारपथिकः । आजपथिकः । वारिपथिकः । स्थालपथिकः । जाङ्गलपथिकः ॥ स्थलादेर्मधुकमरिचेऽण् ॥ ६ । ४ । ९१ ॥ पथिन्नन्तादाहृते । स्थालपथं । मधुकं मरिचं वा । मधुकमरिच इति किम् ? । स्थालपथिकमन्यत् ॥ तुरायणपारायणं यजमानाधीयाने ॥ ६ । ४ । ९२ ॥ यथासंख्यमिकण् । तौरायणिकः । पारायणिकः ॥ संशयं प्राप्ते ज्ञेये ॥ ६ । ४ । ९३ ॥ इकण् । सांशयिकोऽर्थः । ज्ञेय इति किम् ! । संशयितरि मा भूत् ॥ तस्मै योगादेः शक्ते ॥ ६ । ४ । ९४ ॥ इकण् । यौगिकः । सान्तापिकः ॥ योगकर्मभ्यां योकञौ ॥ ६ । ४ । ९५ ॥ चतुर्थ्यन्ताभ्यां शक्ते । योग्यः । कार्मुकम् ॥ यज्ञानां दक्षिणायाम् ॥ ६ । ४ । ९६ ॥ इकण् । आग्निष्टोमिकी ॥ तेषु देये ॥ ६ । ४ । ९७ ॥ यज्ञार्थेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो देये इकण् । आग्निष्टोमिकम् । वाजपेयिकं भक्तम् ॥ काले कार्ये च भववत् ॥ ६ । ४ । ९८ ॥ देये प्रत्ययः । यथा वर्षासु भवं वार्षिकम् । तथा कार्यं देयं च । प्रत्ययस्य भावोऽत्रातिदिश्यते । नाभात्र इति द्विगोः परस्य लुव् न । द्वैमासिकम् ॥ व्युष्टादिष्वण् ॥ ६ । ४ । ९९ ॥ देये कार्ये च । वैयुष्टम् । नैत्यम् ॥ बहुवचनादाकृतिगणो-

ऽयम् ॥ यथाकथाचाण्णः ॥ ६ । ४ । १०० ॥ देये कार्ये च । याथाकथाचम् तेन हस्ताद्यः ॥ ६ । ४ । १०१ ॥ देये कार्ये च । हस्त्यम् ॥ शोभमाने ॥ ६ । ४ । १०२ ॥ टान्तादिकण् । कार्णवेष्टकिकं मुखम् । असमर्थनञ्समासोऽप्यस्मिन् विषये भवति । कर्णवेष्टकाभ्यां न शोभते अकार्णवेष्टकिकम् ॥ कर्मवेषाद्यः ॥ ६ । ४ । १०३॥ टान्तान्छोभमाने । कर्मण्यम् । शौर्यम् । वेष्यो नटः । पूर्ववन्नञ्समासः । अकर्मण्यः । केचिपद्वेस्थाने वेशं पठन्ति । वेश्या नर्तकी ॥ कालात्परिजय्यलभ्यकार्यसुकरे ॥ ६ । ४ । १०४ ॥ टान्तादिकण् । मासिको व्याधिः पटः चान्द्रायणं मासादो वा । कालादिति किम् ? । चैत्रेण परिजय्यम् ॥ निर्वृत्ते ॥ ६ । ४ । १०५॥ कालार्थाट्टान्तादिकण् आह्निकम् ॥ तं भाविभूते ॥ ६ । ४ । १०६ ॥ कालार्थादिकण् । मासिक उत्सवः ॥ तस्मै भृताधीष्टे च ॥ ६ । ४ । १०७ ॥ कालार्थादिकण् । मासिकः कर्मकर उपाध्यायो वा ॥ षण्मासाद्वयसि ण्येकौ ॥ ६ । ४ । १०८ ॥ कालार्थात्तेन निर्वृत्ते तं भाविनि भूते तस्मै भृताधीष्टे चेति विषये । षाण्मास्यः । षण्मासिकः । अवयसीति किम् ? । षण्मास्यः ॥ समाया ईनः ॥ ६ । ४ । १०९ ॥ तेन निर्वृत्त इत्यादिपञ्चकविषये ईनः । समीनः ॥ रात्र्यहःसंवत्सराच्च द्विगोर्वा ॥ ६ । ४ । ११०॥ समान्तात्तेन निर्वृत्ते इत्यादिपञ्चकविषये ईनः । द्विरात्रीणः । द्व्यहीनः । द्विसंवत्सरीणः । द्विसमीनः । पक्षे इकण् । द्वैरात्रिकः । द्वैयन्हिकः । द्वैयह्निक इति तु द्व्यहशब्दात्समाहारद्विगोरिकणि । रात्र्यन्तादहरन्ताच्च परमपि समासान्तं बाधित्वानवकाशत्वादीन एव । तथा च समासान्तसंनियोगे उच्यमानो नादेशो न ॥ मानसंवत्सरस्याशाणकुलिजस्यानाम्नि ॥ ७ । ४ । १९ ॥ संख्यार्थाधिकाभ्यां परस्य ञ्णिति तद्धिते स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिः । द्विकौडविकः । अधिककौडविकः । द्विषाष्टिकः । द्विसांवत्सरिकः । अशाणकुलिजस्येति किम् ? । द्वैशाणम् । द्वैकुलिजिकं । अनाम्नीति किम् ? । पाञ्चलोहितिकम् । द्वैसमिकः ॥ वर्षादश्च वा ॥ ६ । ४ । १११ ॥ कालवाचिनो द्विगोस्तेन निर्वृत्त इत्यादिपञ्चकविषये ईनः । द्विवर्षः । द्विवर्षीणः ॥ संख्याधिकाभ्यां वर्षस्या-

भाविनि ॥ ७ । ४ । १८ ॥ ञ्णति तद्धिते स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिः । द्विवार्षिकः । अधिकवार्षिकः । अभाविनीति किम् ? । द्वैवर्षिकं धान्यम् । अधीष्टभृतयोः प्रत्ययो न भाविनीति प्रतिषेधो न । गम्यते ह्यत्र भविष्यत्ता न तु प्रत्ययार्थः ॥ प्राणिनि भूते ॥ ६ । ४ । ११२ ॥ कालार्थवर्षान्ताद् द्विगोरः । द्विवर्षो वत्सः । प्राणिनीति किम् ? । द्विवर्षः । द्विवर्षीणः । द्विवार्षिकः सरकः ॥ मासाद्वयसि यः ॥ ६ । ४ । ११३ ॥ द्विगोर्भूते । द्विमास्यःशिशुः । वयसीति किम् ? । द्वैमासिको व्याधिः ॥ ईनञ् च ॥ ६ । ४ । ११४ ॥ मासाद्भूते यो वयसि । मासीनो मास्यो दारकः । ञकारो वृद्धिहेतुत्वेन पुंवद्भावाभावार्थः ॥ षण्मासाद्यण्णिकण् ॥ ६ । ४ । ११५ ॥ कालार्थाद् भूते वयसि । षण्मास्यः । षाण्मास्यः । षाण्मासिकः शिशुः ॥ सोऽस्यब्रह्मचर्यतद्वतोः ॥ ६ । ४ । ११६ ॥ प्रथमान्तात् कालार्थात् इकण् । मासिकं ब्रह्मचर्यम् । मासिकस्तद्वान् ॥ प्रयोजनम् ॥ ६ । ४ । ११७ ॥ तदस्येकण् ॥ जैनमहिकं देवागमनम् ॥ एकागाराच्चौरे ॥ ६ । ४ । ११८ ॥ तदस्य प्रयोजनमिति विषये इकण् । ऐकागारिकः । चौरे नियमार्थं वचनम् । तेनेह न एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोः ॥ चूडादिभ्योऽण् ॥ ६ । ४ ।११९ ॥ तदस्य प्रयोजनमिति विषये । चौडम् । श्राद्धम् ॥ विशाखाषाढान्मन्थदण्डे ॥ ६ । ४ । १२० ॥ तदस्य प्रयोजनमिति विषये यथासंख्यमण् । वैशाखोमन्थः । आषाढो दण्डः ॥ उत्थापनादेरीयः ॥ ६ । ४ । १२१ ॥ तदस्य प्रयोजनमिति विषये । उत्थापनीयः । उपस्थापनीयः ॥ विशिरुहिपदिपूरिसमापेरनात् सपूर्वपदात् ॥ ६ । ४ । १२२ ॥ तदस्य प्रयोजनमिति विषये ईयः । गृहप्रवेशनीयम् । आरोहणीयम् । गोप्रपदनीयम् । प्रपापूरणीयम् । अङ्गसमापनीयम् ॥ स्वर्गस्वस्तिवाचनादिभ्यो यलुपौ ॥ ६ । ४ । १२३ ॥ तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे यथासंख्यम् । स्वर्ग्यम् । आयुष्यम् । स्वस्तिवाचनम् । शान्तिवाचनम् । अत्रेकणो लुप् ॥ समयात् प्राप्तः ॥ ६ । ४ । १२४ ॥ प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे इकण् चेत् समयः सामयिकं कार्यं ॥ ऋत्वादिभ्योऽण् ॥ ६ । ४ । १२५ ॥ प्रथमान्तेभ्यः सोऽ-

ऽस्य प्राप्त इत्यर्थे । आर्तवं फलम् । औपवस्त्रम् ॥ कालाद्यः ॥ ६ । ४ । १२६ ॥ सोऽस्य प्राप्त इत्यर्थे काल्यस्तापसः । काल्या मेघाः ॥ दीर्घः ॥ ३ । ४ । १२७ ॥ कालात्प्रथमान्तादस्येत्यर्थे इकण् प्रथमान्तश्चेद्दीर्घः । कालिकमृणम् । योगविभागादिकण् ॥ आकालिकमिकश्चाद्यन्ते ॥ ६ । ४ । १२८ ॥ आकालादिकं इकण् च भवत्यर्थे आदिरेव यद्यन्तः । आकालिकोऽनध्यायः । पूर्वेद्युर्यस्मिन् काले प्रवृत्तोऽपरेद्युरप्यातस्मात् कालाद्भवतीत्यर्थः । आकालिका आकालिकी वा विद्युत् । आजन्मकालमेव स्याज्जन्मानन्तरनाशिनीत्यर्थः ॥ त्रिंशद्विंशतेर्डकोऽसंज्ञायामार्हदर्थे ॥ ६ । ४ । १२९ ॥ त्रिंशकम् । विंशकम् । त्रिंशकः । विंशकः आर्हदर्थे इत्यभिविधावाकारः । असंज्ञायामिति किम् ? । त्रिंशत्कम् । विंशतिकम् ॥ संख्याडतेश्चाशत्तिष्टेः कः ॥ ६ । ४ । १३० ॥ त्रिंशद्विंशतिभ्यामार्हदर्थे द्विकम् । बहुकम् । गणकम् । यावत्कम् । कतिकम् । त्रिंशत्कम् । विंशतिकम् । अशत्तिष्टेरिति किम् । चात्वारिंशत्कम् । साप्ततिकम् । षाष्टिकम् ॥ कसमासेऽध्यर्धः ॥ १ । १ । ४१ ॥ संख्यावत् । अध्यर्धकम् । अध्यर्धशूर्पम् ॥ अर्धपूर्वपदः पूरणः ॥ १ । १ । ४२ ॥ कसमासे संख्यावत् । अर्धपञ्चकम् । अर्धपञ्चमशूर्पम् ॥ शतात्केवलादतस्मिन्येकौ ॥ ६ । ४ । १३१ ॥ आर्हदर्थे । शत्यम् । शतिकम् । केवलादिति किम् । द्विशतकम् । अतस्मिन्निति किम् । शतकं स्तोत्रम् । अत्रहि प्रकृत्यर्थ एव श्लोकाध्यायशतं प्रत्ययान्तेनाभिधीयते अन्यस्मिंस्तु शते भवत्येव शत्यं शतिकं शाकटशतम् ॥ वातोरिकः ॥ ६ । ४ । १३२ ॥ संख्याया आर्हदर्थे । यावतिकम् । यावत्कम् । विधानसामर्थ्यादिकारलोपो न ॥ कार्षापणादिकट् प्रतिश्चास्य वा ॥ ६ । ४ । १३३ ॥ आर्हदर्थे । कार्षापणिकी । प्रतिकी ॥ अर्धात्पलकंसकर्षात् ॥ ६ । ४ । १३४ ॥ आर्हदर्थे इकट् । अर्धपलिकम् । अर्धकंसिकम् । अर्धकर्षिकी ॥ कंसार्धात् ॥ ६ । ४ । १३५ ॥ आर्हदर्थे इकट् । कंसिकी । अर्धिकी ॥ सहस्रशतमानादण् ॥ ६ । ४ । १३६ ॥ आर्हदर्थे । केकणोरपवादः । साहस्रः । शातमानः । वसनादित्यत्र सहस्रश-

तयानग्रहणमकृत्वा ऽणूवचनं नवाण इत्येवमर्थम् ॥ शूर्पाद्वाञ् ॥ ६ । ४ । १३७ ॥आर्हदर्थे । शौर्पम् । शौर्पिकम् ॥ वसनात् ॥ ६ । ४ । १३८ ॥ आर्हदर्थेऽञ् । वासनम् ॥ विंशतिकात् ॥ ६ । ४ । १३९ ॥ आर्हदर्थेऽञ् । वैंशतिकम् ॥ द्विगोरीनः ॥ ६ । ४ । १४० ॥ विंशतिकशब्दान्तादार्हदर्थे । द्विविंशतिकीनम् । विधानसामर्थ्याल्लुप् न ॥ अनाम्न्यद्विः लुप् ॥ ६ । ४ । १४१ ॥ द्विगोरार्हदर्थे जातस्य प्रत्ययस्य । द्विकंसम् । अनाम्नीति किम् ? । पाञ्चलोहितिकम् । अद्विरिति किम् ? । द्विशूर्पेण क्रीतम् । द्विशौर्पिकम् । संख्यान्ताद्द्विगोर्लुपं नेच्छन्त्येके ॥ क्यङ्मानिपित्तद्धिते ॥ ३ । २ । ६० ॥ परतःस्त्री पुंवदनूङ् । श्येतायते । दर्शनीयमानी । पञ्चगर्गः ॥ नवाऽणः ॥ ६ । ४ । १४२ ॥ द्विगोः परस्यार्हदर्थे पिल्लुब् न तु द्विः । द्विसहस्रम् । द्विसाहस्रम् ॥ सुवर्णकार्षापणात् ॥ ६ । ४ । १४३ ॥ द्विगोः परस्यार्हदर्थे प्रत्ययस्य वा लुप् न तु द्विः । द्विसुवर्णम् । द्विसौवर्णिकम् । द्विकार्षापणम् । द्विकार्षापणिकम् । द्विपणि । द्विप्रतिकम् ॥ द्वित्रिबहोर्निष्कविस्तात् ॥ ६ । ३ । १४४ ॥ द्विगोरार्हदर्थे प्रत्ययस्य लुब् वा न तु द्विः । द्विनिष्कम् । द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम् । त्रिनैष्किकम् । बहुनिष्कम् । बहुनैष्किकम् । द्विविस्तम् । द्विवैस्तिकम् । त्रिविस्तम् । त्रिवैस्तिकम् । बहुविस्तम् । बहुवैस्तिकम् ॥शताद्यः॥ ६।४। १४५॥ द्विगोरार्हदर्थे वा । द्विशत्यम् । द्विशतम् ॥ शाणात् ॥ ६ । ४ । १४६ ॥ द्विगोरार्हदर्थे यो वा । पञ्चशाण्यम् । पञ्चशाणम् ॥ द्वित्र्यादेर्यण् वा ॥ ६ । ४ । १४७ ॥ शाणान्तात् द्विगोरार्हदर्थे । वाग्रहणमुत्तरत्र वा निवृत्त्यर्थम् । द्विशाण्यम् । द्वैशाणम् । द्विशाणम् । त्रिशाण्यम् । त्रैशाणम् । त्रिशाणम् ॥ पणपादमाषाद्यः ॥ ६ । ४ । १४८ ॥ द्विगोरार्हदर्थे यः । विधानसामर्थ्यान्न लुप् । द्विपण्यम् । द्विपाद्यम् । अध्यर्धमाष्यम् ॥ खारीकाकणीभ्यः कच् ॥ ६ । ४ । १४९ ॥ एतदन्ताद् द्विगोराभ्यां चार्हदर्थे कच् । द्विखारीकम् । द्विकाकणीकम् । खारीकम् । काकणीकम् ॥मूल्यैः क्रीते ॥ ६ । ४ । १५०॥ यथोक्तं प्रत्ययाः । प्रास्थिकम् । त्रिंशकम् वृत्तौ संख्याविशेषानवगमाद् द्विवचनबहुवचनान्तान्न । प्रस्थाभ्यां प्रस्थैर्वा क्रीत-

मिति । यत्र तु संख्याविशेषावगमे प्रमाणमस्ति तत्र भवत्येव । माषिकम् ॥ अर्धात्परिमाणस्यानतो वा त्वादेः ॥
७ । ४ । २०॥ ञ्णिति तद्धिते स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिः । अर्धकौडविकम् । आर्द्धकौडविकम् । अनत इति किम् ? ।
अर्धप्रस्थिकम् । आर्द्धप्रस्थिकम् । आदिविकल्प उत्तरपदवृद्ध्यनपेक्ष इति भवत्येव । अतः प्रतिषेधादाकारस्य वृद्धिः स्या-
देव । तेनार्धखारीभार्य इत्यत्र पुंवद्भावो न ॥ तस्य वापे ॥ ६ । ४ । १५१ ॥ यथोक्तमिकणादयः । प्रास्थिकम् ।
खारीकम् ॥ वातपित्तश्लेष्मसंनिपाताच्छमनकोपने ॥ ६ । ४ । १५२ ॥ षष्ठ्यन्ताद्यथोक्तमिकण् । वातिकम् ।
पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् । सान्निपातिकम् ॥ हेतौ संयोगोत्पाते ॥ ६ । ४ । १५३ ॥ षष्ठ्यन्ताद्यथोक्तं प्रत्ययाः ।
शत्यः । शतिको दातृसंयोगः । सौमग्रहणिको भूमिकम्पः ॥ पुत्राद्येयौ ॥ ६ । ४ । १५४ ॥ षष्ठ्यन्ताद्धेतौ चेद्धेतुः
संयोग उत्पातो वा । पुत्र्यः । पुत्रीयः ॥ द्विस्वरब्रह्मवर्चसाद्योऽसंख्यापरिमाणाश्वादेः ॥ ६ । ४ । १५५ ॥ ष-
ष्ठ्यन्ताद्धेतौ संयोगोत्पाते । धन्यः । ब्रह्मवर्चस्यः । गव्य इति तु गोस्वरे य इति भविष्यति । संख्यादिवर्जनं किम् ? ।
पञ्चकः । प्रास्थिकः । आश्विकः । गाणिकः ॥ पृथिवीसर्वभूमेरीशज्ञातयोश्चाञ् ॥ ६ । ४ । १५६॥ षष्ठ्यन्तात्तस्य
हेतुः संयोगोत्पात इति विषये । पार्थिवः । सार्वभौमः । ईशो ज्ञातः संयोगोत्पातरूपो हेतुर्वा ॥ लोकसर्वलोका-
ज्ज्ञाते । ६ । ४ । १५७ ॥ षष्ठ्यन्तादिकण् । लौकिकः । सार्वलौकिकः ॥ तदत्रास्मै वा वृद्ध्यायलाभोपदा-
शुल्कं देयम् ॥ ६ । ४ । १५८ ॥ यथोक्तं प्रत्ययः ॥ वृद्धिः, पञ्चकं शतम् । आयः, पञ्चको ग्रामः । लाभः, पञ्चकः ।
पटः । उपदा लञ्चा, पञ्चको व्यवहारः । शुल्कम्, पञ्चकं शतम् । एवं शत्यं शतिकम् । पञ्चको देवदत्तः । वृद्ध्यादिग्रहणं
किम् ? । पञ्चमूल्यमस्मिन्नस्मै वा दीयते ॥ पूरणार्द्धादिकः ॥ ६ । ४ । १५९ ॥ प्रथमान्तादस्मिन्नस्मै वा दीयते
इत्यर्थयोः प्रथमान्तं चेद्वृद्ध्यादि । इकणिकटोरपवादः । द्वितीयमस्मिन्नस्मै वा वृद्ध्यादि देयम् । द्वितीयिकः । अर्धि-
कः ॥ भागाद्येकौ ॥ ६ । ४ । १६० ॥ तदस्मिन्नस्मै वा वृद्ध्याद्यन्यतमं देयमिति विषये । भाग्यः । भागिकः ॥

तं पचति द्रोणाद्वाऽञ् ॥ ६ । ४ । १६१ ॥ द्रौणी । द्रौणिकी स्थाली गृहिणी वा ॥ संभवदवहरतोश्च ॥ ६ । ४ । १६२ ॥ द्वितीयान्तात्पचति यथोक्तं प्रत्ययः । आधेयस्य प्रमाणानतिरेकेण धारणं सम्भवः । अतिरेकेणावहारः । प्रास्थिकी स्थाली ॥ पात्राचिताढकादीनो वा ॥ ६ । ४ । १६३ ॥ द्वितीयान्तात् पचदाद्यर्थे । पात्रीणा । पात्रिकी । आचीतीना । आचितिकी । आढकीना । आढकिकी ॥ द्विगोरीनेकटौ वा ॥ ६ । ४ । १६४ ॥ पात्राचिताढकान्ताद् द्वितीयान्तात्पचदाद्यर्थे । पक्षे इकण् तस्य चानाम्नीत्यादिना लुप् , नानयोर्विधानबलात् । द्विपात्रीणा । द्विपात्रिकी । द्विपात्री । द्व्याचितीना । द्व्याचितिकी । द्व्याचिता । द्व्याढकीना । द्व्याढकिकी । द्व्याढकी ॥ कुलिजाद्वा लुप् च ॥ ६ । ४ । १६५ ॥ द्विगोर्द्वितीयान्तात्पचदाद्यर्थे ईनेकटौ वा । पक्षे इकण् तस्य च वा लुप् । द्विकुलिजीना । द्विकुलिजिकी । द्विकुलिजी । द्वैकुलिजिकी । अन्ये तु लुब् विकल्पं न मन्यन्ते ॥ वंशादेर्भाराद्धरद्वहदावहत्सु ॥ ६ । ४ । १६६ ॥ वंशादेः परो यो भारस्तदन्ताद् द्वितीयान्तादेष्वर्थेषु यथोक्तं प्रत्ययः । वांशभारिकः । कौटभारिकः । भारादिति किम् । । वंशं हरतिः । अपरोऽर्थो भारभूतेभ्यो वंशादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो हरदादिष्वर्थेषु यथोक्तं प्रत्ययः । वांशिकः । कौटिकः । बाल्वजिकः । भारादिति किम् । । एकं वंशं हरति ॥ द्रव्यवस्नात्केकम् ॥ ६ । ४ । १६७ ॥ द्वितीयान्ताद्धरत्याद्यर्थे यथासंख्यम् । द्रव्यकः । वस्निकः ॥ सोऽस्य भृतिवस्नांशम् ॥ ६ । ४ । १६८ ॥ यथाविहितं प्रत्ययः । पञ्चकः कर्मकरः पटोग्रामो वा साहस्रः ॥ मानम् ॥ ६ । ४ । १६९ ॥ प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे यथोक्तं प्रत्ययः स्यन्तं चेन्मानम् । द्रौणिकः । खारीको राशिः । मानसंवत्सरेत्यादौ संवत्सरग्रहणात् ॥ कालो न मानग्रहणेन गृह्यते । तेन मासोमानमस्येत्यादौ न प्रत्ययः ॥ जीवितस्य सन् ॥ ६ । ४ । १७० ॥ जीवितमानार्थात्स्यन्तात्षष्ठ्यर्थे यथोक्तं प्रत्ययस्तस्य च न लुप् । षाष्टिकः । द्विषाष्टिको ना । वृत्तौ वर्षशब्दलोपात्षष्ठ्यादयो जीवितमानं भवन्ति । यथा शतायुर्वै पुरुष इति । मानमित्यनेनैव सिद्धे प्रास्थिक इत्यादौ व्रीह्यादय एव मेयास्त एव च

प्रत्ययार्थः अत्र तु जीवितं मेयं पुरुषस्तु प्रत्ययार्थ इत्येतदर्थं लुबभावार्थं चेदम् ॥ संख्यायाः संघसूत्रपाठे ॥ ६। ४।१७१ ॥ अस्मात्स्यन्तादस्य मानमित्यर्थे यथोक्तं प्रत्ययः षष्ठ्यर्थश्चेत्सङ्घः सूत्रं पाठो वा । पञ्चकः संघः । अष्टकं पाणिनीयं सूत्रम् । अष्टकः पाठः । संघसूत्रपाठ इति किम् ! । पञ्चतयं पदम् । तयट् बाधनार्थं वचनम् । अभेदरूपापन्ने संघादौ तयायटोर्बाधकमिदम् । भेदरूपापन्ने तु तयडेव । स्याद्वादाश्रयणाच्चात्र भेदाभेदयोः सम्भवः ॥ नाम्नि ॥ ६ । ४ । १७२ ॥ संख्यार्थात्तदस्य मानमित्यर्थे प्रत्ययः । पञ्चकाः शकुनयः । योगविभागकरणात् पञ्चकास्त्रिका इति स्वार्थे एव वा प्रत्ययः ॥ विंशत्यादयः ॥ ६ । ४ । १७३ ॥ तदस्य मानमित्यर्थे साधवो नाम्नि । द्वौ दश तौ मानमेषां विंशतिः । त्रिंशत् । चत्वारिंशत् । पञ्चाशत् । षष्टिः । सप्ततिः । अशीतिः । नवतिः । शतम् । सहस्रम् । अयुतम् । नियुतम् । प्रयुतम् । अर्बुदम् । न्यर्बुदम् । बहुवचनाल्लक्ष्यकोटिखर्वनिखर्वादयः पङ्क्तिः । पङ्क्तिश्छन्दः । यदत्र लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात् सिद्धम् । लिङ्गसंख्यानियमश्च विंशत्याद्याशतादिति सिद्धः ॥ त्रैंशं चात्वारिंशम् ॥ ॥ ६ । ४ । १७४ ॥ त्रिंशच्चत्वारिंशद्भ्यामेताभ्यां तदस्यमानमित्यर्थे ऽण् नाम्नि त्रैंशानि । चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि ॥पञ्चद्दशद्वर्गे वा॥६।४।१७५॥ एतौ तदस्य मानमित्यर्थे वर्गेऽर्थे वा डत्प्रत्ययान्तौ निपात्येते । पञ्चत् । दशत् । पञ्चकः । दशको वर्गः ॥ स्तोमे डट् ॥ ६ । ४ । १७६ ॥ संख्यार्थात्तदस्य मानमिति विषये । विंशः स्तोमः ॥ तमर्हति ॥ ६ । ४ । १७७ । यथाविधि प्रत्ययः । वैषिकः । साहस्र । भोजनमर्हतीत्यादावनभिधानान्न ॥ दण्डादेर्यः ॥ ६ । ४ । १७८ ॥ द्वितीयान्तादर्हति । दण्ड्यः । मुसल्यः । अर्घ्यः ॥ यज्ञादियः ॥ ६ । ४ । १७९ ॥ द्वितीयान्तादर्हति । यज्ञियो देशः ॥ पात्रात्तौ ॥ ६ । ४ । १८० ॥ द्वितीयान्तादर्हति । पात्र्यः । पात्रियः ॥ दक्षिणाकडङ्गरस्थालीबिलादीययौ ॥ ६ । ४ । १८१ ॥ द्वितीयान्तादर्हति । दक्षिणीयो दक्षिण्यो गुरुः । कडङ्गरीयो कडङ्गर्यो गौः । कडङ्गरं माषादिकाष्ठम् । स्थालीबिलीयाः स्थालीबिल्यास्तण्डुलाः ॥ छेदादेर्नित्यम् ॥ ६ । ४ । १८२॥

द्वितीयान्तादर्हति यथोक्तं प्रत्ययः । नित्यमित्यर्हतीत्यस्य विशेषणम् । छैदिकः । भैदिकः ॥ विरागाद् विरङ्गश्च ॥ ६ । ४ । १८३ ॥ द्वितीयान्तान्नित्यमर्हत्यर्थे यथाविधि प्रत्ययः । वैरङ्गिकः ॥ शीर्षच्छेदाद्यो वा ॥ ६ । ४ । १८४ ॥ द्वितीयान्तान्नित्यमर्हत्यर्थे । शीर्षच्छेद्यश्चौरः । शैर्षच्छेदिकः ॥ शालीनकौपीनार्त्विजीनम् ॥ ६ । ४ । १८५ ॥ एते तमर्हतीत्यर्थे ईनञन्ता निपात्याः । शालीनोऽधृष्टः । ञकारस्य वृद्धिनिमित्तत्वात्पुंवद्भावो न । शालीनाभार्यः । कौपीनं पापकर्मेति । आर्त्विजीनो यजमानः ऋत्विग् वा ॥ इतीकणधिकारः ॥

॥ यः ॥ ७ । १ । १ ॥ यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्रेयादर्वाग् य इत्यधिकृतं ज्ञेयम् ॥ वहतिरथयुगप्रासङ्गात् ॥ ७ । १ । २ ॥ तमित्यनुवर्तते । द्वितीयान्ताद्यः । रथ्यः । द्विरथ्यः । युग्यः । इहानभिधानान्न कालसंज्ञकं युगंवहति राजा । इदमर्थविवक्षायामणूबाधनार्थं युगग्रहणम् । प्रासङ्गो वत्सदमनस्कन्धकाष्ठम् । प्रासङ्ग्यः । यत्त्वन्यत् यत्प्रासङ्गादागतं प्रासङ्गमिति तद्वहति न भवत्यनभिधानात् । अलुगर्थं रथग्रहणम् । तेन द्विगौ रूपद्वयं संपन्नम् ॥ धुरो यैयण् ॥ ७ । १ । ३ ॥ द्वितीयान्ताद्वहति ॥ न यि तद्धिते ॥ २ । १ । ६५ ॥ र्वोः परयोर्नामिनो दीर्घः । धुर्यः । यिति किम् ? । गीर्वत् । तद्धित इति किम् ? । गीर्यति । गीर्यते । कीर्यते । केचित्तु क्यनक्यङोरपि प्रतिषेधमिच्छन्ति । पुर्यामित्यादौ तु बहिरङ्गस्य यत्वस्यासिद्धत्वान्न भवति । धौरेयः ॥ वामाद्यादेरीनः ॥ ७ । १ । ४ ॥ धुरन्तादमन्ताद्वहति । वामधुरीणः । सर्वधुरीणः ॥ अश्चैकादेः ॥ ७ । १ । ५ ॥ धुरन्तादमन्ताद्वहत्यर्थे ईनः । एकधुरः । एकधुरीणः ॥ हलसीरादिकण् ॥ ७ । १ । ६ ॥ तं वहत्यर्थे । हालिकः । सैरिकः ॥ शकटादण् ॥ ७ । १ । ७ ॥ तं वहत्यर्थे । शाकटो गौः । ननु तस्येदमिति शकटादण् हलसीरादिकण् इति हलसीराभ्यामिकण् च सिद्ध एव । सत्यम् । रथवदेव तदन्तार्थमुपादानम् । तेनात्रापि द्विगौ रूपद्वयम् । अन्ये तु शकटहलसीरेभ्य इदमर्थविवक्षायां प्रत्ययमिच्छन्ति न वहत्यर्थे । हलसीराभ्यां तु तदन्तविधिं नेच्छ-

न्येव ॥ विध्यत्यनन्येन ॥ ७ । १ । ८ ॥ द्वितीयान्ताद्यः । पद्याः शर्कराः । अनन्येनेति किम् ! । चौरं विध्यति चैत्रः । पादौ विध्यन्ति शर्कराः मुखेनेत्यत्र तु अप्रधानस्य सापेक्षत्वान्न । साधनप्रधाने हि तद्धिते क्रियाऽप्रधानमेव । अनभिधानाद्वा । मुखेन पद्या इत्युक्ते हि मुखस्योपलक्षणत्वं सह योगो वा प्रतीयते न व्यधनं प्रति करणत्वम् ॥ धनगणाल्लब्धरि ॥ ७ । १ । ९ ॥ अमन्ताद्यः । धन्यः । गण्यः ॥ णोऽन्नात् ॥ ७ । १ । १० ॥ अमन्ताल्लब्धरि । आन्नः ॥ हृद्यपद्यतुल्यमूल्यवश्यपथ्यवयस्यधेनुष्यागार्हपत्यजन्यधर्म्यम् ७ । १ । ११ ॥ एतेऽर्थविशेषेषु यान्ता निपात्याः । हृद्यमौषधम् । पद्यः । पङ्कः । तुल्यं भाण्डम् । मूल्यं धान्यम् । वश्यो गौः । पथ्यमोदनादि । वयस्यः सखा । धेनुष्याः पीतदुग्धा गौः । गार्हपत्यो नामाग्निः । जन्या वरवयस्याः । धर्म्यं सुखम् । नौविषेण तार्यवध्ये ॥ ७ । १ । १२ ॥ यथासंख्यं यः । नाव्या नदी । विष्यो गजः ॥ न्यायार्थादनपेते ॥ ७ । १ । १३ ॥ यः । न्याय्यम् । अर्थ्यम् ॥ मतमदस्य करणे ॥ ७ । १ । १४ ॥ यः । करणं साधकतमं कृतिर्वा । मत्यम् । मद्य- ॥ तत्र साधौ ॥ ७ । १ । १५ ॥ यः । सभ्यः ॥ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेरेयण् ॥ ७ । १ । १६ ॥ तत्र साधौ । पाथेयम् । आतिथेयम् । वासतेयम् । स्वापतेयम् ॥ भक्ताण्णः ॥ ७ । १ । १७ ॥ तत्र साधौ । भाक्तः शालिः ॥ पर्षदो ण्यणौ ॥ ७ । १ । १८ ॥ तत्र साधौ । पार्षद्यः । पार्षदः । परिषदोऽपीच्छन्त्यन्ये ॥ सर्वजनाण्ण्येनञौ ॥ ७ । १ । १९ ॥ तत्र साधौ । सार्वजन्यः । सार्वजनीनः ॥ प्रतिजनादेरीनञ् ॥ ७ । १ । २० ॥ तत्र साधौ । प्रातिजनीनः । आनुजनीनः ॥ कथादेरिकण् ॥ ७ । १ । २१ ॥ तत्र साधौ । काथिकः । वैकथिकः ॥ देवतान्तात्तदर्थे ॥ ७ । १ । २२ ॥ यः । अग्निदेवत्यं हविः ॥ पाद्यार्घ्ये ॥ ७ । १ । २३ ॥ एतौ तदर्थे यान्तौ निपात्यौ । पाद्यम् । अर्घ्यम् ॥ एयोऽतिथेः ॥ ७ । १ । २४ ॥ तदर्थेऽर्थे । आतिथ्यम् ॥ सार्वेश्वात्तदः ॥ ७ । १ । २५ ॥ अधिकारोऽयम् । केवलस्य वक्ष्यमाणो विधिर्वेदितव्यः ॥ हलस्य कर्षे ॥ ७ । १ । २६ ॥ यः

। हल्या । द्विहल्या ॥ सीतया संगते ॥ ७ । १ । २७ ॥ यः । सीत्यम् । द्विसीत्यम् । इति याधिकारः ॥ ईयः ॥ ७ । १ । २८ ॥ आतदोऽर्थेष्वधिकृतो वेदितव्यः ॥ हविरन्नभेदापूपादेर्यो वा ॥ ७ । १ । २९ ॥ आतदोऽर्थेष्वधिक्रियते । ईयापवादः । आमिक्ष्यम् । आमिक्षीयम् । ओदन्याः । ओदनीयास्तण्डुलाः । अपूप्यम् । अपूपीयम् । यवापूप्यम् । यवापूपीयम् । अपूपादिषु येऽन्नभेदशब्दा अपूपादयस्तेषां केनचिदाकारसादृश्येनार्थान्तरवृत्तौ प्रत्ययार्थमुपादानम् । केचित्त्वपूपादिपठितान्नभेदव्यतिरिक्तानामन्नभेदानां तदन्तविधिं नेच्छन्ति ॥ उवर्णयुगादेर्यः ॥ ७ । १ । ३० ॥ आतदोऽर्थेषु । शङ्कव्यं दारु । युग्मम् । हविष्यम् । गव्यम् । सुयुग्मम् । गोग्रहण तदन्तार्थम् । इह यग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । सनङ्कव्यं चर्म ॥ नाभेर्नभ् वाऽदेहांशात् ॥ ७ । १ । ३१ ॥ आतदोऽर्थेषु यः । नभ्यमञ्जनम् । अदेहांशादिति किम् ? । नाभ्यं तैलम् ॥ न.चोधसः ॥ ७ । १ । ३२ ॥ आतदोऽर्थेषु यः । ऊधन्यम् ॥ शुनो वश्चोदूत् ॥ ७ । १ । ३३ ॥ आतदोऽर्थेषु यः । अभेदनिर्देशः सर्वादेशार्थः । शून्यम् । शून्यम् ॥ कम्बलान्नाम्नि ॥ ७ । १ । ३४ ॥ आतदोऽर्थेषु यः । कम्बल्यमूर्णापलशतम् । अशीतिशतमित्यन्ये । षट्पष्टिशतमित्यपरे । नाम्नीति किम् ? । कम्बलीयोर्णा ॥ तस्मै हिते ॥ ७ । १ । ३५ ॥ यथाऽधिकृतं प्रत्ययः । वत्सीयः । आमिक्ष्यः । आमिक्षीयः । युग्यः ॥ न राजाचार्यब्राह्मणवृष्णः ॥ ॥ ७ । १ । ३६ ॥ चतुर्थ्यन्तात्तद्धितेऽधिकृतः प्रत्ययः । राज्ञे आचार्याय ब्राह्मणाय वृष्णे वा हितमिति वाक्यमेव ॥ प्राण्यङ्गस्य खलतिलयववृषब्रह्ममाषाद्यः ॥ ७ । १ । ३७ ॥ चतुर्थ्यन्ताद्धिते । दन्त्यम् । रथ्या भूमिः । खल्यम् । तिल्यम् । यव्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यो देशः । माष्यः । राजमाष्यः ॥ अव्यजात्थ्यप् ॥ ७ । १ । ३८ ॥ तस्मै हिते । अविथ्यम् । अजथ्यम् । पित्त्वं पुंवद्भावार्थम् । अजथ्या यूतिः ॥ चरकमाणवादीनञ् ॥ ७ । १ । ३९ ॥ तस्मै हिते । चारकीणः । माणवीनः ॥ भोगोत्तरपदात्मभ्यामीनः ॥ ७ । १ । ४० ॥ तस्मै हिते । मातृभोगीणः ॥ क्षुभ्नादीनाम् ॥ २ । ३ । ९६ ॥ नाण् न । आचा-

॥ ७ । ४ । ४८ ॥ अन्त्यस्वरादेर्लुग्न । आत्मनीनः ॥ पञ्चसर्वविश्वाज्जनात्क-
र्मधारये ॥ ७ । १ । ४१॥ तस्मै हिते । ईनः । पञ्चजनीनः । सर्वजनीनः । विश्वजनीनः । कर्मधारय इति किम् । ।
पञ्चानाञ्जनाय हितः पञ्चजनीयः ॥ महत्सर्वादिकण् ॥ ७ । १ । ४२ ॥ जनात्कर्मधारयवृत्तेरतस्मै हिते । माहाज-
निकः । सार्वजनिकः ॥ सर्वाण्णो वा ॥ ७ । १ । ४३ ॥ तस्मै हिते । सार्वः । सर्वीयः ॥ परिणामिनि
तदर्थे ॥ ७ । १ । ४४ ॥ चतुर्थ्यन्ताद्धेतौ यथाधिकृतं प्रत्ययः । अङ्गारीयाणि काष्ठानि । शंकव्यं दारु । परिणामिनी-
ति किम् ?। उदकाय कूपः । तदर्थे इति किम् । । मूत्राय यवागूः । यवागूर्मूत्रतया परिणमते न तु तदर्था अथवा तदर्थ-
इति चतुर्थीविशेषणम् । तदर्थे या चतुर्थी तदन्तात्प्रत्ययः । इह तु सम्पद्यतौ चतुर्थीति न भवति ॥ चर्मण्यञ् ॥ ७
। १ । ४५ । चतुर्थ्यन्तात्तदर्थे परिणामिनि । वाध्रं चर्म ॥ ऋषभोपानहाञ्ञ्यः ॥ ७ । १ । ४६ ॥ चतुर्थ्यन्तात्प-
रिणामिनि तदर्थे । आर्षभ्यो वत्सः । औपानह्यो मुञ्जः । चर्मण्यपि परिणामिनि परत्वादयमेव । औपानह्यं चर्म ॥ छ-
दिर्बलेरेयण् ॥ ७ । १ । ४७ ॥ चतुर्थ्यन्तात्परिणामिनि तदर्थे । छादिषेयाणि तृणानि । बालेयास्तण्डुलाः । चर्म-
ण्यपि परत्वादयमेव । छादिषेयं चर्म । औपधेय इति तूपधेयशब्दात्स्वार्थिके भवाद्यणि भविष्यति । अत उपधेः स्वार्थे
एयणिति नारम्भणीयम् ॥ परिखाऽस्य स्यात् ॥ ७ । १ । ४८ ॥ अस्मात्स्यन्तात्षष्ठ्यर्थे परिणामिनि एयण् सा
चेत्सम्भाव्या । पारिखेय्य इष्टकाः । पारिणामिनीत्येव । परिखास्य नगरस्य स्यात् ॥ अत्र च ॥ ७ । १ । ४९ ॥
परिखायाः स्यादिति सम्भाव्यायाः स्यन्तायाः सप्तम्यर्थे एयण् । पारिखेयी भूमिः ॥ तद् ॥ ७ । १ । ५० ॥ स्य-
न्तात्स्यादिति संभाव्यात्षष्ठ्यर्थे परिणामिनि सप्तम्यर्थे च यथाधिकृतं प्रत्ययः । प्राकारीया इष्टकाः । परशव्यमयः । प्रा-
सादीयो देशः ॥ ॥ इतीयाधिकारः ॥

तस्याऽर्हे क्रियायां वत् ॥ ७ । १ । ५१ ॥ राजवद्वृत्तं राज्ञः । क्रियायामिति किम् ? । राज्ञोऽर्हमणिः ।

राज्ञि एकस्मिन् उपमानोपमेयभावाभावादुत्तरेण न सिध्यतीति वचनम् । यदा तु सगरादे राज्ञो वृत्तस्याहं इदानीन्तनः कश्चिद्राजेति भेदविवक्षा तदोत्तरेणैव सिद्धम् ॥ स्यादेरिवे ॥ ७ । १ । ५२ ॥ क्रियायां वत् । अश्ववद्धाति चैत्रः । देववत् पश्यन्ति मुनिम् । क्रियायामित्येव । गौरिव गवयः । देवदत्तवत्स्थूलः इत्यादि तु तुल्यायामस्तौ भवती वाध्याक्रियमाणायां भविष्यति । ऋचं ब्राह्मणवदयं गाथामधीत इत्यत्र तु सापेक्षत्वान्न प्रत्ययः ॥ मनुर्नभोऽङ्गिरो वति ॥ २ । १ । २४ ॥ पदं न ।मनुष्वत् । नभस्वत् । अङ्गिरस्वत् ॥ तत्र ॥ ७ । १ । ५३ ॥ इवार्थे वत्स्यात् । स्रुघ्नवत्साकेते परिखा । अक्रियार्थ आरम्भः ॥ तस्य ॥ ७ । १ । ५४ ॥ इवार्थे वा । चैत्रवन्मैत्रस्य भूः । अक्रियाविषयसादृश्यार्थ आरम्भः ॥ भावे त्वतल् ॥ ७ । १ । ५५ ॥ षष्ठ्यन्तात् । भवतोऽस्मात् अभिधानप्रत्ययाविति भावः शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । द्रव्यसंसर्गी भेदको गुणः । तत्र जातिगुणाज्जातिगुणे गोत्वम् । गोता शुक्लत्वम् । शुक्लता । समासकृत्तद्धितेषु सम्बन्धाभिधानमन्यत्र रूढ्यभिन्नरूपा व्यभिचरितसम्बन्धेभ्यः । राजपुरुषत्वम् । पाचकत्वम् । औपगवत्वम् । रूढ्यादौ तु जातिरेवाभीधीयते । गौरखरत्वम् । गर्गत्वम् । पञ्चालत्वम् । युगपदपत्यजनपदाभिधायिनः पञ्चालशब्दात्तु भावप्रत्ययेन जातिसंहतिरभिधीयते । यथा धवखदिरत्वमिति जातिसंहतिः । सत्त्वम् । सत्ता । डित्थादेः स्वरूपे । डित्थत्वम् । एवं गोजातेर्भावो गोत्वं गोतेति गोशब्दस्य स्वरूपम् । एवं देवदत्तत्वं चन्द्रत्वं सूर्यत्वं दिक्त्वमाकाशत्वमभावत्वमिति स्वरूपमेवोच्यते एके तु यदृच्छाशब्देषु शब्दस्वरूपं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धो वा प्रवृत्तिनिमित्तमिति मन्यन्ते । अन्ये तु डित्थत्वं देवदत्तत्वमिति वयोऽवस्थाभेदभिन्नव्यक्तिसमवेतं सामान्यं चन्द्रत्वं सूर्यत्वमिति कालावस्थाभेदभिन्नव्यक्तिसमवेतं सामान्यं दिक्त्वमाकाशत्वमभावत्वमिति उपचरितभेदव्यक्तिसमवेतं सामान्यं प्रत्ययार्थ इति वदन्तोऽत्रापि जातिमेव त्वतलादिप्रत्ययप्रवृत्तिनिमित्तमभिदधति ॥ त्वते गुणः ॥ ३ । २ । ५९ ॥ परतः स्त्र्यनूङ् पुंवत् पट्व्या भावः पटुत्वम् । पटुता ॥ प्राक् त्वादगडुलादेः ॥ ७ । १ । ५६ ॥ त्वतलावधिकृतौ ज्ञेयौ । तत्रैवो-

दाहरिष्येते । अपवादैः समावेशार्थः कर्मणि विधानार्थश्चाधिकारः । अगड्डलादेरिति किम् ? । गाड्डल्यम् । कामण्डलवम् । गड्डलादेरपि केचिदिच्छन्ति ॥ नञ्तत्पुरुषादबुधादेः ॥ ७ । १ । ५७ ॥ प्राक्त्वात्त्वतलावेव स्यातामित्यधिकृतं ज्ञेयम् । अशुक्लत्वम् । अशुक्लता अपतित्वम् । अपतिता । अबुधादेरिति किम् ? । आबुध्यम् । आचतुर्यम् । अबौध्यमिति नञ्समासो भवतीत्येके । न भवतीत्यन्ये । टयणादिबाधनार्थं सूत्रम् ॥ पृथ्व्यादेरिमन् वा ॥ ७ । १ । ५८ ॥ भावे प्राक्त्वादित्यधिकारात्त्वतलौ च । वावचनादणादिरपि ॥ पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढस्य ऋतो रः ॥ ७ । ४ । ३९ ॥ इमनि णीष्ठेयस्सु च । केचित्तु वृढशब्दस्यापीच्छन्ति ॥ त्र्यन्त्यस्वरादेः ॥ ७ । ४ । ४३ ॥ इमनि णीष्ठेयस्सु च लुक् । प्रथिमा । पृथुत्वम् । पृथुता । पार्थवम् । म्रदिमा । मृदुत्वम् । मृदुता । मार्दवम् ॥ प्रियस्थिरस्फिरोरुगुरुबहुलतृप्रदीर्घवृद्धवृन्दारकस्येमनि च प्रास्थास्फावरगरवंहत्रपद्राघवर्षवृन्दम् ॥ ७ । ४ । ३८ ॥ यथासम्भवं णीष्ठेयस्सु । प्रेमा । दृढादेराकृतिगणात्वादिमन् स्थेमा । वरिमा । गरिमा । वंहिमा । त्रपिमा । द्राघिमा । वर्षिमा । वृन्दिमा ॥ स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्रस्यान्तस्थादेर्गुणश्च नामिनः ॥ ७ । ४ । ४२ ॥ यथासम्भवमिमनि णीष्ठेयस्सु च लुक् । ह्रसिमा । क्षेपिमा । क्षोदिमा । उत्तरेणान्त्यस्वरस्यानेनार्थादन्तस्थाया लोपे सिद्धे अन्तस्थादेरिति किमर्थम् ? । अन्त्यस्वरादिलोपं बाधित्वाऽनेनान्तस्थाया एव लोपो माभूत् । केचित्तु स्थूलदूरयूनां करोत्यर्थे णौ नेच्छन्ति ॥ भूर्लुक् चेवर्णस्य ॥ ७ । ४ । ४१ ॥ बहोरीयसाविम्नि च ॥ भूमा ॥ वर्णदृढादिभ्यष्ट्यण् च वा ॥ ७ । १ । ५९ ॥ भावे इमन् । शौक्ल्यम् । शुक्लिमा । शुक्लत्वम् । शुक्लता । शैत्यम् । शितिमा । शितित्वम् । शितिता । शैतम् । दार्ढ्यम् । द्रढिमा । दृढत्वम् । दृढता । वार्ढ्यम् । व्रढिमा । वृढत्वम् । वृढता । वैमत्यम् । विमतिमा । विमतित्वम् । विमतिता । वैमतम् ॥ पतिराजान्तगुणाङ्गराजादिभ्यः कर्मणि च ॥ ७ । १ । ६० ॥ तस्य भावे ट्यण् । आधिपत्यम् । अधिपतित्वम् । अधिपतिता । एवमाधिराज्यम् ३ । मौढ्यम् ३ । राज्य-

म् ३ । काव्यम् ३ । राजादिराकृतिगणः ॥ अर्हतस्त्वो न्त् च ॥ ७ । १ । ६१ । तस्य भावे कर्मणि च ट्यण् । आर्हन्त्यम् । अर्हन्ती । अर्हत्त्वम् । आर्हत्ता ॥ सहायाद्वा ॥ ७ । १ । ६२ ॥ तस्य भावे कर्मणि च ट्यण् । साहाय्यम् । पक्षे साहायकम् । प्राक्त्वादिति त्वतलौ सहायत्वम् । सहायता ॥ सखिवणिग्दूताद्यः ॥ ७ । १ । ६३ ॥ तस्य भावे कर्मणि च । सख्यम् । सखित्वम् । सखिता । वणिज्या । वणिज्यम् । वणिक्त्वम् । वणिक्ता । वाणिज्यम् । दूत्यम् । दूतत्वम् । दूतता । दौत्यम् ॥ स्तेनान्नलुक् च ॥७।१।६४॥ तस्य भावे कर्मणि च यः । स्तेयम् ४॥ कपिज्ञातेरेयण् ॥७ । १ । ६५ ॥ तस्य भावे कर्मणि च । कापेयम् । कपिता कपित्वम् । ज्ञातेयम् । ज्ञातित्वम् । ज्ञातिता ॥ प्राणिजातिवयोऽर्थादञ् ॥ ७ । १ । ६६ ॥ तस्य भावे कर्मणि च । आश्वम् ३ । कौमारम् ३ ॥ युवादेरण् ॥ ७ । १ । ६७ ॥ तस्य भावे कर्मणि च । यूनो लिंगविशिष्टस्य ग्रहणाद् युवतेर्वा भावः कर्म वा यौवनम् । युवत्वम् । युवता । स्थाविरम् । स्थविरत्वम् । स्थविरता ॥ हायनान्तात् ॥ ७ । १ । ६८ ॥ द्वैहायनम् ३ । द्विहायनत्वम् द्विहायनता । वयसि तु पूर्वेणाम् ॥ य्वृवर्णाल्लघ्वादेः ॥७ । १ । ६९॥ तस्य भावे कर्मणि चाण् । शौचम् ३ । हारीतकम् ३ । पाटवम् ३ । वाधवम् ३ । पैत्रम् ३ । लघ्वादेरिति किम् ? । पाण्डुत्वम् ॥ पुरुषहृदयादसमासे ॥ ७ । १ । ७० ॥ तस्य भावे कर्मणि चाण् ॥ पौरुषम् ३ । हार्दम् ३ । असमास इति किम् ? । परमपुरुषत्वम् । परमपौरुषमिति मा भूत् ॥ श्रोत्रियाद्यलुक् च ॥ ७ । १ । ७१ ॥ तस्य भावे कर्मणि चाण् । श्रौत्रम् । श्रोत्रियत्वम् । श्रोत्रियता । । चौरादिपाठादकञपि । श्रौत्रियकम् ॥ योपान्त्याद् गुरूपोत्तमादसुप्रख्यादकञ् ॥ ७ । १ । ७२ ॥ तस्य भावे कर्मणि च । अन्त्यस्य समीपमुपोत्तमम् । रामणीयकम् । रमणीयत्वम् । रमणीयता । गुरुग्रहणादनेकव्यञ्जनव्यवधानेऽपि भवति । आचार्यकम् । गुरूपोत्तमादिति किम् ? । क्षत्रियत्वम् । कायत्वम् । असुप्रख्यादिति किम् ? । सुप्रख्यत्वम् । सौप्रख्यम् ॥ चौरादेः ॥ ७ । १ । ७३ ॥ तस्य भावे कर्मणि चाकञ् । चौरिका । चौरत्वम् । चौरता । एवं धौर्त्ति-

का ३ ॥ यूनोऽके ॥ ७ । ४ । ६० ॥ अन्त्यस्वरादेर्लुग् न । यौवनिका ॥ द्वन्द्वाल्लित् ॥ ७ । १ । ७४ ॥ तस्य भावे कर्मणि चाकञ् । गोपालपशुपालिका ३ ॥ गोत्रचरणाच्छ्लाघाऽत्याकारप्राप्त्यवगमे ॥ ७ । १ । ७५ ॥ तस्य भावे कर्मणि च लिदकञ् । श्लाघा विकत्थनम् । अत्याकारः पराधिक्षेपः । गार्गिकया श्लाघते अत्याकुरुते वा । गार्गिकां प्राप्तोऽवगतो वा । एवं काठिकयेत्यादि । श्लाघादिष्विति किम् ? । गार्गम् । काठम् ॥ होत्राभ्य ईयः ॥ ७ । १ । ७६ ॥ तस्य भावे कर्मणि च । होत्रा ऋत्विग्विशेषः । मैत्रावरुणीयम् । त्वतलावपि ॥ ब्रह्मणस्त्वः ॥ ७ । १ । ७७ ॥ ऋत्विगर्थात्तस्य भावे कर्मणि च । ब्रह्मणो भावः कर्म वा ब्रह्मत्वम् । इति भावकर्मार्थाः ॥ शाकटशाकिनौ क्षेत्रे ॥ ७ । १ । ७८ ॥ षष्ठ्यन्तात् । इक्षूणां क्षेत्रम् । इक्षुशाकटम् । शाकशाकिनम् ॥ धान्येभ्य ईनञ् ॥ ॥ ७ । १ । ७९ ॥ षष्ठ्यन्तेभ्यः क्षेत्रे ॥ मौद्गीनम् । कौद्रवीणम् ॥ व्रीहिशाले रेयण् ॥ ७ । १ । ८० ॥ तस्य क्षेत्रे । वैहेयम् । शालेयम् ॥ यवयवकषष्टिकाद्यः ॥ ७ । १ । ८१ ॥ तस्य क्षेत्रे । यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् ॥ वाणुमाषात् ॥ ७ । १ । ८२ ॥ तस्य क्षेत्रेऽर्थे यः । अणव्यम् । आणवीनम् । माष्यम् । माषीणम् ॥ वोमाभङ्गातिलात् ॥ ७ । १ । ८३ ॥ तस्य क्षेत्रेऽर्थे यः । उम्यम् । औमीनम् । भङ्ग्यम् । भाङ्गीनम् । तिल्यम् । तैलीनम् ॥ अलाब्वाश्च कटो रजसि ॥ ७ । १ । ८४ ॥ षष्ठ्यन्तादुमादेः । अलाबूकटम् । उमाकटम् । भङ्गाकटम् । तिलकटकम् ॥ अन्हा गम्येऽश्वादीनञ् ॥ ७ । १ । ८५ ॥ षष्ठ्यन्तात् । आश्वीनोऽध्वा ॥ कुलाज्जल्पे ॥ ७ । १ । ८६ ॥ षष्ठ्यन्तादीनञ् । कौलीनम् ॥ पील्वादेः कुणः पाके ॥ ७ । १ । ८७ ॥ षष्ठ्यन्तात् । पीलुकुणः । शमीकुणः ॥ कर्णादेर्मूले जाहः । ७ । १ । ८८ ॥ षष्ठ्यन्तात् । कर्णजाहम् । अक्षिजाहम् ॥ पक्षात्तिः ॥ ७ । १ । ८९ ॥ तस्य मूले ॥ पक्षतिः ॥ हिमादेलुः सहे ॥ ७ । १ । ९० ॥ षष्ठ्यन्तात् । हिमेलुः ॥ बलवातादूलः ॥ ७ । १ । ९१ ॥ तस्य सहे । बलूलः । वातूलः ॥ शीतोष्णतृप्रादालुरसहे ॥ ७ । १ ९२ ॥ षष्ठ्यन्तात् । शीतालुः उष्णालुः ।

वृप्ताङ्गः । वृप्तं दुःखम् ॥ यथामुखसम्मुखादीनस्तद् दृश्यतेऽस्मिन् ॥ ७ । १ । ९३ ॥ यथामुखं प्रतिबिम्बम् । यथामुखीनः । सम्मुखीनः । अत एव निपातनादव्ययीभावः समोऽन्तलोपश्च ॥ सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रशरावं व्याप्नोति ॥ ७ । १ । ९४ ॥ ईनः । सर्वपथीनो रथः । सर्वाङ्गीणस्तापः । सर्वकर्मीणोना । सर्वपत्रीणो यन्ता । सर्वपात्रीणं भक्तम् । सर्वशरावीण ओदनः ॥ आप्रपदम् । ७ । १ । ९५ ॥ अस्मादमन्ताद् व्याप्नोतीत्यर्थे ईनः । आप्रपदीनः पटः ॥ अनुपदं बद्धा ॥ ७ । १ । ९६ ॥ ईनः । अनुपदीना उपानत् ॥ अयानयं नेयः ॥ ७ । १ । ९७ ॥ ईनः । अयानयीनः ॥ सर्वान्नमत्ति ॥ ७ । १ । ९८ ॥ ईनः । सर्वान्नीनो भिक्षुः ॥ परोवरीणपरंपरीणपुत्रपौत्रीणम् ॥ ७ । १ । ९९ ॥ एतेऽनुभवत्यर्थे ईनान्ता निपात्याः । परोवरीणः अवरस्येत्वं । निपातनात् । परंपरीणः । पुत्रपौत्रीणः ॥ यथाकामानुकामात्यन्तं गामिनि ॥ ७ । १ । १०० ॥ ईनः । यथाकामीनः । अनुकामीनः । अत्यन्तीनः ॥ पारावारं व्यस्तव्यत्यस्तं च ॥ ७ । १ । १०१ ॥ गामिनीनः । पारावारीणः । पारीणः । अवारीणः । अवारपारीणः ॥ अनुग्वलम् ॥ ७ । १ । १०२ ॥ गामिनीनः । अनुगवीनो गोपः ॥ अध्वानं येनौ ॥ ७ । १ । १०३ ॥ अलंगामिनि । अध्वन्यः । अध्वनीनः ॥ अभ्यमित्रमीयश्च ॥ ७ । १ । १०४ ॥ अलंगामिनी । येनौ च । अभ्यमित्रीयः । अभ्यमित्र्यः । अभ्यमित्रीणः ॥ समांसमीनाद्यश्वीनाद्यप्रातीनागवीनसाप्तपदीनम् ॥ ७ । १ । १०५ ॥ एते ईना निपात्याः । साप्तपदीनस्त्वीनन्नन्तः । समांसमीना गौः अद्यश्वीना गौः । अद्यप्रातीनो लाभः । आगवीनः कर्मकृत् । साप्तपदीनं सख्यम् ॥ अषडक्षाशितंग्वलं कर्मालंपुरुषादीनः ॥ ७ । १ । १०६ ॥ स्वार्थे । अविद्यमानानि षडक्षीण्यस्मिन् अषडक्षीणो मन्त्रः । आशितं गवीनमरण्यम् । अलंकर्मीणः । अलंपुरुषीणः ॥ अदिक् स्त्रियां वाञ्चः ॥ ७ । १ । १०७ ॥ नाम्नः स्वार्थे ईनः । प्राचीनम् । प्राक् । प्राचीना शाखा । प्राची । अदिक्स्त्रियामिति किम् ? । प्राची दिक् ॥ तस्य तुल्ये कः संज्ञाप्रतिकृत्योः ॥ ७ ।

१ । १०८ ॥ अश्वकः । अश्वकं रूपम् ॥ न नृपूजार्थध्वजचित्रे ॥ ७ । १ । १०९ ॥ कः । चञ्चातुल्यः पुरुष चञ्चा । अर्हन् । ध्वजे सिंहः । चित्रे भीमः ॥ अपण्ये जीवने ॥ ७ । १ । ११० ॥ को न । शिवसदृशः शिवः । अपण्य इति किम् ? । हस्तिकान् विक्रीणीते ॥ देवपथादिभ्यः ॥ ७ । १ । १११ ॥ संज्ञाप्रतिकृत्योः को न तुल्ये । देवपथः । हंसपथः ॥ वस्तेरेयञ् ॥ ७ । १ । ११२ ॥ तस्य तुल्ये । वास्तेयी प्रणालिका ॥ शिलाया एयच्च ॥ ७ । १ । ११३ ॥ एयञ् । शिलेयम् । शैलेयम् ॥ शाखादेर्यः ॥ ७ । १ । ११४ ॥ तस्य तुल्ये । शाख्यः । मुख्यः ॥ द्रोर्भव्ये ॥ ७ । १ । ११५ ॥ तस्य तुल्ये यः । द्रव्यमयं ना स्वर्णादि च ॥ कुशाग्रादीयः ॥ ७ । १ । ११६ ॥ तस्य तुल्ये । कुशाग्रीया बुद्धिः ॥ काकतालीयादयः ॥ ७ । १ । ११७ ॥ तस्य तुल्ये ईयान्ताः साधवः । काकतालीयम् । खलति बिल्वीयम् । अन्धकवर्तिकीयम् । अजाकृपाणीयम् । बहुवचनाद् घुणाक्षरीयमित्यादि ॥ शर्करादेरण् ॥ ७ । १ । ११८ ॥ तस्य तुल्ये । शार्करं दधि । कापालीकम् ॥ अः सपत्न्याः ॥ ७ । १ । ११९ ॥ तस्य तुल्ये । सपत्नः ॥ एकशालाया इकः ॥ ७ । १ । १२० ॥ तस्य तुल्ये । एकशालिकम् ॥ गोण्यादेश्चेकण् ॥ ७ । १ । १२१ ॥ एकशालायास्तस्य तुल्ये । गौणिकम् । आङ्गुलिकम् । ऐकशालीकम् ॥ कर्कलोहिताट्टीकण् च ॥ ७ । १ । १२२ ॥ तस्य तुल्ये इकण् । शुक्लोऽश्वः कर्कः । तस्य तुल्यः कार्कीकः । कार्किकः । लौहितीकः । लौहितिकः ॥ वेर्विस्तृते शालशङ्कटौ ॥ ७ । १ । १२३ ॥ विशालः । विशङ्कटः ॥ कटः ॥ ७ । १ । १२४ ॥ वेर्विस्तृते । विकटः ॥ संप्रोन्नेः सङ्कीर्णप्रकाशाधिकसमीपे ॥ ७ । १ । १२५ ॥ यथासंख्यं कटः । सङ्कटः । प्रकटः । उत्कटः । निकटः ॥ अवात्कुटारश्चावनते ॥ ७ । १ । १२६ ॥ कटः । अवकुटारः । अवकटः ॥ नासानतितद्वतोष्टीटनाटभ्रटम् ॥ ७ । १ । १२७ ॥ अवटीटम् । अवनाटम् । अवभ्रटं । नासानमनम् । तद्वद्वा नासादि ॥ नेरिनपिटकाश्चिक्चिचिकश्चास्य ॥ ७ । १ । १२८ ॥ नासानतौ तद्वति च । चिकिनम् । चिपिटम् चिक्कं ।

नासानमनं नासादि च ॥ बिडबिरीसौ नीरन्ध्रे च ॥ ७ । १ । १२९ ॥ नासानतितद्वतोः । निबिडम् । निबिरीसं नासानमनं नासादि च ॥ क्लिन्नाल्लश्चक्षुषि चिल् पिल् चुल् चास्य ॥ ७ । १ । १३० ॥ चिल्लम् । पिल्लम् । चुल्लम् । चक्षुः ॥ उपत्यकाधित्यके ॥ ७ । १ । १३१ ॥ एतौ निपात्येते । उपत्यका गिर्यासन्ना भूः । अधित्यका पर्वताधिरूढा भूः ॥ अवेस्संघातविस्तारे कटपटम् ॥ ७ । १ । १३२ ॥ यथासंख्यम् । अविकटः संघातः । अविपटो विस्तारः ॥ पशुभ्यः स्थाने गोष्ठः ॥ ७ । १ । १३३ ॥ गोगोष्ठम् । महिषीगोष्ठम् ॥ द्वित्वे गोयुगः ॥ ७ । १ । १३४ ॥ पश्वर्थेभ्यः । गोगोयुगम् ॥ षट्त्वे षड्गवः ॥ ७ । १ । १३५ ॥ पश्वर्थेभ्यः । उष्ट्रषड्गवम् ॥ तिलादिभ्यः स्नेहे तैलः ॥ ७ । १ । १३६ ॥ तिलतैलः । सर्षपतैलः ॥ तत्र घटते कर्मणष्ठः ॥ ७ । १ । १३७ ॥ कर्मठः ॥ तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतः ॥ ७ । १ । १३८ ॥ तारकितं नभः । पुष्पितस्तरुः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ गर्भादप्राणिनि ॥ ७ । १ । १३९ ॥ तदस्य सञ्जातमित्यर्थे इतः । गर्भितो व्रीहिः ॥ प्रमाणान् मात्रट् ॥ ७ । १ । १४० ॥ स्यन्तात्षष्ठ्यर्थे । जानुमात्रमुदकम् । तन्मात्री भूः ॥ हस्तिपुरुषाद्वाण् ॥ ७ । १ । १४१ ॥ स्यन्तात्प्रमाणार्थात्षष्ठ्यर्थे । हास्तिनम् । हस्तिमात्रम् । हस्तिदघ्नम् । हस्तिद्वयसं जलम् । एवं पौरुषम् ॥ वोर्ध्वं दघ्नट् द्वयसट् ॥ ७ । १ । १४२ ॥ ऊर्ध्वप्रमाणार्थात्स्यन्तात्षष्ठ्यर्थे । ऊरुदघ्नम् । ऊरुद्वयसम् । ऊरुमात्रम् । ऊर्ध्वमिति किम् ? । रज्जुमात्री भूः ॥ मानादसंशये लुप् ॥ ७ । १ । १४३ ॥ मानार्थ एव साक्षाद्यः प्रमाणशब्दो हस्तवितस्त्यादिर्न तु रज्ज्वादिः तस्मात्प्रस्तुतस्य मात्रडादेः । हस्तः । वितस्तिः । मानादिति किम् ? । ऊरुमात्रं जलम् । असंशय इति किम् ? । शममात्रं स्यात् ॥ द्विगोः संशये च ॥ ७ । १ । १४४ ॥ मानान्तादसंशये प्रस्तुतमात्रडादेर्लुप् । द्विवितस्तिः । द्विप्रस्थः स्यात् ॥ मात्रट् ॥ ७ । १ । १४५ ॥ प्रथमान्तान्मानार्थात्षष्ठ्यर्थे संशये । प्रस्थमात्रं धान्यम् ॥ शन्शद्विंशतेः ॥ ७ । १ । १४६ ॥ शन्नन्ताच्छदन्ताच्च संख्याशब्दाद्विंशति-

शब्दाच्च मानवृत्तेः स्यन्तात्पष्ठ्यर्थे मात्रट् । दशमात्राः । पञ्चदशमात्राः । त्रिंशन्मात्रीः । त्रयस्त्रिंशन्मात्राः । विंश-
तिमात्राः ॥ डिन् ॥ ७ । १ । १४७ ॥ शन् शद् विंशतिभ्यः स्यन्तेभ्यो मानार्थेभ्यः षष्ठ्यर्थे । संशय इति निवृत्तम्
॥ पञ्चदशयर्धमासः । त्रिंशी । विंशिनो भवनेन्द्राः ॥ इदंकिमोऽतुरिय् किय् चास्य ॥ ७ । १ । १४८ ॥ माना-
र्थात्षष्ठ्यर्थे मेये । इयान् । कियान् । पटः ॥ यत्तदेतदो डावादिः ॥ ७ । १ । १४९ ॥ मानार्थात्षष्ठ्यर्थे मेये डतुः ।
यावान् । तावान् । एतावान् । धान्यराशिः ॥ यत्तत्किमः सङ्ख्याया डतिर्वा ॥ ७ । १ । १५० ॥ मानात्षष्ठ्यर्थे
संख्येये । यति । यावन्तः । । एवं तति । तावन्तः । कति । कियन्तः । एतौ चातुडतिप्रत्ययौ स्वभावाद्बहुवचनविप-
यावेव ॥ अवयवात्तयट् ॥ ७ । १ । १५१ ॥ संख्यार्थात्स्यन्तात्षष्ठ्यर्थेऽवयविनि । चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः । प-
ञ्चतयो यमः ॥ द्वित्रिभ्यामयट् वा ॥ ७ । १ । १५२ ॥ स्यन्तात्षष्ठ्यर्थे । द्वयम् । द्वितयम् । त्रयम् । त्रितयम् ॥
द्व्यादेर्गुणान्मूल्यक्रेये मयट् ॥ ७ । १ । ५३ ॥ स्यन्तात्षष्ठ्यर्थे । द्विमयमुदश्विद्यवानाम् । एवं त्रिमयम् । द्विमया
यवा उदश्वितः । एवं त्रिमयाः । गुणादिति किम् ? । द्वौ व्रीहियवौ मूल्यमस्योदश्वितः ॥अधिक तत्सङ्ख्यमस्मिन्
शतसहस्रे शतिशद्दशान्ताया डः ॥ ७ । १ । १५४ ॥ स्यन्तायाः संख्यायाः । विंशं योजनशतं योजनसहस्रं वा
। एवं त्रिंशतम् । एकादशम् । तत्संख्यमिति किम् ? । विंशतिर्दण्डा अधिका अस्मिन् योजनशते ॥ संख्यापूरणेऽट्
॥ ७ । १ । १५५ ॥ संख्यायाः । एकादशी । संख्येति किम् ? । एकादशानामुष्ट्रिकाणां पुराणो घटः ॥ विंशत्या-
देर्वा तमट् ॥ ७ । १ । १५६ ॥ संख्यायाः संख्यापूरणे । विंशतितमः । विंशः । त्रिंशत्तमः । त्रिंशः ॥ शतादि-
मासार्द्धमाससंवत्सरात् ॥ ७ । १ । १५७॥ संख्यापूरणे तम् । शततमी सहस्रतमी । मासतमः । अर्द्धमासतमः ।
संवत्सरतमो दिवसः ॥ षष्ठ्यादेरसंख्यादेः ॥ ७ । १ । १५८ ॥ संख्यापूरणे तमट् । षष्ठीतमः । सप्ततितमः । असं-
ख्यादेरिति किम् । एकषष्ठः ॥ नो मट् ॥ ७ । १ । १५९ ॥ असंख्यादेः सख्यायाः संख्यापूरणे । पञ्चमी । असं-

ख्यादेरित्येव । द्वादशः ॥ पित्तिथट् वहुगणपूगसंघात् ॥ ७ । १ । १६० ॥ संख्यापूरणे । वहुतिथी । गणतिथः । पुगतिथः । संघतिथः । पित्करणं पुंवद्भावार्थम् ॥ अतोरिथट् ॥ ७ । १ । १६१ ॥ संख्यापूरणे । इयतिथः । तावतिथः ॥ षट्कतिकतिपयात् थट् ॥ ७ । १ । १६२॥ संख्यापूरणे । षष्ठी । कतिथः । कतिपयथः ॥ चतुरः ॥ ७ । १ । १६३ ॥ संख्यापूरणे थट् । चतुर्थी । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ येयौ च लुक् च ॥ ७ । १ । १६४ ॥ चतुरः । संख्यापूरणे । तुर्यः । तुरीयः ॥ द्वेस्तीयः ॥ ७ । १ । १६५ ॥ संख्यापूरणे । द्वितीयः ॥ त्रेस्तृ च ॥ ७ । १ । १६६ ॥ संख्यापूरणे तीयः । तृतीयः ॥ पूर्वमनेन सादेश्चेन् ॥ ७ । १ । १६७ ॥ पूर्वमिति क्रियाविशेषणाद् द्वितीयान्तात् केवलात् सादेश्च तृतीयार्थे कर्त्तरि इन् । पूर्वी । कृतपूर्वी ॥ इष्टादेः ॥ ७ । १ । १६८ ॥ स्यन्ताद्वार्थे कर्त्तरीन् इष्टी । पूर्ती । श्राद्धे व्याप्ये क्तेन इति सप्तमी ॥ श्राद्धमद्य भुक्तमिकेनौ ॥ ७ । १ । १६९ ॥ कर्त्तरि । श्राद्धमनेनाद्य भुक्तं श्राद्धिकः । श्राद्धी । श्राद्धशब्दः कर्मसाधने द्रव्ये वर्त्तते ॥ अनुपद्यन्वेष्टा ॥ ७ । १ । १७० ॥ अनुपदमन्वेष्टा अनुपदी गवाम् ॥ दाण्डाजिनिकायःशूलिकपार्श्वकम् ॥ ७ । १ । १७१ ॥ एते यथायोगमिकण्कान्ता निपात्याः अन्वेष्टर्यर्थे । दाण्डाजिनिको दाम्भिकः । आयःशूलिकः । तीक्ष्णोपायोऽर्थान्वेष्टा । पार्श्वकोऽनृजूपायः स एव ॥ क्षेत्रेऽन्यस्मिन्नाश्य इयः ॥ ७ । १ । १७२ ॥ सप्तम्यन्तात्क्षेत्रशब्दात् । अन्यस्मिन् क्षेत्रे नाश्यः क्षेत्रियो व्याधिः जारश्च ॥ छन्दोऽधीते श्रोत्रश्च वा ॥ ७ । १ । १७३ ॥ इयः । छन्दोऽधीते श्रोत्रियः । पक्षे छान्दसः ॥ इन्द्रियम् ॥ ७ । १ । १७४ ॥ इन्द्रादियो निपात्यः । इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् ॥ तेन वित्ते चञ्चुचणौ ॥ ७ । १ । १७५ ॥ विद्याचञ्चुः । विद्याचणः । केशचणः ॥ पूरणाद् ग्रन्थस्य ग्राहके को लुक् चास्य ॥ ७ । १।१७६॥ तृतीयान्तात् । द्विकः शिष्यः ॥ ग्रहणाद्वा ॥ ७ । १ । १७७॥ गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणम् रूपादि । ग्रन्थस्य ग्रहणार्थात्पूरणप्रत्ययान्तात्कः स्वार्थे तद्योगे च पूरणार्थस्य लुग्वा । द्विकं द्वितीयकं वा ग्रन्थग्रहणम् ॥ सस्याद् गुणात्परिजाते॥

७ । १ । १७८ ॥ तेन कः । सस्यकः शालिः । गुणादिति किम् ? । सस्येन परिजातं क्षेत्रम् ॥ धनहिरण्ये कामे ॥ ७ । १ । १७९ ॥ कः । धनकः । हिरण्यको मैत्रस्य ॥ स्वाङ्गेषु सक्ते ॥ ७ । १ । १८० ॥ कः । नखकः । केशनखकः । दन्तौष्ठकः ॥ उदरे त्विकणाद्यूने ॥ ७ । १ । १८१ ॥ सक्ते । औदरिकः । अन्यत्रोदरकः ॥ अंशं हारिणिकः ॥ ७ । १ । १८२ ॥ अंशको दायादः ॥तन्त्रादचिरोद्धृते॥ ७ । १ । १८३॥ कः तन्त्रकः पटः॥ ब्राह्मणान्नाम्नि ॥ ७ । १ । १८४ ॥ अचिरोद्धृते कः । ब्राह्मणको नाम देशः । यत्रायुधजीविनः काण्डस्पृष्टा नाम ब्राह्मणा भवन्ति । आयुधजीवी ब्राह्मण एव ब्राह्मणक इत्यन्ये ॥ उष्णात् ॥ ७ । १ । १८५ ॥ अचिरोद्धृतेऽर्थे को नाम्नि । उष्णिका यवागूः ॥ शीताच्च कारिणि ॥ ७ । १ । १८६॥ उष्णादमन्तात्क नाम्नि । शीतं मन्दं करोति शीतकोऽलसः । उष्णको दक्षः ॥ अधेरारूढे ॥ ७ । १ । १८७ ॥ वर्त्तमानात्स्वार्थे कः । आरूढशब्दे कर्त्तरि कर्मणि च क्तः । अधिको द्रोणः खार्याः । अधिका खारी द्रोणेन ॥ अनोः कमितरि ॥ ७ । १ । १८८ ॥ कः । अनुकामयतेऽनुकः ॥ अभेरीश्च वा ॥ ७ । १ । १८९ ॥ कः समुदायेन चेत् कमिता गम्यते । अभिकः । अभीकः ॥ सोऽस्य मुख्यः ॥ ७ । १ । १९० ॥ कः । देवदत्तकः संघः । मुख्य इति किम् ? । देवदत्तः शत्रुरेपाम् ॥ शृङ्खलकः करभे ॥ ७ । १ । १९१ ॥ कप्रत्ययान्तो निपात्यते । शृङ्खलकः करभः ॥ उदुत्सोरुन्मनसि ॥ ७ । १ । १९२ ॥ उत्कः । उत्सुकः ॥ कालहेतुफलाद्रोगे ॥ ७ । १ । १९३ ॥ स्यन्तादस्येतिकः । द्वितीयको ज्वरः । पर्वतको रोगः । शीतको ज्वरः ॥ प्रायोऽन्नमस्मिन्नाम्नि ॥ ७ । १ । १९४ ॥ स्यन्तात्कः । गुडापूपिका पौर्णमासी ॥ कुल्माषादण् ॥ ७ । १ । १९५ ॥ स्यन्तात्प्रायोऽन्नमस्मिन्नित्यर्थे नाम्नि । कौल्माषी पौर्णमासी ॥ वटकादिन् ॥ ७ । १ । १९६ ॥ स्यन्तात्प्रायोऽन्नमस्मिन्नित्यर्थे नाम्नि । वटकिनी पौर्णमासी ॥ साक्षाद्द्रष्टा ॥ ७ । १ । १९७ ॥ इन् नाम्नि । साक्षी । प्रायोऽव्ययस्येत्यन्तस्वरादिलोपः ॥ इति क्षेत्राद्यर्थकाः ॥

॥ अथ मत्वर्थीयाः ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुः॥७।२।१॥ प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे वा मतुः । तत्प्रथमान्तमस्तीति चेद्भवति अस्ति समानाधिकरणं भवतीत्यर्थः । गोमान् । यवमान् । वृक्षवान् पर्वतः । अस्तिमान् । अस्तीति वर्तमानकालोपादानाद्वर्त्तमानसत्तायां भवति न भूतभविष्यत्सत्तायां । गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इति । इतिकरणो विवक्षार्थः । तेन भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने संसर्गेऽस्ति विवक्षायां प्रायो मत्वादयो मताः ।१। भूम्नि, गोमान्। निन्दायाम्, शङ्खोदकी । प्रशंसायाम्, रूपवती कन्या । नित्ययोगे, क्षीरिणो वृक्षाः । अतिशायन, उदरिणी कन्या । बलवान् मल्लः। संसर्गे, दण्डी । प्रायिकमेतद्भूमादिदर्शनं सत्तामात्रेऽपि प्रत्ययो दृश्यते। व्याघ्रवान् पर्वतः । तथा मत्वर्थान्मत्वर्थीयः सरूपो न भवति । गोमन्तोऽस्य सन्तीति मतुर्न भवति । विरूपस्तु स्यादेव । दण्डिमती शाला । विरूपोऽपि समानायां वृत्तौ न भवति । दण्ड एषामस्तीति दण्डिनः दण्डिका वा । दण्डिनो दण्डिका वाऽस्य सन्तीति नेन्मतू । शैषिकाच्छैकिको नेष्टः सरूपः प्रत्ययः क्वचित् । समानवृत्तौ मत्वर्थान्मत्वर्थीयोऽपि नेष्यते । १ । क्वचिदिति समानायामसमानायां च वृत्तौ ।शाली यस्यायं शालीये भवो वेति पुनरीयो न भवति । विरूपस्तु स्यादेव आहिच्छत्रीयः । तथा असंज्ञाभूतात्कर्मधारयान्मत्वर्थीयो न भवति । वीरपुरुषा अस्मिन् ग्रामे सन्तीति । अत्र बहुव्रीहेरेव भवति । संज्ञायास्तु भवत्येव । गौरखरवदरण्यकम् । कथमेकगविकः सर्वधनीति । एकादेः कर्मधारयात् इत्याद्यारम्भसामर्थ्याद्भविष्यति । तथा गुणे गुणिनि च वर्त्तमानेभ्यो गुणशब्देभ्यो न भवति । शुक्लः पटः । प्रत्ययमन्तरेणापि हि शुक्लादि शब्दानां तदभिधाने सामर्थ्यम् ॥ मावर्णान्तोपान्तापञ्चमवर्गान् मतोर्मो वः ॥ २ । १ । ९४ ॥ किंवान् । शमीवान् । वृक्षवान्। मालावान् । अहर्वान् । भास्वान् । मरुत्वान् ॥ चर्मण्वत्यष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वत् ॥ २ । १ । ९६ ॥ एते

चर्मण्वती नाम नदी । अस्थिशब्दस्याष्ठीभावः । अष्ठीवान् जानुः
संज्ञायां निपात्यन्ते । चर्मणो न लोपाभावो णत्वं च । चर्मण्वती नाम नदी । कक्ष्याशब्दस्य कक्षीभावः । कक्षीवान्नाम ऋषिः
चक्रशब्दस्य चक्रीभावः । चक्रीवान् नाम खरः । चक्रीवान् नाम राजा । कक्ष्याशब्दस्य कक्षीभावः । कक्ष्यावान् । लवण-
। लवणशब्दस्य रुमण्भावः । रुमण्वान्नाम पर्वतः । नाम्नीत्येव । चर्मवती । अस्थिमान् । चक्रवान् । कक्ष्यावान् । लवण-
वान् ॥ उदन्वानब्धौ च ॥ २ । १ । ९७ ॥ नाम्नि निपात्यते । अब्धिर्जलाधारः । उदन्वान् घटः । उदन्वान् मेघः
अब्धौ चेति किम् ? । उदकवान् घटः । अत्र घटस्योदकसम्बन्धमात्रं विवक्षितं न दधातीत्यर्थः ॥ राजन्वान् सु-
राज्ञि ॥ २ । १ । ९८ ॥ निपात्यते । राजन्वान् देशः । राजन्वत्यः प्रजाः । सुराज्ञीति किम् ? । राजवान् ॥ नो-
र्म्यादिभ्यः ॥ २ । १ । ९९ ॥ मतोर्मोवः । ऊर्मिमान् । दल्मिमान् इत्यादि । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ आ यात्
॥ ७ । २ । २ ॥ " रूपात् प्रशस्ताहतात् " इत्याद्यविधेर्वक्ष्यमाणप्रकृतिभ्यो मतुः, तदस्यास्ति तदस्मिन्नस्तीति विषये ।
। अपवादैर्बाधा माभूदिति वचनम् । कुमारीमान् । व्रीहिमान् ॥ नावादेरिकः ॥ ७ । २ । ३ ॥ मत्वर्थे । नाविकः ।
नौमान् । कुमारीकः । कुमारीमान् ॥ शिखादिभ्य इन् ॥७। २ । ४॥ मत्वर्थे । शिखी । शिखावान् । माली । माला-
वान् ॥ व्रीह्यादिभ्यस्तौ ॥ ७ । २ । ५ ॥ मत्वर्थे । व्रीहिकः । व्रीही । व्रीहिमान् । मायिकः । मायी । मायावान् ॥
अतोऽनेकस्वरात् ॥ ७ । २ । ६ ॥ मत्वर्थे इकेनौ । दण्डिकः । दण्डी । दण्डवान् । अनेकस्वरादिति किम् ? । खर-
वान् । अभिधानार्थस्येति करणस्यानुवृत्तेः कृदन्तान्न राप्यवान् । क्वचिद्भवतः । कार्यिकः । कार्यी । जातिशब्देभ्यो
न । व्याघ्रवान्। क्वचिद्भवतः । तण्डुलिकः । तण्डुली । सप्तम्यर्थे च न । दण्डवद्गृहम् । क्वचिद्भवतः । खलिनी भूमिः
तदेवं व्यभिचारे सूत्रणादभिधानमेव श्रेयः ॥ अशिरसोऽशीर्षश्च ॥ ७ । २ । ७ ॥ अस्मान्मत्वर्थे इकेनौ मतुश्च ।
अशीर्षिकः । अशीर्षी । अशीर्षवान् ॥ अर्थार्थान्ताद्भावात् ॥ ७ । २ । ८ ॥ अर्थादर्थान्ताच्च भावार्थादेव इकेनावेव
स्याताम् । अर्थिकः । अर्थी । प्रत्यर्थिकः । प्रत्यर्थी । अत्र मतुर्न । भावादिति किम् ? । धनार्थान्मतुरेव । अर्थवान् ।

ग्रीष्मार्थतुन्दादेरिलश्च ॥ ७ । २ । ९ ॥ चादिकेनौ । शालिलः । शालिकः । शाली । शालिमान् । तुन्दिलः । तुन्दिकः । तुन्दी । तुन्दवान् । उदरिलः । उदरिकः । उदरी । उदरवान् ॥ स्वाङ्गाद्विवृद्धात्ते ॥ ७ । २ । १० ॥ मत्वर्थे इलेकेनाः स्युः । कर्णिलः । कर्णिकः । कर्णी । कर्णवान् ॥ वृन्दादारकः ॥ ७ । २ । ११ ॥ मत्वर्थे । वृन्दारकः । वृन्दवान् ॥ शृङ्गात् ॥ ७ । २ । १२ ॥ मत्वर्थे आरकः । शृङ्गारकः । शृङ्गवान् ॥ फलबर्हाच्चेनः ॥ ७ । २ । १३ ॥ शृङ्गान्मत्वर्थे । फलिनः । फलवान् । बर्हिणः२ । शृङ्गिणः२ । शिखादित्वात् फली । बर्ही ॥ मलादीमसश्च ॥ ७ । २ । १४ ॥ चादिनः । मलीमसः । मलिनः । मलवान् ॥ मरुत्पर्वणस्तः ॥ ७ । २ । १५ ॥ मत्वर्थे । मरुत्तः । पर्वतः । पक्षे मरुत्वान् । पर्ववान् ॥ वलिवटितुण्डेर्भः ॥ ७ । २ । १६ ॥ मत्वर्थे । वलिभः । वटिभः । तुण्डिभः । वलिमान् ॥ ऊर्णाहंशुभमो युस् ॥ ७ । २ । १७ ॥ मत्वर्थे । ऊर्णायुः । अहंयुः । शुभंयुः ॥ कंशंभ्यां युस्तियस्तुतवभम् ॥ ७ । २ । १८ ॥ मत्वर्थे । कंयुः । शंयुः । कन्तिः । शन्तिः । कंयः । शंयः । कंतुः । शन्तुः । कन्तः । शन्तः । कंवः । शंवः । कंभः । शंभः ॥ बलवातदन्तललाटादूलः ॥ ७ । २ । १९ ॥ बलूलः । वातूलः । दन्तुलः । ललाटूलः । बलवान् ॥ प्राण्यङ्गादातोलः ॥ ७ । २ । २० ॥ मत्वर्थे । चूडालः । चूडावान् । प्राण्यङ्गादिति किम् ? । जङ्घावान् प्रासादः ॥ सिध्मादिक्षुद्रजन्तुरुग्भ्यः ॥ ७ । २ । २१ ॥ मत्वर्थे लः । सिध्मलः । सिध्मवान् । वर्ध्मलः यूकालः । मूर्छालः ॥ प्रज्ञापर्णोदकफेनाल्लेलौ ॥ ७ । २ । २२ ॥ प्रज्ञालः । प्रज्ञिलः । पर्णलः । पर्णिलः । उदकलः । उदकिलः । फेनलः । फेनिलः । फेनवान् ॥ कालाजटाघाटात् क्षेपे ॥ ७ । २ । २३ ॥ मत्वर्थे लेलौ । कालालः । कालिलः । जटालः । जटिलः । घाटालः । घाटिलः । क्षेप इति किम् ? । कालावान् ॥ वाच आलाटौ ॥ ७ । २ । २४ ॥ मत्वर्थे क्षेपे । वाचालः । वाचाटः ॥ ग्मिन् ॥ ७ । २ । २५ ॥ वाचो मत्वर्थे । वाग्मी । वाग्वान् ॥ मध्वादिभ्यो रः ॥ ७ । २ । २६ ॥ मत्वर्थे । मधुरो रसः । खरो गर्दभः ॥ कृष्यादिभ्यो वलच् ॥

७ । २ । २७ ॥ मत्वर्थे ॥ वलच्यपित्रादेः ॥ ३ । २ । ८२ ॥ दीर्घः । कृषीवलः कुटुम्बी । कृषिमत् क्षेत्रम् । आसुतीवलः । कल्यपालः । आसुतिमान् । अपित्रादेरिति किम् ? । पितृवलः । मातृवलः ॥ लोमपिच्छादेः शेलम् ॥ ७ । २ । २८ ॥ मत्वर्थे यथासंख्यम् । लोमशः । लोमवान् । गिरिशः । पिच्छिलः । पिच्छवान् । उरसिलः ॥ नोऽङ्गादेः ७ । २ । २९ ॥ मत्वर्थे । अङ्गना चार्वङ्गी स्त्री । पामनः । पामवान् ॥ शाकीपलालीदद्रुवा ह्रस्वश्च ॥ ७ । २ । ३० ॥ मत्वर्थे नश्च । शाकिनः । शाकीमान् । पलालिनः । दद्रुणः ॥ विष्वचो विषुश्च ॥ ७ । २ । ३१ ॥ मत्वर्थे नः । विषुणः रविर्वायुर्वा । विष्वग्वान् ॥ लक्ष्म्या अनः ॥ ७ । २ । ३२ ॥ मत्वर्थे । लक्ष्मणः । लक्ष्मीवान् ॥ प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तेर्णः ॥ ७ । २ । ३३ ॥ मत्वर्थे । प्राज्ञः । प्रज्ञावान् । श्राद्धः । श्रद्धावान् । आर्च्चः । अर्चावान् । वार्त्तः । वृत्तिमान् ॥ ज्योत्स्नादिभ्योऽण् ॥ ७ । २ । ३४ ॥ मत्वर्थे । ज्यौत्स्नी रात्रिः । तामिस्री ॥ सिकताशर्करात् ॥ ७ । २ । ३५ ॥ मत्वर्थेऽण् । सैकतः । सिकतावान् । शार्करः ॥ इलश्च देशे ॥ ७ । २ । ३६ ॥ सिकताशर्कराभ्यां मत्वर्थे ऽण् । सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् । शर्करिलः । शार्करो देशः ॥ द्युद्रोर्मः ॥ ७ । २ । ३७ ॥ मत्वर्थे । द्युमः । द्रुमः ॥ काण्डाण्डभाण्डादीरः ॥ ७ । २ । ३८ ॥ मत्वर्थे काण्डीरः । काण्डवान् । आण्डीरः । भाण्डीरः ॥ कच्छ्वा डुरः ॥ ७ । २ । ३९ ॥ कच्छुरः । कच्छूमान् ॥ दन्तादुन्नतात् ॥ ७ । २ । ४० ॥ उन्नत्युपाधेर्दन्ताड्डुरो मत्वर्थे । दन्तुरः । उन्नतादिति किम् ? । दन्तवान् ॥ मेधारथान्नवेरः ॥ ७ । २ । ४१ ॥ मत्वर्थे । मेधिरः ॥ मेधावान् । पक्षे वक्ष्यमाणो विन् । मेधावी । रथिरः । रथिकः । रथी ॥ कृपाहृदयादालुः ॥ ७ । २ । ४२ ॥ मत्वर्थे । कृपालुः । हृदयालुः । हृदयी ॥ केशाद्वः ॥ ७ । २ । ४३ ॥ मत्वर्थे वा स्यात् । केशवः । केशवान् । केशी ॥ मण्यादिभ्यः ॥ ७ । २ । ४४ ॥ मत्वर्थे वः स्यात् । मणिवः । हिरण्यवः । मणिमान् ॥ हीनात्स्वाङ्गादः ॥ ७ । २ । ४५ ॥ मत्वर्थे । कर्णः । हीनादिति किम् ? । कर्णवान् ॥ अभ्रादिभ्यः ॥ ७ ।

२।४६ ॥ मत्वर्थे अः स्यात् ॥ अभ्रं नभः । अर्शसो मैत्रः ॥ अस्तपोमायामेधास्रजो विन् ॥ ७ । २ । ४७ ॥ मत्वर्थे । यशस्वी । यशस्वान् । तपस्वी । मायावी । मायावान् । मेधावी । स्रग्वी । ज्योत्स्नाद्यणा बाधो मा भूदित्येवमर्थं तपसो ग्रहणम् ॥ आमयाद्दीर्घश्च ॥ ७ । २ । ४८ ॥ मत्वर्थे विन् । आमयावी । आमयवान् ॥ स्वामिन्नीशे ॥ ७ । २ । ४९ ॥ स्वशब्दान्मत्वर्थे मिन् दीर्घश्चास्य निपात्यते । स्वमस्यास्तीति स्वामी ॥ गोः ॥ ७ । २ । ५० ॥ मत्वर्थे मिन् स्यात् । गोमी । गोमान् ॥ ऊर्जो विन्वलावश्चान्तः ॥ ७ । १ । ५१ ॥ मत्वर्थे । ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः । ऊर्ग्वीन् ॥ तमिस्रार्णवज्योत्स्नाः ॥ ७ । २ । ५२ ॥ एते मत्वर्थे निपात्याः । तमिस्रा रात्रिः । तमःशब्दाद्र उपान्त्यस्येत्वं च निपात्यते । तमिस्राणि गुहामुखानि । मतुश्च । तमस्वान् । अर्णसो वः प्रत्ययोऽन्त्यलोपश्च । अर्णवः॥ ज्योतिःशब्दान्न उपान्त्यलोपश्च । ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा ॥ गुणादिभ्यो यः ॥ ७ । २ । ५३ ॥ मत्वर्थे । गुण्यो ना । हिम्यो गिरिः । हिमवान् ॥ रूपात् प्रशस्ताहतात् ॥ ७ । २ । ५४ ॥ प्रशस्तोपाधेराहतोपाधेश्च रूपान्मत्वर्थे यः । रूप्यो गौः । रूप्यं कार्षापणम् । रूपवानन्यः ॥ पूर्णमासोऽण् ॥ ७ । २ । ५५ ॥ मत्वर्थे । पूर्णो माश्चन्द्रमा अस्यामिति पौर्णमासी ॥ गोपूर्वादत इकण् ॥ ७ । २ । ५६ ॥ मत्वर्थे । गौशतिकः । अत इति किम् ? । गोविंशतिमान् ॥ निष्कादेः शतसहस्रात् ॥ ७ । २ । ५७ ॥ मत्वर्थे इकण् । नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः । आदेरिति किम् ? । स्वर्णनिष्कशतमस्यास्ति ॥ एकादेः कर्मधारयात् ॥ ७ । २ । ५८ ॥ अदन्तादिकण् । मत्वर्थे । ऐकगविकः ॥ सर्वादेरिन् ॥ ७ । २ । ५९ ॥ अदन्तात् कर्मधारयान्मत्वर्थे । सर्वधनी ॥ प्राणिस्थादस्वाङ्गाद् द्वन्द्वरुग्निन्द्यात् ॥ ७ । २ । ६० ॥ अदन्तादिन् । कटकवलयिनी । कुष्ठी । ककुदावर्त्ती । प्राणिस्थादिति किम् ? । पुष्पफलवान् वृक्षः । अस्वाङ्गादिति किम् ? । स्तनकेशवती ॥ वातातीसारपिशाचात्कश्चान्तः ॥ ७ । २ । ६१ ॥ वातकी । अतीसारकी । पिशाचकी ॥ पूरणाद्वयसि ॥ ७ । २ । ६२ ॥ मत्वर्थे इन्नेव । पञ्चमी बालः ॥

सुखादेः ॥ ७ । २ । ६३ ॥ मत्वर्थे । इन्नेव । सुखी । दुःखी ॥ मालायाः क्षेपे ॥ ७ । २ । ६४ ॥ मत्वथ इ-
न्नेव । माली । क्षेप इति किम् ? । मालावान् ॥ धर्मशीलवर्णान्तात् ॥ ७ । २ । ६५ ॥ मत्वर्थे इन्नेव । मुनि-
धर्मी । यतिशीली । ब्राह्मणवर्णी ॥ बाह्वादेर्बलात् ॥ ७ । २ । ६६ ॥ मत्वर्थे इन्नेव । बाहुबली । ऊरुबली ॥
मन्माब्जादेर्नाम्नि ॥ ७ । २ । ६७ ॥ मत्वर्थे इन्नेव । दामिनी । सोमिनी । अब्जिनी । कमलिनी ॥ हस्तदन्तक-
राज्जातौ ॥ ७ । २ । ६८ ॥ मत्वर्थे इन्नेव । हस्ती । दन्ती । करी ॥ वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ॥ ७ । २ । ६९ ॥
मत्वर्थे इन्नेव । वर्णी । ब्रह्मचारीत्यर्थः । वर्णवानन्यः ॥ पुष्करादेर्देशे ॥ ७ । २ । ७० ॥ मत्वर्थे इन्नेव । पुष्करि-
णी । पद्मिनी । देश इति किम् ? । पुष्करवान् हस्ती ॥ सूक्तसाम्नोरीयः ॥ ७ । २ । ७१ ॥ मत्वर्थे । अच्छावाकीयं
सूक्तम् । यज्ञायज्ञीयं साम ॥ लुब् वाऽध्यायानुवाके ॥ ७ । २ । ७२ । मत्वर्थे ईयस्य । लुब्विधेरेवेयोऽनुमीयते ।
गर्दभाण्डः । गर्दभाण्डीयोऽध्यायोऽनुवाको वा ॥ विमुक्तादेरण् ॥ ७ । २ । ७३ ॥ मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । वैमुक्तः ।
दैवासुरः अध्यायोऽनुवाको वा ॥ घोषदादेरकः ॥ ७ । २ । ७४ ॥ मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । घोषदकः । गो-
पदकः अध्यायोऽनुवाको वा ॥ प्रकारे जातीयर् ॥ ७ । २ । ७५ ॥ प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे । सामान्यस्य विशेषो
विशेषान्तरानुप्रवृत्तः प्रकारः । पटुजातीयः ॥ रिति ॥ ३ । २ । ५८ ॥ परतः स्त्र्यनूङ्पुंवत् । पट्वी प्रकारोऽस्याः
पटुजातीया ॥ कोऽण्वादेः ॥ ७ । २ । ७६ ॥ पूर्वसूत्रविषये । अणुकः । स्थूलकः पटः ॥ जीर्णगोमूत्रावदा-
तसुरायवकृष्णाच्छाल्याच्छादनसुराहिव्रीहितिले ॥ ७ । २ । ७७ ॥ तदस्य प्रकार इति विषये कः । जीर्णकः-
शालिः । गोमूत्रकमाच्छादनम् । अवदातिका सुरा । सुरकोऽहिः । यवकोऽहिः । यवको व्रीहिः । कृष्णकास्तिलाः ॥
॥ इति मत्वर्थीयाः ॥

॥ अथ स्वार्थिकाः ॥

भूतपूर्वेष्चरट् ॥ ७।२।७८ ॥ अतः परं प्रायः स्वार्थिकाः प्रत्ययाः । तत्रोपाधिः प्रततेर्विज्ञायते स च प्रत्ययस्य द्योत्यः तत्र वर्तमानान्नाम्नः ष्चरट् । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः । भूतपूर्व आढ्य आढ्यचरः । आढ्यचरी । टकारो ङ्यर्थः पकारः पुंवद्भावार्थः । भूतशब्दो वर्त्तमानेऽप्यस्ति वंशब्दो दिगादावपीति अतिक्रान्त कालप्रतिपत्त्यर्थमुभयोरुपादानम् । प्रत्यासत्तेः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य भूतपूर्वत्वेऽयं प्रत्ययः तेनेह नार्जुनो माहिष्मत्यां भूतपूर्व इति ॥ गोष्ठादीनञ् ॥७ । २ । ७९॥ भूतपूर्वे । गोष्ठीनो देशः ॥ षष्ठ्या रूप्य प्चरट् ॥७।२।८०॥ भूतपूर्वे । देवदत्तरूप्यो गौः । देवदत्तचरः ॥व्याश्रये तसुः॥७।२।८१॥ षष्ठ्यन्तान्नानापक्षाश्रये गम्ये तसुः । देवा अर्जुनतोऽभवन्। रविः कर्णतोऽभवत् ॥ रोगात्प्रतीकारे॥७।२।८२॥ पञ्चम्यन्तादपनयने गम्ये तसुः। प्रवाहिकातः कुरु तच्चिकित्सां कुर्वित्यर्थः॥पर्यभेः सर्वोभये ॥७।२।८३॥ यथासंख्यं तसुः । परितः सर्वत इत्यर्थः। अभितः उभयत इत्यर्थः। सर्वोभय इति किम् ?। वृक्षं परि अभि वा ॥ आद्यादिभ्यः ॥७।२।८४॥ सम्भवद्विभक्त्यन्तेभ्यस्तसुः । आदौ आदेर्वा आदितः । अन्ततः । मध्यतः ॥ क्षेपातिग्रहाव्यथेष्वकर्त्तुस्तृतीयायाः॥७।२।८५॥ तसुः। वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः वृत्ततोऽतिगृह्यते। साधुवृत्तोऽन्यानतिक्रम्यवृत्तेन गृह्यते । साध्वाचार इति सम्भाव्यत इत्यर्थः। वृत्ततो न व्यथते न चलति न बिभेति चेत्यर्थः । अकर्त्तुरिति किम् ?। मैत्रेण क्षिप्तः ॥पापहीयमानेन॥७।२।८६॥ योगे तृतीयान्तादकर्तुस्तसुः । वृत्ततः पापः । वृत्ततो हीयते ॥ प्रतिना पञ्चम्याः ॥ ७ । २ । ८७ ॥ प्रतिना योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसुर्वा । अभिमन्युरर्जुनादर्जुनतो वा प्रति ॥ अहीयरुहोऽपादाने ॥ ७ । २ । ८८॥ पञ्चम्यन्तात्तसुर्वा ।ग्रामाद् ग्रामतो वैति । अहीयरुह इति किम् ?। सार्थाद्धीनः गिरेरवरोहति ॥ किमद्व्यादिसर्वाद्यवैपुल्यबहोः पित् तस् ॥ ७ । २ । ८९॥ पञ्चम्यन्तात् ॥

इतोऽतः कुतः ॥ ७ । २ । ९०॥ एते तसन्ता निपात्यन्ते । इदमः सर्वादेश इः । इतः । एतद अः सर्वादेशः । अतः । किमः कुः । कुतः । सर्वतः । आद्येरः । यतः । ततः । बहुतः । द्व्यादिवर्जनं किम् ? । द्वाभ्यां । त्वत् । अवैपुल्येति किम् ? । बहोः सूपात् ॥ भवत्वायुष्मद्दीर्घायुर्देवानांप्रियैकार्थात् ॥ ७ । २ । ९१॥ किमद्व्यादिसर्वाद्यवैपुल्यबहोः सर्वविभक्त्यन्तात्तसिपत्तस् वा । स भवान् ततोभवान् । ते भवन्तः ततोभवन्तः । स आयुष्मान् ततआयुष्मान् । स दीर्घायुः ततोदीर्घायुः । तं देवानांप्रियं ततोदेवानांप्रियम् ॥ त्रप्च ॥ ७ । २ । ९२ ॥ भवत्वाद्यैः समानाधिकरणात् किमद्व्यादिसर्वाद्यवैपुल्यबहोः सर्वस्याद्यन्ताद् वा । स भवान् । तत्रभवान् । ततोभवान् । तस्मिन् भवति । तत्रभवति ततोभवति । आयुष्मदादिनाऽप्येवम् ॥ सप्तम्याः ॥ ७ । २ । ९४ ॥ किमद्व्यादिसर्वाद्यवैपुल्यबहोस्त्रप् ॥ क्व कुत्रात्रेह ॥ ७ । २ । ९३ एते त्रबन्ता निपात्याः । किमः क्वादेशस्त्रपोऽकारः । क्व । किमः कुः । कुत्र । एतदोऽकारः । अत्र । इदम इकारादेशस्तपो हादेशः । इह । त्रब्मात्रे चैते आदेशाः । तेन भवदादियोगेऽपि । क्व भवान् । कुत्र भवान् ॥ किं यत्तत्सर्वैकान्यात्काले दा ॥ ७ । २ । ९५ ॥ सप्तम्यन्तात् । कस्मिन् काले कदा । यदा । तदा । सर्वदा । एकदा । अन्यदा ॥ सदाऽधुनेदानींतदानीमेतर्हि ॥ ७ । २ । ८६ ॥ एते काले वाच्ये निपात्यन्ते । सर्वशब्दाद्दाप्रत्ययः सभावश्चास्य । सर्वस्मिन् काले सदा । इदमोऽधुना प्रत्ययोऽकारादेशश्च । अस्मिन् कालेऽधुना । इदमोदानीं प्रत्यय इकारादेशश्च । इदानीम् । तदोदानीं प्रत्ययः । तदानीम् । इदमो र्हिः एतादेशश्च । एतर्हि । सद्योऽद्यपरेद्यव्यह्नि॥७।२।९७॥ एतेऽह्नि काले निपात्याः । समानेऽह्नि सद्यः । समानशब्दात् सप्तम्यन्तात् द्यस् प्रत्ययः समानस्य सभावश्च । अस्मिन्नहनि अद्य । इदमो द्यः प्रत्ययः अकारादेशश्चास्य । परस्मिन्नहनि परेद्यवि । परशब्दात् एद्यविः प्रत्ययः । सद्य इति केचित् कालमात्रे निपातयन्ति ॥ पूर्वापराधरोत्तरान्यान्यतरेतरादेद्युस ॥ ७ । २ । ९८ ॥ अह्नि काले । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः । अपरेद्युः । अधरेद्युः । उत्तरेद्युः । अन्येद्युः । अन्यतरेद्युः । इतरेद्युः ॥ उभयाद् द्युश्च ॥

७ । २ । ९९ ॥ एद्युस् अह्नि । उभयद्युः । उभये द्युः ॥ ऐषमःपरुत्परारि वर्षे ॥ ७ । २ । १०० ॥ निपात्यते । अस्मिन् संवत्सरे एषमः । इदम्शब्दात्समसण् प्रत्ययः इदमश्चैकारादेशः । पूर्वस्मिन् परस्मिन् वा संवत्सरे परुत् । पूर्वशब्दात्परशब्दाद्वा उत्प्रत्ययः तस्य च परादेशः । पूर्वतरे परतरे वा संवत्सरे परारि । पूर्वतरशब्दात्परतरशब्दाद्वा आरि प्रत्ययः प्रकृतेः परादेशश्च ॥ अनद्यतने र्हिः ॥ ७ । २ । १०१ ॥ सप्तम्यन्तात् काले वर्त्तमाद्यथासम्भवं किम्यद्यादिसर्वाद्यवैपुल्यबहोः । कस्मिन्नद्यतने काले कर्हि । यर्हि । तर्हि । बहुर्हि ॥ प्रकारे था ॥ ७ । २ । १०२ ॥ सम्भवद्विभक्त्यन्तात्किमद्यादिसर्वाद्यवैपुल्यबहोः । सर्वथा । अन्यथा ॥ कथमित्थम् ॥ ७ । २ । १०३ ॥ एतौ प्रकारे निपात्यौ । किमस्थापवादस्थम् । कथम् । इदम एतदो वा थम् । इदादेशश्च । इत्थम् ॥ सङ्ख्याया धा ॥ ७ । २ । १०४ ॥ प्रकारे । एकधा । द्विधा । कतिधा ॥ विचाले च ॥ ७ । २ । १०५ ॥ एकस्यानेकीभावोऽनेकस्य चैकीभावो विचालः । तस्मिन् गम्ये संख्याया धा वा । एको राशिर्द्वौ द्विधा वा क्रियते । अनेकमेकमेकधा वा करोति ॥ वैकाद्ध्यमञ् ॥ ७ । २ । १०६ ॥ संख्यार्थात्प्रकारवृत्तेर्विचाले च गम्ये । ऐकध्यम् एकधा वा भुङ्क्ते । अनेकमेकं करोति ऐकध्यम् । एकधा वा करोति ॥ द्वित्रेर्धमेधौ वा ॥ ७ । २ । १०७ ॥ प्रकारार्थाद्विचाले च गम्ये । द्वैधम् । त्रैधम् । द्वेधा । त्रेधा । द्विधा । त्रिधा । भुङ्क्ते । एकराशिं द्वौ करोति द्वैधम् । त्रैधम् । द्वेधा । त्रेधा । द्विधा । त्रिधा । करोति ॥ तद्वति धण् ॥ ७ । २ । १०८ ॥ द्वित्रिभ्याम् । द्वैधानि त्रैधानि ॥ वारे कृत्वस् ॥ ७ । २ । १०९ ॥ वारो धात्वर्थस्यायौगपद्येन वृत्तिः तत्कालो वा । तद्वृत्तेः संख्यार्थाद्वारवति धात्वर्थे कृत्वस् । पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते ॥ द्वित्रिचतुरः सुच् ॥ ७ । २ । ११० ॥ वारार्थेभ्यस्तद्वति । द्विः । त्रिः । चतुः भुङ्क्ते ॥ एकात्सकृच्चास्य ॥ ७ । २ । १११ ॥ वारार्थात्तद्वति सुच् । सकृद्भुङ्क्ते ॥ बहोर्धाऽऽसन्ने ॥ ७ । २ । ११२ ॥ बहोः संख्यार्थादद्रुवारार्थात्तद्वति धा । बहुधा भुङ्क्ते ॥ दिक्शब्दाद्दिग्देशकालेषु प्रथमापञ्चमीसप्तम्याः ॥ ७ । २ ।

११३ ॥ वर्तमानात्स्वार्थेधा ॥ लुप्यश्चेः ॥ ७ । २ । १२३ ॥ दिक्शब्दाद्दिगादिवृत्तेः प्रथमान्ताद्विहितो या धा एतो
या तस्य । प्राची दिक् रम्या प्राग्रम्यम् । प्राङ् देशः कालो वा रम्यः प्राग्रम्यम् । प्राच्या दिशो देशात्कालाद्वा
आगतः प्रागागतः । प्राच्यां दिशि प्राचोर्देशकालयोर्वा वासः प्राग्वासः ॥ ऊर्ध्वाद्रिरिष्टातावुपश्चास्य ॥ ७ । २
। ११४ ॥ दिग्देशकालार्थात्प्रथमाद्यन्तात् । उपरि उपरिष्टाद्रम्यम् । आगतो वासो वा ॥ पूर्वावराधरेभ्यो ऽस-
स्तातौ पुरवधश्चैषाम् ॥ ७ । २ । ११५॥ दिगादिवृत्तिभ्यः प्रथमान्तेभ्यः । पुरः । अवः । अधः । पुरस्तात् । अवर-
स्तात् । अधरस्तात् । रम्यमागतो वासो वा ॥ परावरात्स्तात् ॥ ७ । २ । ११६ ॥ दिगाद्यर्थात् प्रथमाद्यन्तात्स्वार्थे
परस्तात् । अवरस्तात् । रम्यमागतो वासो वा ॥ दक्षिणोत्तराच्चातस् ॥ ७ । २ । ११७ ॥ चात्परावराभ्यां च
दिगाद्यर्थाभ्यां प्रथमाद्यन्ताभ्यां स्वार्थे । दक्षिणतः । उत्तरतः । परतः । अवरतः । रम्यमागतो वासो वा ॥ अधरा-
पराच्चात् ॥ ७ । २ । ११८ ॥ दक्षिणोत्तराभ्यां च दिगाद्यर्थाभ्यां प्रथमाद्यन्ताभ्यां । अधरात् ॥ पश्चोऽपरस्य दि-
क्पूर्वस्य चाति ॥ ७ । २ । १२४ ॥ पश्चात् । दक्षिणपश्चात् । दक्षिणात् । उत्तरात् । रम्यमागतो वासो वा ॥ वा द-
क्षिणात्प्रथमासप्तम्या आः ॥ ७ । २ । ११९ ॥ दिगाद्यर्थात् । दक्षिणा । दक्षिणतः । दक्षिणाद्रम्यं वासो वा ॥
आही दूरे ॥ ७ । २ । १२० ॥ दूरदिग्देशार्थात् प्रथमासप्तम्यन्ताद्दक्षिणाद्वा आहिश्च स्यात् । ग्रामाद्दक्षिणा दक्षिणाहि
रम्यं वासो वा ॥ वोत्तरात् ॥ ७ ।२।१२१ ॥ दिगाद्यर्थात् सप्तम्यन्ताद्वा आहिश्च वा । उत्तरा । उत्तराहि । उत्तरतः ।
उत्तरात् रम्यं वासो वा ॥ अदूरे एनः ॥ ७ । २ । १२२ ॥ दिक्शब्दाददूरदिगाद्यर्थात् सप्तम्यन्तादेनः । पूर्वेणास्य
रम्यं वसति वा ॥ कृभ्वस्तिभ्यां कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्त्वे च्विः ॥ ७ । २ । १२६ ॥ कर्मार्थात्कृगा योगे कर्त्रर्था-
द्भ्वस्तियोगे गम्ये च्विः ॥ ईश्च्वावर्णस्यानव्ययस्य ॥ ४ । ३ । १११ ॥ शुक्लीकरोति पटम् । प्रागशुक्लं शुक्लं
करोतीत्यर्थः । शुक्ली भवति । शुक्ली स्यात् पटः । अनव्ययस्येति किम् ? दिवाभूता रात्रिः । पूर्वसूत्रे प्रागिति कि-

-म ?। अशुक्लं शुक्लं करोत्येकदा ॥ दीर्घश्च्विचयङ्यक्क्येषु च ॥ ४ । ३ । १०८ ॥ यादावाशिपि च दीर्घः। शुचीकरोति ॥ अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लुक् च्वौ ॥ ७ । २ । १२७ ॥ अरूस्यात्। बहुवचनात्तदन्ताना-मपि ग्रहणम्। महारूस्यात्। उन्मनास्यात्। चक्षूस्यात्। चेतीस्यात्। रहीस्यात्। रजीस्यात् ॥ इसुसोर्बहुलम् ॥ ७ । २ । १२८ ॥ च्वौ लुक्। सर्पीकरोति नवनीतम्। धनूस्यात्। न च भवति। सर्पिर्भवति। धनुर्भवति ॥ व्य-ञ्जनस्यान्त ईः ॥ ७ । २ । १२९ ॥ च्वौ बहुलम्। दृषदीभवति शिला। न च भवति। दृषद् भवति शिला ॥ आपत्यस्य क्यच्च्व्योः ॥ २ । ४ । ९१ ॥ व्यञ्जनाद्यो लुक्। गार्गीभवति। आपत्यस्येति किम् ?। साङ्काश्योयति। व्यञ्जनादित्येव। कारिकेयीयति ॥ ऋतो रीः ॥ ४ । ३ । १०९ ॥ च्वियङ्यक्येषु। पित्री-स्यात् ॥ व्याप्तौ स्सात् ॥ ७ । २ । १३० ॥ कृभ्वस्तिभ्यां योगे कर्मकर्तृभ्यां प्राग्न तत्त्व इति विषये सादिः सात् प्रागतत्त्वस्य सर्वात्मना द्रव्येण सम्बन्धे गम्ये। द्विसकारनिर्देशान्न षः। अग्निसात् काष्ठं करोति। अग्निसाद्भवति। अग्निसात्स्यात् ॥जातेः संपदा च॥ ७ । २ । १३१॥ कृभ्वस्तिभिर्योगे कृकर्मणो भ्वस्तिसम्पत्क-र्तुश्च प्रागतत्त्वेन सामान्यस्य व्याप्तौ स्सात्। अस्यां सेनायां सर्वं शस्त्रमग्निसात्करोति दैवम्। अग्निसाद्भवति। अग्निसात्स्यात्। अग्निसात्सम्पद्यते ॥ तत्राधीने ॥ ७ । २ । १३२ ॥ तत्रेति सप्तम्यन्तात् कृ-भ्वस्तिसंपद्योगे स्सात्। राजसात् करोति। राजसाद्भवति। राजसात्स्यात्। राजसात्-सम्पद्यते ॥ देये त्रा च ॥ ७ । २ । १३३ ॥ सप्तम्यन्तादधीने कृभ्वस्तिसंपद्योगे। चकारः कृभ्व-स्तिभ्यां सम्पदा चेत्यस्यानुकर्षणार्थो न तु स्सातः। तेनोत्तरत्र नानुवर्त्तते। देवत्राकरोति द्रव्यम्। विप्रत्राभवति स्यात् सम्पद्यते वा देयं इति किम् ?। राजसात् स्यान् राष्ट्रम् ॥ सप्तमी द्वितीयाद्देवादिभ्यः ॥ ७ । २ । १३४ ॥ स्वार्थे त्रा ॥ देवत्रा वसेत् भवेत् स्यात् करोति वा एवं मनुष्यत्रा ॥ तीयशम्बबीजात्कृगा कृषौ डाच् ॥ ७ । २ ।

१२५ ॥ द्वितीयं वारं करोति द्वितीयाकरोति क्षेत्रम् । द्वितीयं वारं कृषतीत्यर्थः । एवं तृतीया करोति । शम्बा करोति क्षेत्रम् । अनुलोमकृष्टं पुनस्तिर्यक् कृषतीत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः शम्बशब्दः कृषिरिति शम्बेन कृषतीत्यर्थः । बीजाकरोति । उप्ते पश्चाद्बीजेन सह कृषतीत्यर्थः । कृगेति किम् ? । द्वितीयं वारं कृषति । कृषानिति किम् ? । द्वितीयं पटं करोति ॥ संख्यादेर्गुणात् ॥ ७ । २ । १३६ ॥ कृग्योगे कृषिविषये डाच् । द्विगुणा करोति क्षेत्रम् । द्विगुणं कृषतीत्यर्थः ॥ समयाद्यापनायाम् ॥ ७ । २ । १३७ ॥ कृग्योगे डाच् । समया करोति । कालं क्षिपतीत्यर्थः ॥ सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने ॥ ७ । २ । १३८॥ गम्ये कृग्योगे डाच् । सपत्राकरोति मृगम् । पत्रं शरस्तेन सहितं करोति । शरमस्य शरीरे प्रवेशयतीत्यर्थः । निष्पत्रा करोति । शरमस्यापरपार्श्वेन निष्क्रमयतीत्यर्थः । सपत्राकरोति वृक्षं वायुः । निष्पत्राकरोति । अत्र पत्रशातनमेवातिव्यथनम् । सपत्राकरोतीत्यपि मङ्गलाभिप्रायेण निष्पत्राकरणमेवोच्यते । यथा दीपो नन्दतीति विध्वंसः । अतिव्यथन इति किम् ? । सपत्रं करोति वृक्षं सेकः ॥ निष्कुलान्निष्कोषणे ॥ ७ । २ । १३९॥ कृग्योगे डाच् । निष्कुला करोति दाडिमम् । अन्तरवयवान् बहिर्निःसारयतीत्यर्थः । निष्कोषण इति किम् ? । निष्कुलं करोति शत्रुम् ॥ प्रियसुखादानुकूल्ये ॥ ७ । २ । १४० ॥ गम्ये कृग्योगे डाच् । प्रियाकरोति गुरुम् । सुखाकरोति । गुरोरानुकूल्यं करोति तमाराधयतीत्यर्थः । आनुकूल्य इति किम् ? । प्रियं करोति साम । सुखं करोत्यौषधपानम् ॥ दुःखात्प्रातिकूल्ये ॥ ७ । २ । १४१ ॥ गम्ये कृग्योगे डाच् । दुःखाकरोति शत्रुम् । अनभिमतानुष्ठानेन तं पीडयतीत्यर्थः । प्रातिकूल्य इति किम् ? । दुःखं करोति रोगः ॥ शूलात्पाके ॥ ७ । २ । १४२ ॥ कृग्योगे डाच् । शूलाकरोति मांसम् । शूलेन पचतीत्यर्थः ॥ सत्यादशपथे ॥ ७ । २ । १४३ ॥ कृग्योगे डाच् । सत्याकरोति वणिग्भाण्डम् । कार्षापणादिदानेन मयावश्यमेतत् क्रेतव्यमिति विक्रेतारं प्रत्याययतीत्यर्थः । अशपथ इति किम् ? । सत्यं करोति । शपथमित्यर्थः । मद्रभद्राद्वपने ॥ ७ । २ । १४४ ॥ कृग्योगे डाच् । मद्राक-

.रोति भद्राकरोति नापितः । शिरोमाङ्गल्यं केशच्छेदनं करोतीत्यर्थः । वपन इति किम् ? । मद्रं करोति साधुः ॥ अव्यक्तानुकरणादनेकस्वरात्कृभ्वस्तिनाऽनितौ द्विश्च ॥ ७ । २ । १४८ ॥ डाज् वा यस्मिन् ध्वनौ वर्णा विशेषरूपेण नाभिव्यज्यन्ते सोऽव्यक्तः ॥ डाच्यादौ ॥ ७ । २ । १४९ ॥ अव्यक्तानुकरणस्यानेकस्वरस्याच्छब्दान्तस्य द्वित्वे सति तो लुक् । पटपटाकरोति भवेत् स्याद्वा । आदाविति किम् ? । पतपताकरोति । पूर्वसूत्रेऽनेकस्वरादिति किम् ? । खाट् करोति । अनिताविति किम् ? । पटिति करोति ॥ बह्वल्पार्थात्कारकादिष्टानिष्टे प्शस् ॥ ७ । २ । १५० ॥ यथासंख्यम् । इष्टं प्राशित्रादि । अनिष्टं श्राद्धादि । ग्रामे बहवो बहुशो वा ददाति । एवं भूरिशः । अल्पमल्पशो वा दत्ते श्राद्धे । एवं स्तोकशः । इष्टानिष्ट इति किम् ? । बहुदत्ते श्राद्धे । अल्पं प्राशित्रे ॥ सङ्ख्यैकार्थाद्वीप्सायां शस् ७ । २ । १५१ ॥ कारकार्थाद् वा । एकैकमेकशो वा दत्ते । मापं मापं मापशो वा देहि । संख्यैकार्थादिति किम् ? । मापौ मापौ दत्ते । वीप्सायामिति किम् ? । द्वौ दत्ते ॥ सङ्ख्यादेः पादादिभ्यो दानदण्डे चाकल्लुक् च ॥ ७ । २ । १५२ ॥ वीप्सायां विषये तद्योगे च प्रकृतेरन्तस्य । द्वौ द्वौ पादौ इति द्विपदिकां दत्ते दण्डितो भुङ्क्ते वा । एवं द्विशतिकाम् ॥ तीयाट्टीकण् न विद्या चेत् ॥ ७ । २ । १५३ ॥ तीयान्तादविद्यार्थात् स्वार्थे टीकण् वा । द्वितीयम् द्वैतीयीकम् । विद्या तु द्वितीया ॥ निष्फले तिलात्पिञ्जपेजौ ॥ ७ । २ । १५४ ॥ निष्फलस्तिलः तिलपेजः । तिलपिञ्जः । प्रायोऽतोर्द्वयसट् मात्रट् ॥ ७ । २ । १५५ ॥ स्वार्थे । यावद् द्वयसम् । यावन्मात्रम् । प्रायोग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥ वर्णाव्ययात् स्वरूपे कारः ॥ ७ । २ । १५६ ॥ स्वार्थे वा । अकारः । ककारः । ओँकारः । स्वरूप इति किम् ? । अः विष्णुः ॥ रादेफः ॥ ७ । २ । १५७ ॥ वा स्यात् । रेफः । प्रायोऽधिकाराद्रकार इत्यपि ॥ नामरूपभागाद्धेयः ॥ ७ । २ । १५८ ॥ स्वार्थे । नामधेयम् । रूपधेयम् । भागधेयम् ॥ मर्तादिभ्यो यः ॥ ७ । २ । १५९ ॥ स्वार्थे । मर्त्यः । सूर्यः ॥ नवादीनतनत्नं च नू चास्य । ७ । २ । १६० ॥ स्वार्थे यो वा । नवीनम् । नू-

तनम् । नूत्नम् । नव्यम् ॥ प्रात्पुराणे नश्च ॥ ७ । २ । १६१ ॥ इनतनत्नाः । प्रणम् । प्रीणम् । प्रतनम् । प्रत्नम् । पुराणमित्यर्थः ॥ देवात्तल् ॥ ७ । २ । १६२ ॥ स्वार्थे वा । देवता ॥ होत्राया ईयः ॥ ७ । २ । १६३ ॥ स्वार्थे वा । होत्रीयम् ॥ भेषजादिभ्यष्ट्यण् ॥ ७ । २ । १६४ ॥ स्वार्थे वा । भैषज्यम् । आनन्त्यम् ॥ प्रज्ञादिभ्योऽण् ॥ ७ । २ । १६५ ॥ स्वार्थे वा । प्राज्ञः । वाणिजः ॥ श्रोत्रौषधिकृष्णाच्छरीरभेषजमृगे ॥ ७ । २ । १६६ ॥ यथासंख्यं स्वार्थेऽण् वा । श्रौत्रं वपुः । औषधं भेषजम् । कार्ष्णो मृगः ॥ कर्मणः सन्दिष्टे ॥ ७ । १ । १६७ ॥ स्वार्थेऽण् वा । अन्येनान्योऽन्यस्मै यदाह त्वयेदं कार्यमिति तत्सन्दिष्टं कर्म । कार्मणं करोति । सन्दिष्टं कर्म करोतीत्यर्थः ॥ वाच इकण् ॥ ७ । २ । १६८ ॥ सन्दिष्टे । वाचिकं वक्ति ॥ विनयादिभ्यः ॥ ७ । २ । १६९ ॥ स्वार्थे इकण् वा । वैनयिकम् । सामयिकम् ॥ उपायाद् ह्रस्वश्च ॥ ७ । २ । १७० ॥ स्वार्थे इकण् वा । औपयिकम् ॥ मृदस्तिकः ॥ ७ । २ । १७१ ॥ स्वार्थे वा । मृत्तिका । मृत् ॥ सस्नौ प्रशस्ते ॥ ७ । २ । १७२ ॥ मृदो वा । मृत्सा मृत्स्ना ॥ प्रकृते मयट् ॥ ७ । ३ । १ ॥ स्वार्थे प्राचुर्येण प्राधान्येन वा कृतं प्रकृतम् । अन्नमयम् । पूजामयम् । अस्मिन् ॥ ७ । ३ । २ ॥ प्रकृतार्थान्मयट् । अन्नमयं भोजनम् ॥ तयोः समूहवच्च बहुषु॥ ७ । ३ । ३॥ प्रकृतेऽस्मिन् इत्येतयोर्विषययोर्मयट् । आपू पकम् । अपूपमयम् अपूपास्तत्पर्व वा ॥ निन्द्ये पाशप् ॥ ७ । ३ । ४॥ स्वार्थे । वैयाकरणपाशः ॥ प्रकृष्टे तमप् ॥ ७ । ३ । ५ ॥ सुकुमारतमः । कारकतमः । पकारः पुंवद्भावार्थः ॥ वान्तिकान्तिकतमान्तितोऽन्तियान्तिषद् ॥ ७ । ४ । ३१ ॥ एते तमबाद्यन्ताःकृततिकादिलोपादयो वा निपात्यन्ते । अतिशयेनान्तिक अन्तमः । अत्र तिकशब्दलोपो नो प्रशान इति सत्त्वाभावश्च निपात्यते । पक्षे अन्तिकतमः । अन्तिमः । अत्र क शब्दस्य लोपः ।.अन्तिकतमः । अन्तितः॥ अपादानलक्षणे तसौ कस्य लोपः । अन्तिकतः । अन्तिके साधुः। अन्तियः। कलोप इकारस्य च लोपाभावः । अन्तिकयः। अन्तिके सीदति अन्तिपत् । अत्र कलोपः सस्य षत्वं च । पक्षे अन्ति-

क्सत् ॥ द्वयोर्विभज्ये च तरप् ॥ ७ । ३ । ६ ॥ द्वयोर्मध्ये प्रकृष्टे विभज्ये च वर्त्तमानात्तरप् । पटुतरः । एवं साङ्काश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका आढ्यतराः ॥ क्वचित् ॥ ७ । ३ । ७ ॥ स्वार्थेऽपि तरप् । अभिन्नमेव अभिन्नतरकम् । उच्चैस्तराम् । क्वचिद्ग्रहणं शिष्टप्रयोगानुसरणार्थं ॥ किं त्याद्येऽव्ययादसत्त्वे तयोरन्तस्याम् ॥ ७ । ३ । ८ ॥ तमप्तरपोः । किंतराम् । किंतमाम् । पचतितराम् । पचतितमाम् । अपराह्णेतराम् । अपराह्णेतमाम् । नितराम् । नितमाम् । सत्त्वे तु उच्चैस्तमस्तरुः ॥ गुणाङ्गाद्वेष्ठेयसू ॥ ७ । ३ । ९ ॥ तमप्तरपोर्विषये यथासंख्यम् । पक्षे यथाप्राप्तं तमप्तरपौ पटिष्ठः । पटुतमः । पटीयान् । पटुतरः । गुणग्रहणं किम् ? गौतमः । गोतरः । अङ्गग्रहणं किम् ? शुक्लतमम् । कतरं रूपम् । विन्मतोर्णीष्ठेयसौ लुप् ॥ ७ । ४ । ३२ ॥ ॥ नैकस्वरस्य ॥ ७ । ४ । ४४ ॥ अन्त्यस्वरादेरिन्निण्यादौ च लुक् । स्रजिष्ठः । स्रजीयान् । त्वचिष्ठः । त्वचीयान् ॥ अल्पयूनोः कन् वा ॥ ७ । ४ । ३३ ॥ णीष्ठेयसौ कनिष्ठः । कनीयान् । अल्पिष्ठः । अल्पीयान् । यविष्ठः । यवीयान् ॥ प्रशस्यस्य श्रः ॥ ७ । ४ । ३४ ॥ णीष्ठेयसौ । श्रेष्ठः । श्रेयान् ॥ वृद्धस्य च ज्यः ॥ ७।४।३५ ॥ प्रशस्यस्य णीष्ठेयसौ । ज्येष्ठः ॥ ज्यायान् ॥ ७ । ४ । ३६ ॥ निपात्यते । ज्यायान् ॥ बाढान्तिकयोः साधनेदौ ॥ ७ । ४ । ३७ ॥ णीष्ठेयसौ ॥ साधिष्ठः । साधीयान् । नेदिष्ठः । नेदीयान् । प्रियस्थिरेति प्रादय आदेशाः । प्रेष्ठः । प्रेयान् । स्थेष्ठः । स्थेयान् । स्फेष्ठः । स्फेयान् । वरिष्ठः । वरीयानित्यादि । पृथुमृदुभृशेत्यादिना ऋकारस्य रः । प्रथिष्ठः । प्रथीयान् । म्रदिष्ठः । म्रदीयान् इत्यादि ॥ बहोर्णीष्ठे भूय् ॥ ७ । ४ । ४० ॥ भूयिष्ठः । 'भूलुंक् चेवर्णस्य' भूयान् । भूऊ इत्यूकारप्रश्लेषादवादेशो न । स्थूलदूरेत्यादिनान्तस्थादिलोपे गुणे च । स्थविष्ठः । स्थवीयान् । दविष्ठः । दवीयान् । ह्रसिष्ठः ह्रसीयान् । क्षेपिष्ठः । क्षेपीयान् । क्षोदिष्ठः । क्षोदीयान् । त्र्यन्तस्वरादेः । करिष्ठः । करीयान् ॥ त्यादेश्च प्रशस्ते रूपम् ॥ ७ । ३ । १० ॥ नाम्नः । पचतिरूपम् । त्याद्यन्तानां क्रियाप्रधानत्वात् साध्यत्वेन लिङ्गसंख्याद्यनन्वयात् रूपबन्तस्यौत्सर्गिक-

मेकवचनं नपुंसकलिङ्गं च । पण्डितरूपः ॥ अतमबादेरीषदसमाप्ते कल्पप् देश्यप् देशीयट् ॥ ७ । ३ । ११ ॥ त्याद्यन्तान्नाम्नश्च । ईषदसमाप्तं पचति पचतिकल्पम् । पचतिदेश्यम् । पचतिदेशीयम् । पटुकल्पा । पटुदेश्या । पटुदेशीया ॥ नाम्नः प्राग्बहुर्वा ॥ ७ । ३ । १२ ॥ ईषदसमाप्ते ॥ बहुपटुः । पटुकल्पः ॥ न तमबादिः कपोऽच्छिन्नादिभ्यः ॥ ७ । ३ । १३ ॥ अयमेषामनयोर्वा प्रकृष्टः पटुकः । अच्छिन्नादिभ्य इति किम् ? । छिन्नकतमः । अनत्यन्ते ॥ ७ । ३ । १४ ॥ कबन्तात्तमबादिर्न ॥ छिन्नाद्यर्थं वचनम् । इदमेषामनयोर्वा प्रकृष्टं छिन्नकं । भिन्नकम् ॥ यावादिभ्य कः॥ ७ । ३ । १५॥ स्वार्थे । यावकः । मणिकः । यावादिराकृतिगणस्तेनाभिन्नतरकम् । बहुतरकमित्यादि सिद्धम् ॥ कुमारीक्रीडनेयसोः ॥ ७ । ३ । १६ ॥ स्वार्थे कः ॥ कन्दुकः ॥ श्रेयस्कः ॥ लोहितान्मणौ ॥ ७ । ३ । १७ ॥ स्वार्थे को वा । लोहितको लोहितो मणिः ॥ रक्ताऽनित्यवर्णयोः ॥ ७ । ३ । १८ ॥ लोहितात् को वा ॥ लोहितकः पटः । लोहितकमक्षिकोपेन ॥ कालात् ॥ ७ । ३ । १९ ॥ कज्जलादिरक्तेऽनत्यवर्णे च वर्त्तमानात् को वा । कालकः पटः । कालकं मुखं वैलक्ष्येण ॥ शीतोष्णादृतौ॥७।३।२०॥ को वा । शीतक ऋतुः । उष्णक ऋतुः । ऋताविति किम् ? शीतो वायुः । उष्णः स्पर्शः ॥ लूनवियातात्पशौ ॥ ७ । ३ । २१ ॥ को वा । लूनकः । वियातकः पशुः ॥ स्नानाद्वेदसमासौ ॥ ७ । ३ । २२ ॥ गम्यायां स्नातात्कः । वेदं समाप्य स्नातः स्नातकः ॥ ॥ तनुपुत्राणुबृहतीशून्यात् सूत्रकृत्रिमनिपुणाच्छादनरिक्ते ॥ ७ । ३ । २३॥ यथासंख्यं कः । तनुकं सूत्रम् । पुत्रकः कृत्रिमः । अणुकः । बृहतिका आच्छादनविशेषः । शून्यको रिक्तः ॥ भागेऽष्टमाञ्ञः ॥ ७ । ३ । २४ ॥ वा । आष्टमो भागः ॥ षष्ठात् ॥ ७ । ३ । २५ ॥ भागे ञो वा । षाष्ठो भागः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥माने कश्च॥ ७ । ३ । २६ । भागे षष्ठाञ् ञो वा । चेत् षष्ठकः षाष्ठो भागः मानम् ॥ एकादाकिन् चासहाये ॥७ । ३ । २७॥ :कः । एकाकी । एककः ॥ असहाय इति किम् ? एक आचार्यः ॥ प्राग्नित्यात्कप् ॥ ७ । ३ । २८ ॥ नित्यश-

१० ॥ ८

न्दसंकीर्त्तनात्माग् येऽर्थास्तेषु द्योत्येषु कवधिकृतो ज्ञेयः । कुत्सिताऽल्पोऽज्ञातो वाऽश्वोऽश्वकः । पकारः पुंवद्भावार्थः ॥
त्यादिसर्वादेः स्वरेष्वन्त्यात्पूर्वोऽक् ॥ ७ । ३ । २९ प्राग्नित्यात् । कुत्सितमल्पमज्ञातं वा पचति पचतकि ।
सर्वके । विश्वके ॥ युष्मदस्मदोऽसोभादिस्यादेः ॥ ७ । ३ । ३० ॥ स्वरेष्वन्त्यात्पूर्वोऽक् । त्वयका । मयका ।
असोभादिस्यादेरिति किम् ? युष्मकासु । युवकयोः । युवकाभ्यां ॥ अव्ययस्य को द् च ॥ ७ । ३ । ३१ ॥ प्रा-
ग्नित्याद्येऽर्थास्तेषु द्योत्येषु स्वरात्पूर्वोऽक् तत्सन्नियोगे । कुत्सितमुच्चैः । उच्चकैः । नीच्चकैः । धकित् ॥ पृथकद् ॥
तूष्णीकाम् ॥ ७ । ३ । ३२ ॥ तूष्णीमो मःप्राक्का इत्यन्तो निपात्यते प्राग्नित्यात् । कुत्सितादि तूष्णी तूष्णीकामा-
स्ते ॥ कुत्सिताल्पाज्ञाते ॥ ७ । ३ । ३३ ॥ यथायोगं कवादयः । अश्वकः । पचतकिः । उच्चकैः ॥ अनुकम्पात
द्युक्तनीत्योः ॥ ७ । ३ । ३४ ॥ गम्ययोर्यथायोगं कवादयः । पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः । स्वपिषकि । पु-
त्रक एहकि उत्सङ्गके उपविश । कर्दमकेनासि दिग्धकः ॥ अजातेर्नृनाम्नो बहुस्वरादियेकेलं वा ॥ ७ । ३ । ३५ ॥
अनुकम्पायां गम्यायाम् । तद्युक्तनीताविनि न वर्त्तते अनुकम्प्यमादेव प्रत्ययविधानात् ॥ द्वितीयात्स्वरादूर्ध्वम् ॥
७ । ३ । ४१ ॥ अनुकम्पायां विहिते स्वरादौ प्रत्यये शब्दस्वरूपस्य लुक् । देवियः । देविकः । देविलः । देवदत्तकः ।
अजादेरिति किम् ? । महिषकः ॥ वोपादेरडाकौ च ॥ ७ । ३ । ३६ ॥ अजातेर्मनुष्यनामधेयाद्बहुस्वरादनुकम्पाया-
मियेकेलाः । अनुकम्पित उपेन्द्रदत्त उपडः । उपकः । उपियः । उपिकः । उपिलः । उपेन्द्रदत्तकः ॥ ऋवर्णोवर्णात्स्व-
रादेरादेर्लुक प्रकृत्या च ॥ ७ । ३ । ३७ ॥ अनुकम्पोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य । मातृयः । मातृकः । मातृलः । वायुयः ।
वायुकः । वायुलः । स्वरादेरिति किम् ? । मद्रबाहुकः ॥ लुक्युत्तरपदस्य कप् न ॥ ७ । ३ । ३८ ॥ नृनाम्नोऽनुक-
म्प.यां गम्यायाम् । देवदत्तो देवः । ते लुग्वेत्युत्तरपदलोपः । अनुकम्पितो देवो देवकः । देवका । उत्तरपदस्येति किम् ?
दत्तिका ॥ लुक् चाजिनान्तात् ॥ ७ । ३ । ३९ ॥ मनुष्यनाम्नः कप् न तत्सन्नियोगे लुगुत्तरपदस्य । व्याघ्रकः ॥

षड्वर्जैकस्वरपूर्वपदस्य स्वरे ॥ ७ । ३ । ४० ॥ उत्तरपदस्यानुकम्पार्थे प्रत्यये लुक् ॥ उत्तरसूत्रस्यापवादः । अनुकम्पितो वागाशीर्वाग्दत्तो वागाशीर्दत्तो वा वाचियः । वाचिकः । वाचिलः । षड्वर्जेत्यादि किम् ? अनुकम्पित उपेन्द्रदत्त उपडः ॥ षडङ्गुलिः षडियः । स्वर इति किम् ? वागाशीर्दत्तकः ॥ द्वितीयात्स्वरादूर्ध्वम् ॥ ७ । ३ । ४१ ॥ अनुकम्पार्थे स्वरादौ प्रत्यये लुक् । देवियः ॥ सन्ध्यक्षरात्तेन ॥ ७ । ३ । ४२ ॥ अनुकम्पार्थे स्वरादौ प्रत्यये प्रकृतेर्द्वितीयात्स्वरादूर्ध्वं लुक् ॥ कुबेरदत्तः कुबियः । कुबिकः । कुबिलः । सन्ध्यक्षरादिति किम् ? अनुकम्पितो गुरुदत्तो गुरुयः ॥ शेवलाद्यादेस्तृतीयात् ॥ ७ । ३ । ४३ ॥ मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां विहिते स्वरादौ प्रत्यये स्वरादूर्ध्वं लुक् ॥ शेवलियः । शेवलिकः । शेवलिलः ॥ क्वचित्तुर्यात् ॥ ७ । ३ । ४४ ॥ एवं सुपरिय इत्यादि बृहस्पतियः ॥ पूर्वपदस्य वा ॥ ७ । ३ । ४५ ॥ दत्तियः । दत्तिकः । दत्तलः । वा वचनाद्यथाप्राप्तम् । देवियः । देविकः । देविलः ॥ ह्रस्वे ॥ ७ । ३ । ४६ ॥ यथायोगं कबादयः । पटकः । पचतकि ॥ कुटीशुण्डाद्रः ॥ ७ । ३ । ४७ ॥ ह्रस्वे ॥ कुटीरः । शुण्डारः ॥ शम्या रुरौ ॥ ७ । ३ । ४८ ॥ ह्रस्वे ॥ शमीरुः । शमीरः ॥ कुत्वा डुपः ॥ ७ । ३ । ४९ ॥ ह्रस्वे ॥ कुतुपः । कुतूरिति चर्ममयं तैलाद्याधपनमुच्यते ॥ कासूगोणीभ्यां तरट् ॥ ७ । ३ । ५० ॥ ह्रस्वे । कासूतरी । गोणीतरी । कासूः शक्तिर्नामायुधम् । गोणी धान्यावपनम् ॥ वत्सोक्षाश्वर्षभाद् ह्रासे पित् ॥ ७ । ३ । ५१ ॥ स्वप्रवृत्तिनिमित्तस्य गम्ये तरट् ॥ वत्सतरः । उक्षतरः । अश्वतरः । ऋषभतरः ॥ वैकाद् द्वयोर्निर्धार्ये डतरः ॥ ७ । ३ । ५२ ॥ वा । समुदायादेकदेशो जातिगुणक्रियासंज्ञाद्रव्यैर्निष्कृष्य बुद्ध्या पृथक्क्रियमाणो निर्धार्यः । एकतरो भवतोः कटः । पटुर्गन्ता देवदत्तो दण्डी वा । पक्षे एककः ॥ यत्तत्किमन्यात् ॥ ७ । ३ । ५३ ॥ द्वयोरेकस्मिन्निर्धार्ये डतरः । यतरो भवतोः कठादिस्ततर आगच्छेत् । एवं कतरः । अन्यतरः । बहूनां प्रश्ने डतमश्च वा ॥ ७ । ३ । ५४ ॥ यदादिभ्यो निर्धार्ये उत्तरः ॥ यतमो यतरो वा भवतां कठस्ततमस्ततरो वा यातु । एवं

कतमः । कतरः । अन्यतमः । अन्यतरः । पक्षे यको यो वा । सकः स वा भवतां कठ इत्यादि ॥ वैकात् ॥ ७ । ३ ।
५६ ॥ बहूनामेकस्मिन्निधार्ये डतमः । एकतमः । एककः । एको वा भवतां कठः ॥ क्तात्तमबादेश्चानत्यन्ते ॥ ७ ।
३ । ५६ ॥ कप् । अनत्यन्तं भिन्नं । भिन्नकम् । भिन्नतमकम् । भिन्नतरकम् ॥ न सामिवचने ॥ ७ । ३ । ५७ ॥
उपपदे अनत्यन्तार्थात् क्तान्तात् केवलात्तमबाद्यन्ताच्च कप् ॥ सामि अनत्यन्तं भिन्नम् । अर्धमनत्यन्तं भिन्नम् ॥ नित्यं
ञ्ञिनोऽण् ॥ ७ । ३ । ५८ ॥ स्वार्थे । नित्यग्रहणान्महाविभाषा निवृत्ता । व्यावक्रोशी । सां कूटिनम् । विसा-
रिणो मत्स्ये ॥ ७ । ३ । ५९ ॥ स्वार्थेऽण् । विसरतीति विसारी । ग्रहादित्वाण्णिन् । वैसारिणो मत्स्यः । विसारी
अन्यः ॥ पूगादमुख्यकाञ्ञ्यो द्रिः ॥ ७ । ३ । ६० ॥ नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्घाः पूगाः ।
तद्वाचिनो नाम्नः स्वार्थे ञ्यः स च द्रिसंज्ञः, न चेत्पूगार्थं मुख्यार्थकान्तम् । लौहध्वज्यः । लोहध्वजाः पूगाः । अ-
मुख्यकादिति किम् ? देवदत्तकः पूगः ॥ व्रातादस्त्रियाम् ॥ ७ । ३ । ६१ ॥ नानाजातीया अनियतवृत्तयः शरीरा-
यासजीविनः संघा व्राताः, तदर्थात्स्वार्थे ञ्यो द्रिः ॥ कापोतपाक्यः । अस्त्रियामिति किम् ? । कपोतपाका ॥ शस्त्रजी-
विसंघाञ्ञ्यड् वा ॥ ७ । ३ । ६२ ॥ स्वार्थे, स च द्रिः । शावर्यः । शवराः । पुलिन्दाः । पक्षे शबरः । संघादिति
किम् ? वागुरः ॥ वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्येभ्यः ॥ ७ । ३ । ६३ ॥ शस्त्रजीविसंघवाचिनः स्वार्थे ञ्यट् स च
द्रिः । कौण्डीविश्यः । कुण्डीविशाः । अब्राह्मणेत्यादिति किम् ? गौपालिः । राजन्यः ॥ वृकाट्टेण्यण् ॥ ७ । ३ ।
६४ ॥ शस्त्रजीविसंघवाचिनः स्वार्थे स च द्रिः । वार्केण्यः । वृकाः । वाहीकत्वे नित्यमवाहीकत्वे तु विकल्पेन ञ्यटि
प्राप्ते वचनम् । एवमुत्तरसूत्रत्रयमपि ॥ यौधेयादेरञ् ॥ ७ । ३ । ६५ । शस्त्रजीविसंघार्थाद् द्रिः । यौधेयः ।
घार्त्तेयः ॥ पर्श्वादेरण् ॥ ७ । ३ । ६६ ॥ शस्त्रजीविसंघार्थात् स्वार्थे द्रिः । पार्शवः । राक्षसः । स्त्रियां तु पर्शूः ।
द्रेरञणोऽप्राच्यभर्गादेरित्यणो लुपि उतोऽप्राणिनश्चेत्यादि नोङ् ॥ दामन्यादेरीयः ॥ ७ । ३ । ६७ ॥ शस्त्रजीवि-

संघार्थाद् द्विः । दामनीयः । औलपीयः । श्रुमच्छमीवच्छिखावच्छालादूर्णाविद्भृदभिजितो गोत्रेऽणो यञ् ॥ ७ । ३ । ६८ ॥ स्वार्थे स च द्विः ॥ श्रुमतोऽपत्यमण् तदन्ताद्यञ् ॥ श्रौमत्यः । शामीवत्यः । शैखावत्यः । शालावत्यः । और्णावत्यः । वैदभृत्यः । आभिजित्यः । गोत्र इति किम् ? । श्रुमते इदं श्रौमतम् ॥ इति स्वार्थिकाः ॥

इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयदेवसूरिविजयसिंहसूरिपट्टपरम्पराप्रतिष्ठितगीतार्थत्वादिगुणोपेतवृद्धिचन्द्रापरनामवृद्धिविजयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तेवासिसंविग्नशाखीयतपोगच्छाचार्यभट्टारकश्रीविजयनेमिसूरिविरचितायां बृहद्धेमप्रभायां तद्धितप्रकरणम् ॥

॥ अथ द्विरुक्तप्रक्रिया ॥

॥ असत्कृत्सम्भ्रमे ॥ ७।४।७२ ॥ पदं वाक्यं वा प्रयुज्यते । अहिरहिः । बुध्यस्व बुध्यस्व । अहि बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्व । हस्त्यागच्छति हस्त्यागच्छति । लघुपलायध्वं लघुपलायध्वम् ॥ नानावधारणे ॥ ७।४।७४ ॥ नानाभूतानामियत्तपरिच्छेदे गम्ये शब्दो द्विः । अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां मापं मापं देहि । अत्र कार्षापणसम्बन्धिनो माषा न साकल्येन दित्सिताः किन्तु प्रत्येकं माषमात्रमेवेति न वीप्साऽस्ति । अवधारण इति किम् ? अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं द्वौ त्रीन् वा देहि ॥ आधिक्यानुपूर्व्ये ॥ ७ । ४ । ७५ ॥ द्विः । नमो नमः । मूले २ स्थूलाः ॥ डतरडतमौ समानां स्त्रीभावप्रश्ने ॥ ७ । ४ । ७६ ॥ उभाविमावाढ्यौ । कतरा कतरा अनयोराढ्यता । कतमा कतमा एषामाढ्यता । भावेनि किम् ? उभाविमौ लक्ष्मीवन्तौ कतरानयोर्लक्ष्मीः ॥ पूर्वप्रथमावन्यतोऽतिशये ॥ ७ । ४ । ७७ ॥ स्वार्थस्य द्योत्ये द्विः ॥ आतिशायिकापवादः । पूर्वं पूर्वं पुष्यन्ति । प्रथमं प्रथमं पच्यन्ते ॥ प्रोपोत्सं पादपूरणे ॥ ७ । ४ । ७८ ॥ द्विः ॥ प्रप्रशान्तकषायाग्नेरुपोपप्लववर्जितम् । उदुज्ज्वलं तपो यस्य स संप्र-

यत तं जिनम् ॥ सामीप्येऽधोऽध्युपरि ॥ ७ । ४ । ७९ ॥ द्विः ॥ अधोऽधो ग्रामम् । अध्यधि ग्रामम् । उपर्युपरि ग्रामम् ॥ वीप्सायाम् ॥ ७ । ४ । ८० । वर्त्तमानं द्विः ॥ पृथक् संख्यायुक्तानां बहूनां सजातीयानामर्थानां साकल्येन प्रत्येकं क्रियया गुणेन द्रव्येण जात्या वा युगपत्प्रयोक्तुर्व्याप्तुमिच्छा वीप्सा ॥ वृक्षं वृक्षं सिञ्चति । ग्रामो ग्रामो रमणीयः ॥ प्लुप् चादावेकस्य स्यादेः ॥ ७ । ४ । ८१ ॥ वीप्सायां द्विरुक्तस्य ॥ पित्करणादतद्धितेऽपि लुपि पुंवद्भावः । एकैका । एक एका । विरामे विवक्षिते सन्धिर्नभवति । आदिपदस्य स्यादेः प्लुत्युत्तरेणाभेदाश्रयणे स्याद्यन्तत्वात् सर्वादयो स्यादाविति पुंवद्भावो न प्राप्नोतीति लुपः पित्त्वं विधीयते । इह द्विर्वचनं पूर्वेणैव सिद्धं प्लुम्मात्रं विधीयते । आदाविति किम् ? उत्तरोक्तो माभूत् ॥ द्वन्द्वं वा॥ ७ । ४ । ८२ ॥ वीप्सायां द्विरुक्तस्य द्वेरादेः स्यादेः प्लुप् एश्चाम, उत्तरत्रेनोत्त्वं स्यादेश्चाम्भावो वा निपात्यते द्वन्द्वं द्वौ द्वौ वा तिष्ठतः ॥ रहस्यमर्यादोक्तिव्युत्क्रान्तियज्ञपात्रप्रयोगे ॥ ७ । ४ । ८३ ॥ वीप्सायामिति निवृत्तम् । द्वेर्द्विर्वचनं शेषं पूर्ववन्निपात्यते । द्वन्द्वं मन्त्रयन्ते । पशवो द्वन्द्वं मिथुनायते । द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति ॥ लोकज्ञातेऽत्यन्तसाहचर्ये ॥ ७ । ४ । ८४ ॥ द्योत्ये द्वन्द्वमिति निपात्यते । द्वन्द्वं रामलक्ष्मणौ । द्वन्द्वं बलदेववासुदेवौ ॥ आबाधे ॥ ७ । ४ । ८५ ॥ द्विरादौ स्यादेश्च प्लुप् ॥ रुक् रुक्। गतगतः ॥ नवा गुणसदृशोरित् ॥ ७ । ४ । ८६ ॥ गुणशब्दो मुख्यसदृशे गुणे गुणिनि वा वर्त्तमानो द्विर्वा आदौ स्यादेः प्लूप् सा च रित् ॥ रित्करणं प्रतिषिद्धस्यापि पुंवद्भावस्य रितीति विधानार्थम् ॥ शुक्लं शुक्लं रूपम् । कालककालिका । पक्षे शुक्लजातीयम् ॥प्रियसुखं चाकृच्छ्रे॥ ७ । ४ । ८७॥ वा द्विरादौ स्यादेः प्लुप् च॥ प्रियप्रियेण प्रियेण वा दत्ते ॥ सुखसुखेन वाऽधीते ॥ वाक्यस्य परिर्वर्जने ॥ ७ । ४ । ८८ ॥ वर्जनार्थो वाक्यांशः परिर्वा द्विः ॥ परिपरि परि वा त्रिगर्त्तेभ्यो वृष्टो मेघः॥ वाक्यस्येति किम् ? परित्रिगर्त्तं वृष्टो मेघः ॥ परस्पराऽन्योऽन्येतरेतरस्याम् स्यादेर्वापुंसि ॥ ३ । २ । १॥ प्रयुज्यमानस्य सम्बन्धिनः ॥ इमे सरव्यौ कुले वा परस्परां परस्प-

रम् अन्योन्याम् । अन्योन्यम् अन्योन्यम् इतरेनराम् इतरेतरम् भोजयनः । आभिः सखीभिः कुलैर्वा परस्परां परस्परेण अन्योन्याम् अन्योन्येन इतरेतराम् इतरेतरेण भोज्यते । अपुंसीति किम् ? इमे नराः परस्परं भोजयन्ति । अपरोऽर्थः । परस्परादीनामपुंसि प्रयुज्यमानानां सम्बन्धिनः स्यादेरम् वा । आभिः सखीभिः कुलैर्वा परस्परं परस्परेण भोज्यते पुंसीनिच्छित्वा अभिधानमपि एभिर्नरैः परस्परं परस्परेण वा भोज्यते । इमे परस्परादयः शब्दाः स्वभावादेकत्वपुंस्त्ववृत्तयः कर्मव्यतीहारविषयाः । अस्मादेव च निर्देशात् परान्येतरशब्दानां सर्वनाम्नां द्विर्वचनादि निपात्यते ॥ इति ॥

॥ इति द्विरुक्तप्रक्रिया ॥

इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयदेवसूरिविजयसिंहसूरिपट्टपरम्पराप्रतिष्ठितगीतार्थत्वादिगुणोपेतवृद्धिचन्द्रापरनामवृद्धिविजयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तेवासिसंविग्नशाखीयतपोगच्छाचार्यभट्टारकश्रीमद्विजयनेमिसूरिविरचितायां बृहद्धेमप्रभायां
पूर्वार्द्धं सम्पूर्णम् ॥